

БУГУНГИ НАСРИМИЗ
УФҚЛАРИ

Жаббор ЭШОНҚУЛОВ,
 филология фанлари доктори, профессор
 (Ўзбекистон)

ЭПОС ВА РОМАН

Аннотация: Бадиий сўз санъатида ҳеч бир жанр ўз ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Бу энг аввола эстетик зарурат туфайли юз беради. Адабий тур ичида энг йирик жанр деб ҳисобланган романнинг юзага келиш тарихи, тақомилига назар ташлайдиган бўлсак, у бевосита фольклор билан, яна ҳам аниқроғи, эпос билан ҳамбарчас боғлиқ эканлигини кўришимиз мумкин.

Мазкур мақолада роман жанрининг келиб чиқиш тарихи, адабий жараёндаги ўрни, эпос ва роман муносабати, мазкур адабий жанр олдига қўйилаётган бугунги талаб ва мезонлар ҳақида сўз боради.

Аннотация: Ни один жанр не возникает спонтанно в словесной художественной искусстве. Это связано прежде всего с эстетической необходимостью. Если мы посмотрим на историю возникновения и развития романа, который считается крупнейшим жанром в эпическом туре, то увидим, что он напрямую связан с фольклором, точнее, с эпосом.

В данной статье обсуждается история жанра романа, его роль в литературном процессе, отношения между эпосом и романом, современные требования и критерии данного литературного жанра.

Annotation: In art word art, no genre emerges spontaneously. This is primarily due to aesthetic necessity. If we look at the history of the emergence and development of the novel, which is considered the largest genre in the literary genre, we can see that it is directly related to folklore, or more precisely, to the epic.

This article discusses the history of the origin of the novel genre, its place in the literary process, the relationship between the epic and the novel, the current requirements and criteria for this literary genre.

Калит сўзлар: Адабий тур, жанр, эпос, роман, миф, бадиий тафаккур, адабий жараён.

Ключевые слова: литературный жанр, жанр, эпос, роман, миф, художественное мышление, литературный процесс.

Key words: Literary genre, genre, epic, novel, myth, artistic thinking, literary process.

Сўнгги пайтларда роман ҳақида яна баҳс-мунозарлар авжига чиқа бошлади. Бу табиий, албатта. Чунки, кейинги ўн йил ичида шунчалик кўп роман чоп этилдiki, бу китобхонларни ҳам, адабиётшуносларни ҳам бироз шошириб қўйди. Шу пайтгача энг «мураккаб» деб ҳисобланиб келинган бу жанрда ёзувчиларнинг бунчалик самарали ижод қилиши, албатта, ноодатий ҳодисадир. Энг ачинарлиси, сохта кечинма, майда-маиший масалаларни юмалоқ ёстиқ қилиб, атайлаб шишириб, уч-тўрт юз бетга келтирилган ёки кичик бир ҳикояга ҳам арзимайдиган кечинмалар тасвирланган қораламани ҳам «роман», «мини роман» деб эълон

қилаётганлар ҳам учрамоқда. Шунда ўз-ўзидан савол туғилади: наҳотки жанрлар ўртасидаги тафовут, фарқ, чегара шунчалик мўрт бўлса?! Ҳар бир жанрнинг ўзигагина хос бўлган хусусиятлари йўқми?!

Таассуфки, бу романларнинг аксарияти элга танилган, ҳикоя ёхуд қисса ёзиб суяги қотган тажрибали адиблар эмас, балки ҳали ҳаваскорлик даражасидан ҳатлаб ўтолмаган қаламкашлар томонидан яратилаётганлиги кишини, албатта, ўйлантириб қўяди.

Тўғри, адабиётшуносларимиз бу «роман»ларга ҳам ўз муносабатини билдиришяпти, ҳатто уларнинг айримларини носирчиликдаги улкан воқеа сифатида баҳо ҳам беришяпти. Бироқ, бу баҳолар қанчалик тўғри ва холис экан? Бу баҳолар тўғри бўлса, аллақачон адабиётимизда роман инқилоби юз бериши керак эмасмиди? Энг муҳими эса бу романларни ўқиганингизда қониқиш ёхуд ёки оддийгина ҳаяжонланиш у ёқда турсин, бу қораламаларни «роман» деб чоп этган ёзувчига ҳам, уни кўкка кўтариб мақтаб, тақриз ёзган адабиётшуносга ҳам ачинасан, холос. Хўш, роман деганлари истаган ҳаваскор қўл уриб кетаверадиغان шунчалик осон жанрми? Ўзи роман деганда биз нимани тушунишимиз керак?

Биз қайси асосга кўра, насрий асарнинг жанрини белгилашимиз керак? Ҳажмига кўрами ёки бошқа хусусиятларига қарабми? Нега Николай Гоголь ўзининг машҳур «Ўлик жонлар» ини роман эмас, поэма деб атаганди? Ёки романнинг юки бор бўлган, унга қўйиладиган талабларга ҳар томонлама жавоб бера оладиган «Саодат соҳили» қиссасини муаллиф роман, катта бир қиссанинг юки бор бўлган «Дашту далаларда» ҳикоясини ёзувчи «қисса» деб чоп этмади? Таниқли адибларимизнинг бундай камтарлиги «романчи» қаламкашлар учун ибрат бўлиши керак эмасмиди?!

Адабиётшунос олимлар томонидан кўплаб изланишлар олиб борилганига, таърифлар берилганига қарамай, роман жанри ҳақидаги қарашлар ҳамон бир хил эмас.

Адабиёт назариясини билимдонлари ҳисобланган А. Н. Веселовский, М. Бахтин, М. Шродер ва бошқалар бу жанр Европа учун ўгайлигини урғулашади. Ортега де Гассет эса романни ўз умрини яшаб бўлган бир жанр сифатида баҳолайди.

Адабиётшунос олимларимиздан бири романнинг юзага келиш тарихи ҳақида фикр юритиб: «Агар инсоният тарихининг шу даврига қадар бадий асарлар неъматларга эгалик қилувчи

ва тақсимловчиларнинг дидларига мос яратилган бўлса, XII асрдан эътиборан ишлаб чиқарувчиларнинг дидларига мос асарлар ҳам яратиладиган бўлди»²⁵⁹ – дейди. Бундан келиб чиқиладиган хулоса шуки, эпос юқори табақа вакиллари, роман эса қуйи табақа вакиллари эстетик эҳтиёжлари асосида юзага келган. Ёхуд бошқача айтадиган бўлсак, «Алпомиш», «Гўрўғли» каби эпик ижод намуналари романдан фарқли улароқ бой-зодагонларнинг эстетик талабларини қондириш учун юзага келган ва бу асарларда уларнинг орзу умидлари қуйланган.

Бундай чалкашлик илдизлари, албатта, Ғарб адабиётшуносларининг қарашларига бориб тақалади. Ғарб олимларининг бу чалкаш фикрлари кейинчалик рус ва бошқа қардош халқлар олимларининг ишларига ҳам кўчиб ўтган. Оқибатда адабиётшуносликда романни эпосга қарама-қарши қўйиш, романни қуйи омма талаблари ва диди асосида юзага келган бадиий асар деб баҳолаш қатъий ҳукмрон фикрга айланди.

Бу хил ёндашув фақат бизда эмас, ҳатто хориж адабиётшунослигида ҳам мавжуд. Ҳанузгача роман жанри қандай жанр деган саволга жавоб изланыпти. Бироқ, аксар жавобларнинг ҳеч бирида бу жанрга тўлақонли таъриф берилганича йўқ. Ҳамма тадқиқотчиларнинг фикрини бир жойга жамлаштирадиган бўлсак, уларнинг фикри шундай: роман ўта мураккаб, бироқ, ҳали тўла шаклланмаган жанр. Ҳатто рус адабиётшуноси М. М. Бахтин ҳам романни «шаклланаётган, лекин тўлалигича шаклланиб улгурмаган» жанр, деб тилга олади. Олим бу фикрларни роман энг кўп ёзилган рус адабиётининг олтин даври таҳлилидан келиб чиқиб айтганини назарда тутмоғимиз лозим.

«Роман» атамаси ўрта асрларда юзага келди. Бунга қадар ҳар қандай санъат асари ўша пайтгача урф бўлган лотин тилида ёзилиб келинган. Дастлабки тажриба сифатида роман тилларида ёзила бошлаган бадиий асарлар роман номи билан машҳур бўла бошлади. Лотин тилида ёзилган илгариги бадиий асарлардан фарқлаш учун бу асарларни «conte roman» – роман тилида ёзилган қисса, ҳикоя деб атай бошлашди. «Conte roman», яъни айнан бирон-бир эпик асар эмас, балки, асарнинг роман тилидаги қисқа бир шакли, иккаламчи ҳолати ҳақида сўз кетяпти. «Conte» сўзининг изоҳида ҳам айнан унинг қисса, ҳикоя эканлигини ойдинлашяпти. Кейинчалик эса бу сўзнинг асл маъноси унутилиб,

²⁵⁹ Ёўлдошев Қ. Роман ва бугунги ўзбек романчилиги // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011. -№4. – Б. 131–136.

наsrда ёзилган ҳар қандай йирик бадий асарга нисбат берилди. XVII–XIX асрга келиб эса роман энг етакчи жанрга айланди. Орадан шунча вақт ўтган бўлишига қарамай, бу жанрга берилаётган таърифлар ўз низоysига етаётгани йўқ.

Романга берилган таърифларда икки хил ёндашувни кўрамиз. Биринчиси, эпик ижод моҳиятини тушунмаслик ва бунинг оқибатида эпосга романни қарама-қарши қўйиш, иккинчиси, романга ҳамон социалистик реализм методи қолипидан келиб чиқиб баҳо бериш ҳамда унга буржуа жамиятини фoш этувчи бир жанр сифатида қараш.

Социалистик реализм методи вакиллари ҳам бу фикрни осмондан олганлари йўқ. Улар Гегелнинг : «роман – буржуазия эпоси» деган қарашларидан келиб чиққанди.

Романни ўз даврининг эпоси, деб атаганида Гегель ҳақ эди. Фақат унинг бу фикрлари маълум бир табақанинг дунёқарашини эмас, балки роман юзага келган даврни назарда тутилиб айтилган. Унинг бу фикрини Белинский ҳам қўллаб-қувватлайди. Бироқ Лукач ва бошқа шўро олимлари Гегелнинг бу фикрига қарши туриб, социалистик реализм методидан келиб чиқиб баҳо беришга уринадилар. Бундай ёндашув бошқа олимларнинг ишларида ҳам давом этди.

Ғарбда эпик санъат сўниш палласида бўлгани учун бу ижод намуналари фақат бир йўналишда, яъни тарихий мавзуда бўлади деб тушунилган. Ваҳоланки, туркий халқлардаги эпик ижод намуналари қаҳрамонлик, романик, жанговар, тарихий ва китобий дostonлардан иборат эканлигини ҳаммамиз яхши биламиз. Қаҳрамонлик ва романик дostonларидаги сюжет, мотив ранг-баранглигига дуч келамиз.

Ғарбдаги эпик ижод намуналарининг якуни кўпинча фожиали тугаган. Биздаги мавжуд дostonларнинг аксарияти эса яхшилик, эзгуликнинг тантанаси билан якун топади.

Албатта ҳар бир жанрнинг юзага келиши жамиятдаги ўзгаришлар ва бунинг оқибатида инсонлар тафаккурида юз берадиган эврилишлар билан чамбарчас боғлиқ.

Маълумки, бадий сўз санъати азалдан учта катта: эпос, лирика, драма турларига ажратиб келинади. Бадий ижод асосан уч катта гуруҳга ажралишини Аристотелдан анча илгарироқ Суқрот урғулаган бўлса-да, «Поэтика»да бу фикр янада чуқур асосланиб, маълум бир тизим ҳолатига келтирилди ва орадан

шунча вақт ўтганига қарамай адабиётшуносликда унинг ана шу қарашларига суянилиб келинмоқда.

Шеллинг лирикани эркин рух, эпосни табиий зарурат, драмани эса юқоридаги ҳар иккаласининг қоришиғи (синтези) сифатида талқин этади. Гегель эса бадий ижод намуналарини «объект» ва «субъект»га муносабатига қараб турларга ажратади.

Немис олими Э. Штайгер эпик, лирик, драматик турларни ижодкор услубининг бир кўриниши сифатида тасаввур, кечинма ва ҳиссий-жўшқинлик ҳолатлари билан боғлайди.

Тадқиқотчи олимлар, жумладан, адабиётшунослик илмида ўзига хос мактаб яратган А. Н. Веселовский адабий турлар қадим замонларда маросим қўшиқларидан келиб чиққанини урғулайди.²⁶⁰ Бошқача айтадиган бўлсак, бадий санъатнинг асоси фольклорда экан, кейинчалик юзага келган ҳар қандай жанрни фольклор намуналарига қарама-қарши қўйиш, ўз номи билан умумхалққа тааллуқли мулкни маълум бир табақа эҳтиёжи билан боғлаш мантиқсизлиқдир.

Воқеликни қабул қилиш ва ифода тарзи, йўсинлари, усуллари ҳар даврда ўзига хос тарзда кечади. Маълум бир даврда устувор бўлган қонуниятлар, бошқа бир даврда сусайиши, унутилиши, ўрнига янгилари кириб келиши мумкин. Шундай экан, янги даврда эпос ижрочилари билан бир қаторда янги ижодкорларнинг пайдо бўлиши ҳаётини зарурат эди. Бироқ бу дегани эпик ижод тамоман унутилди, унинг ўрнини роман эгаллади, роман ўз-ўзидан пайдо бўлган, бадий адабиётда эпоснинг инкори ўлароқ юзага келган мутлақо янги бир ҳодиса дейиш ҳам у даражада тўғри бўлмайди. Роман эпосдан андоза олган ҳолатда, унга тақлид тарзда юзага келди. Бироқ энг муҳими, бу жанр биз учун тамомила бегона ёхуд том маънода, қутилмаган бир янгилик эмасди.

М. Бахтиннинг эпосга берган таърифини кўриб чиқайлик: 1) эпос учун миллий эпик ўтмиш, Гёте ёхуд Шиллер таъбири билан айтганда, мутлақ ўтмиш дастуруламал бўлиб хизмат қилади. 2) халқ афсоналари эпос учун манба вазифасини ўтайди; 3) эпик вақт, яъни эпосда қуйланаётган замон билан бахши қуйлаётган, тингловчилар тинглаётган замон ўртасида улкан масофа мавжуд.²⁶¹ Юқоридаги икки фикр фақат қаҳрамонлик ёки тарихий эпосга хос бўлиши мумкин. Эпик ижодкор ёзма адабиётдан ёхуд ўз ҳаётидаги бирон-бир воқеликдан таъсирланиб дoston

²⁶⁰ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 410 С.

²⁶¹ Бахтин М. Эпос и роман. – Санкт-Петербург: Азбука, 2000. – 204 с.

яратиши мумкинлигини ҳам ҳеч ким инкор эта олмайди. Бунда у дostonни, албатта, эпик анъанага амал қилган, эпик қолипларга суянган ҳолда яратади.

Романнинг эпосдан фарқли томони бу оғзаки эмас, ёзма қонуниятлар асосида яратилиши ҳамда тадқиқотчилар таъкидлагандек, урғу ҳозирги замонда кечаётган воқеликка берилишидир. Маълумки, ҳар қандай эпик ижод намунаси ақалли бир ёки икки авлод томонидан оғзаки ижрода куйланган бўлиши шарт. Бироқ шундай эпос намуналари ҳам мавжудки, фақат бир бахши репертуарида учрайди, бошқа бахши репертуарида учрамайди. Шундай экан, эпосда фақат олис ўтмиш воқелиги акс этган бўлиши шарт деган тушунча ҳам у даражада ўзини оқламайди.

Ғарбда эпик ижод тамомила сўниб бўлгани учун бу ижод қонуниятлари ҳақида билдирилган фикрлар тўлақонли бўлмаслиги табиий эди. Шунинг учун бўлса керак Бахтин эпосни бизгача ўз умрини яшаб бўлган, тамомила «ўлик бир жанр» сифатида баҳолайди.

М. Бахтин романга қуйидагича таъриф беради: 1) кўп тилли тафаккурга чамбарчас боғланиб, унда ўз ифодасини топган услубий уч қатламликка асосланиши; 2) романдаги адабий образнинг вақт йўналиши тамомила ўзгарганлиги; 3) романда адабий образ яратишда ҳозирги вақт (замон) билан муносабатини белгилаб берувчи янги маконга урғу берилиши мавжуд.²⁶²

Олим фақат романгагина хос деб урғулаган кўп қатламлилиқ, замон ва маконга муносабат масалаларини биз бемалол эпик ижод намуналарига ҳам татбиқ этишимиз мумкин бўлади. Демак, романга берилаётган таърифлар ҳам тўлақонли эмас, деб айта оламиз.

Романнинг Европа адабиёти учун «ўғай»лигини кўпгина адабиётшунослар тан олишади. Бу ўғайлик нималарда кўринади? Бахтин ҳам романнинг бус-бутунлигини, жанрлар гармониясида иштирок этмаслигини урғулайди.

Роман аслида бу эпик асарнинг замонавий кўриниши эди. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу жанр Европада эпик ижодга тақлид сифатида пайдо бўлди. Бироқ, афсуски, роман урф бўлганда Европада эпик ижод деярли сўниб бўлган эди. Бу масаланинг биринчи томони. Иккинчи томони эса адабиётшунослар, хусусан, Европа адабиётшунослиги ўз қарашларини исботлаш

²⁶² Бахтин М. Ўша манба, 204 с.

учун, биринчи навбатда, юнон адабиётига, хусусан, Ҳомер ижодига суянган.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмига келиб, Ҳомернинг шоир эмас, бахши бўлганлиги, у яратган «Илиада» ва «Одиссея» дostonлари оғзаки ижод намунаси эканлиги фанда ойдинлашди. Бу янгилик хорижда қанчалик шов-шувларга сабаб бўлмасин, хорижлик олимлар адабиётшунослик борасида Ҳомер ижодига суяниб келган хулосаларини қайта кўриб чиққанлари йўқ. Бу, жумладан, роман жанрига ҳам тегишлидир.

Атоқли адибимиз Абдулла Қодирий: «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар қандай йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашишимиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгаришга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан танишдиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз», – деб ёзганди.²⁶³

Бир қарашда, адиб бу сўзларни камтарлик учун айтгандай туюлади. Бироқ роман жанрининг келиб чиқиши тарихига назар ташлайдиган бўлсак, адиб сўзлари чин ҳақиқат эканини илғаб оламиз.

Роман жанрида алоҳида из қолдирган Рабленинг «Гаргантюа ва Пантагрюэле»сини оламизми ёки Жонатан Свифтнинг «Гулливернинг саёҳати», Даниэл Дефонинг «Робинзон Крузо»сини оламизми, биз барчасида эпосга тақлидни кўрамиз. Зеро, Гегелнинг роман ҳақида гапира туриб унда воқеликнинг эпик тасвири бўлиши шартлигини урғулаши, В. Г. Белинский эса «роман шахс ҳаётининг эпоси»дир деган хулосага келиши бежизга эмас.

Роман жанри эпосга тақлид ўлароқ пайдо бўлиб, мустақил жанр сифатида шаклланиш жараёни ҳамда бугунги ҳолатида ҳам (Жойс, Маркес асарларида мисолида) фольклордан ҳеч қачон узоқлашиб кетмаганлигини, мазкур жанрнинг яна янгича тамойиллар асосида фольклорга яқинлашувини, кузатамиз. Умуман, XX аср насрида авангард адабиёт намояндалари романни фольклорга қайтаришга уринганлиги билан романнинг янги босқичи бошланди.

Хорижлик Игнас Кунос, Эдмонд Соусси, Эдит Фицдик каби олимлар эса халқ дostonига нисбатан роман атамасини қўллаганини кузатамиз. Улар роман ва дostonнинг фарқига бормаганлиги учун эмас, балки ҳар иккала жанр хусусиятларини ўрганиб,

²⁶³ Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1980. – Б. 6.

Европа ўқувчиларига тушунарли бўлиши учун айнан шу атама-ни қўллашади. Бу ҳолат романни эпосга қарама-қарши қўйиш зарурати йўқлигини урғулайди. Ҳатто Бахтин ҳам ўз тадқиқотларининг айрим ўринларида ўзининг илгариги фикрларига қарши бориб, «Роман ҳам аслида эпосдир» деган фикрга келади. Романнинг шаклланишида фольклор асос бўлганини урғулайди.

Дилмурод Қуроновнинг «Роман муаллифи учун қаҳрамон восита, – дунёни англаш (буниси мақсад) воситаси, қиссанавис учун қаҳрамоннинг ўзи мақсад (воқеа-ҳодисалар восита), ҳикоянавис учун воқеанинг ўзи мақсад бўлиб қолади», деган фикрлари бир мунча асослидек кўринса-да, жанрга хос бўлган етакчи тамойилларни кўрсатиб бера олмайди. Жумладан, романга берилган таърифни, эпосга ҳам татбиқ этиш мумкин бўлади, яъни халқ достонларида ҳам воқеликни англатишда қаҳрамон восита бўлиб хизмат қилади. Достоевскийнинг «Кулгили одамнинг туши»га ўхшаш ҳикоялар борки, унда фақат воқеанинг ўзигина мақсад эмас, балки ҳар учала ҳолат ҳам бирлашиб келганини кўрамиз. Ёки бўлмаса Томас Вулфнинг «Ўлим мағрур эгачим» қиссасида, олим айтгандек, қаҳрамон мақсад бўлиб келмайди. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, романга қисқача қуйидагича таъриф бериш мумкин бўлади: мотив ва сюжетлар талқинида кўп қатламлиликка эга, худди халқ достонларидаги каби мавзу ва ғояси эпик кўлам касб этган, айти пайтдаги эпик тафаккур тарзига амал қилинган, халқнинг маънавий, жисмоний, ижтимоий эпик шароитини бор бўйи баста билан қамраб олган, бироқ эпик ижоддан фарқли ўлароқ индивидуал ижодкор томонидан яратилган, турли мураккаб вазиятларда гавдалантирилган қаҳрамонлар характерининг шаклланиш жараёнини тасвирлаб берган, ранг-баранг образлар галереяси ҳамда наср ёки назмда ўзига хос услуб ҳамда бадиий тасвир воситалари билан ажралиб турувчи ёзма ижод намунаси роман деб аталади. Албатта, бу таъриф ҳам сўнгги ёки охириги таъриф бўлолмайди. Энг муҳими, романга таъриф берилар экан, уни эпосга қарама-қарши қўймасдан, бадиийлик мезонларидан келиб чиққан ҳолда ёндашмоқ лозим.

Романни қисса ёки ҳикоядан фарқлантириб турадиган энг асосий жиҳат бу халқ достонларига хос бўлган эпик кўламдир. Мотив ва сюжетлар қурилиши, воқеа баёни, образлар талқинида ҳам ана шу эпик кўлам сезилиб туриши шарт. Бирон-бир асарда

ана шу яхлитликдаги эпик кўлам йўқ экан, ҳажми қанча катта бўлишидан қатъи назар уни роман деб атаётганимиз. Қиссада эса эпик кўлам маълум даражада чегараланган. Бу чегараланиш албатта воқеа талқини, қаҳрамонлар тавсифида ҳам ўз аксини топган бўлади. Ҳикояда эса қаҳрамоннинг маълум бир вақт ёхуд вазиятда юз берган ҳолати, кечинмалари ўз аксини топади. Эпик кўлам бўлиш ҳикоядан талаб этилмайди. Бироқ бу дегани эпик кўлам ҳикояга бегона дегани ҳам эмас. Айрим ҳикояларда худди роман ёки қиссадаги каби эпик кўлами залвори сезилиб туриши мумкин, албатта.

Германиялик тадқиқотчи М. Шродерга кўра роман тажриба-сизликдан тажрибага, жаҳолат саробидан ҳаётнинг ҳақиқатлари томон бориш машаққатларини қаламга олади. Лионел Триллинг фикрича эса роман воқелик ва ҳаёлот, тасаввур орасидаги фарқдан иборатдир.

Роман ҳам худди эпос каби турли хил воқеа-ҳодисилар, тақдирлар, кўплаб характерларни ўз ичига қамраб оладигани, бадиий ижоднинг бошқа ҳеч бир турида бундай кенг кўламлилик, эркинликни кўрмаймиз. Тасвир имкониятининг кенглиги инсон руҳиятини чуқурроқ ёритиб беришга ёрдам беради.

Роман – воқеликни идрок этиш ва ифода этишнинг ўзига хос бир шаклидир. Роман – воқеликка тамомила янгича бир муносабатдир. Эпосда воқеликка муносабатда оғзаки ижро анъаналарига риоя этиш, воқеликни эпик формулалар асосига қуриш, вариантлилик муҳим ҳисобланса, романда халқнинг тақдири, тафаккур тарихи ва ҳаёт ҳақидаги умумлашма хулосалари индивидуал ижодкорнинг фантазияси, салоҳияти, бадиий имконияти, том маънодаги санъаткорлиги орқали эпик планда акс этганлигини кўрамаймиз.

Романга хос тафаккур, тил, услуб, қаҳрамон ва характерлар талқини ҳамда энг муҳими, воқеликни поэтик идрок этишда бошқа жанрлардан тамомила фарқлилик, яъни эпик кўлам бўлмас экан, ҳар қандай «салмоқли» қоралама ҳам роман талабига жавоб бермайди.

Роман қандай бўлиш керак, деган саволга «Ўтган кунлар» ҳар томонлама, матн, структура, қаҳрамон ва воқелик, турфа хил об-разлар талқини мисолида тўла жавоб беради. Эпик кўлам, эпик шароит, образ, тақдир, характерларнинг эпик талқини бўлиши шартлиги романга қўйиладиган асосий талаблардир. Роман жан-

ри худди эпос каби халқнинг тарихи, тақдири, тафаккур тарихи билан бевосита алоқадордир. Халқнинг тақдири билан боғлиқ масала бир ёки кўплаб қаҳрамонлар ҳаёти орқали очиб берилиши мумкин. Фақат бунда ҳар жабҳада: воқелик, образ, характерларда, тил ва услубда кўпқатламлилика асосланган, етакчи жанрга хос хусусиятлар бўртиб туриши шарт.

Албатта, биргина мақолада роман жанри билан боғлиқ масалаларга тўлақонли ойдинлик киритиш анчайин мушкул. Шунинг учун биз кейинги мақолаларимизда роман ва эпос муносабати, эпик қўлам ва воқелик, характерлар талқини, мазкур жанрдаги услуб, замон ва макон муаммоси, тил ва бадиият масалаларини имкон қадар атрофлича ёритишга ҳаракат қиламиз.

Шоҳсанам ДАВРОНОВА,

*Бухоро давлат университети ўқитувчиси,
филология фанлари доктори,
(Ўзбекистон)*

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИДА АДАБИЙ АНЪАНАЛАРИ СИНТЕЗИ

Аннотация. Мақолада истиқлол даври ўзбек романларида адабий анъананинг синтези кўрсатилган ва тасниф қилинган.

Калит сўзлар: истилол, миллий адабиёт, романчилик, анъана, Шарқ, синтез, Ғарб, ижодкор.

Истиқлол даври ўзбек романлари миллий адабиётимиз ва жаҳон адабиётининг ўлмас анъаналари таъсирида ҳамда ижодкорларнинг индивидуал маҳорати асосида такомиллашиб бормоқда. Истиқлол даври ўзбек романларини адабий анъаналарга муносабати нуқтаи назаридан таснифлайдиган бўлсак, шартли равишда қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Шарқ адабий анъаналари синтези устувор бўлган романлар. Бой адабий анъанага, тажрибага эга бўлмай туриб, жаҳоннинг шоҳ асарлари билан беллаша оладиган даражадаги мукамал асарларни яратиш қийин. Шу маънода ҳар қандай адабиётнинг илк озиқланиш манбаси ўзи мансуб миллий адабиёт тарихидир. Ўзбек миллий романчилиги ривожда ҳам адабий анъаналар

асосидаги бадий ижод босқичларининг ўзига хос тарихий юксалиш йўли мавжуд. Чунки “Шуни таъкидлаш керакки, адабий традиция – бу тарихий тушунча. У халқнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги конкрет тарихий шарт-шароитлар таъсирида ривожланиб боради.

Адабий традиция қай даражада ривожланган бўлса, адабий жараён шу даражада ранг-баранг бўлади”²⁶⁴. Дастлаб, энг қадимги туркий адабиёт шаклланишида халқ оғзаки ижоди анъаналарининг, Навоий даври учун туркий адабиётга ғазалчилик, қасиданавислик, достончилик каби шеърий шаклларнинг кириб келиши, миллий уйғониш даври адабиёти учун маърифатпарварлик адабиётининг таъсири ҳаммадан кучли бўлганлигини қайд этиш ўринли бўлади. Муайян бир даврдаги адабий ҳаракат, янгилик учун, энг аввало, ўзидан олдинги давр тарихий-адабий жараёнининг ёки ҳатто ҳар бир ёзувчининг эстетик идеали, ўша давр ижтимоий-маънавий ҳаёти учун мақбул мафкура даражасига мувофиқ келувчи ғоялар, мафкуралар ҳамда идеаллар тақозосига кўра ҳатто узоқ ўтмишдаги адабиётнинг ҳам таъсири бўлиши мумкинлиги кузатилади.

Замонавий ўзбек романларида, айниқса, ўзбек мумтоз адабий анъаналари руҳида асар яратишга интилиш тамойили кучайди. Романнывислар истиқлол даврида Жалолиддин Румий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Гулханий каби буюк сиймолар меросини чуқур ўрганиш, улар ижодига хос фалсафий, ахлоқий-таълимий, рамзий-мажозий талқинлар моҳиятини ўқувчига ўзига хос услубда етказишга интилдилар. Натижада бугунги кунда барча адабий тур жанрларидаги каби романда ҳам тубдан янгиланиш жараёни кечди.

Янги давр ёзувчиси ғоявий, фалсафий-эстетик жиҳатдан хилма-хил ва ранг-баранг моҳиятга эга бўлган роман учун мақбул мазмун ва бетакрор композицион, услубий ўзига хосликни юзага чиқаришга интилар экан, ўтмиш адабиёти дурдоналарига теран назар ташлаш, улардаги юксак бадий кашфиётлар асрори, сержило товланишларини ўрганиш, шунинг баробарида қаламга олинаётган ижод намунасига уйғунлаштириш, уларни янгича талқинда қайта ишлаб, замонавий насрга татбиқ этишга интилиш учун ҳаракат қилмоқда. Бугунги романнывис Шарқ ва Ғарб

²⁶⁴ Шукуров Н., Хотамонов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 159.

адабиётининг етакчи адиблари қаламига мансуб энг сара, кўпчилик эътиборини тортиб улгурган, адабий-бадий жамоатчилик эътирофига сазовор ёхуд китобхон қалбини, руҳий олами, маънавий дунёсини ларзага келтира олиш қудратига эга бўлган даражада яратилган намуналарга хос поэтик гўзаллик, санъаткорликни кашф қилишга интилди. Бундай романларга Омон Мухторнинг “Ффу”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат”, “Сабо ва Самандар”, Исажон Султоннинг “Озод”, “Генетик” романларини мисол қилиб келтириш мумкин. Чунки ушбу романларда Шарқ мумтоз адабиёти аънаналари таъсири яққол сезилади.

2. Ғарб адабий аънаналари синтези усутувор бўлган романлар. Қўшни мамлакатлар, бир-бирига яқин тилли халқлар, шунингдек, маънавий-бадий тафаккурда янгилик бўла оладиган дурдона асарлар миллий адабиётлар тарихий-маданий тараққиётига, ғоявий мазмун, бадий-эстетик шаклларнинг янгиланишига олиб келади.

Адабиётимиз тараққиёт босқичларининг қадимги даврларида дастлаб араб адабиётининг етакчи омиллардан бўлганлиги; кейинчалик форс-тожик ва туркий адабиётдаги аънаналар; ўзбек реалистик насрининг юзага келиш даврларида рус ва қардош халқлар адабиёти ва у орқали жаҳон адабиёти намуналарининг таъсири; жаҳон романнавислари ижоди билан танишув, улар асарларидаги маҳорат сирларини ўрганиш миллий адабиётдаги адабий-тарихий аънаналарнинг энг характерли босқичларидандир.

Янги даврда ўқувчиларнинг жаҳон адабий дурдоналарига нисбатан қизиқиши кучайди. Чет мамлакатлар адабиётидан қилинган янгидан янги таржималар миллий тафаккур тараққиётига таъсир кўрсатди. Натижада жуда кўплаб ижодкорларнинг асарларида тарихий адабий меросга бўлган ижобий муносабат ва қизиқиш қаторида чет эл адабиётига хос хусусиятларнинг излари, белгиларининг намоён бўлиши кузатилди.

Мустақиллик даври романига хос рамзий, фалсафий, ноанъанавий талқин ва тасвир услулларининг юзага келишида Ғарб романчилигининг таъсири кучли. Жеймс Жойс, Франс Кафка, Габриел Маркес, Пауло Коэло, Альбер Камю, Марсель Пруст ва бошқа дунё адабиётининг кўплаб машҳур вакиллари томонидан инсоният бадий тафаккурига олиб кирилган янгиликлар, поэтик маҳорат сирларидан фойдаланилди. Бу фикрларни қуйидаги мулоҳазалар орқали ҳам асослай оламиз: “Бизнингча, насримиз-

даги ўзгаришларга умумжаҳон иқтисодий-сиёсий ва маданий ҳаётидаги ўзгаришларнинг миллий замин таянган қадриятлар билан синтези сифатида қараш ўринли бўлади”²⁶⁵. Ғарб анъаналари таъсири кучли сезилган романлар сифатида Х.Дўстмуҳаммаднинг “Донишманд Сизиф” (антик адабиётдаги мифологик образ, А.Камюнинг “Сизиф ҳақида асотири”), Назар Эшонқулнинг “Гўрўғли” (Ф.Каканинг “Жараён” романи) каби романларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Уларнинг бир-бирига ўхшамаслиги адабий таъсирнинг турлича эканлиги ҳақидаги хулосага олиб келади.

3. Шарқ ва Ғарб адабиёти анъаналари синтезлашган романлар. Шарқ ва Ғарб адабий анъаналарининг бадиий синтези адабиётда ижтимоий, миллий, маданий, маънавий эҳтиёж натижаси сифатида майдонга келган адабий ҳодисадир. Чиндан, “Жаҳон адабиёти ва санъати тарихи шуни кўрсатадики, ҳеч қачон ва ҳеч қерда фақат ўз қобиғига ўралиб қолган, салафларининг воқеликни ҳақгўйлик билан бадиий гавдалантириш йўлидаги самарали ишларидан ибрат олмаган, қўшни халқлар адабиётларидаги сара намуналардан илҳомланмаган санъаткор йўқ. Зотан, традициясиз санъатнинг бўлиши мумкин эмас”²⁶⁶. Бугунги ўзбек ёзувчилари ижодий меросида миллий тафаккур сарчашмаларидан озиқланиш (“Озод”, “Сабо ва Самандар”) баробарида дунё адабиётига хос ранг-баранг шаклий-тасвирий хусусиятлардан ҳам ижодий фойдаланиш белгилари кузатилади (“Гўрўғли”, “Рўё ёхуд Ғулистонга сафар”). Чиндан, “Инсонни англаш, инсон шахсини таҳлил ва талқин этишда бизда узоқ йиллар устувор бўлган ижтимоий-ахлоқий ёндашиш анъанаси давом этаётгани ҳолда XX аср жаҳон адабиётида кенг тарқалган фалсафий-эстетик оқимлар тажрибаларига астойдил қизиқиш, қолаверса, Шарқ адабиётининг буюк мероси – диний-исломий ақидалар, тасаввуф фалсафаси ва эстетикасига қайтиш ҳозирнинг ўзидаёқ ўз самарасини бера бошлади. Романларимиз ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгача қиёфа касб этмоқда, роман уфқи кенгаймоқда”²⁶⁷. Айни белгиларни замонавий ўзбек романларининг ғоявий, бадиий-эстетик, шаклий-услубий жиҳатларида кўрамиз. Бунга мисол

²⁶⁵ Куронов С. Постмодерн оламда манзил излаб... - <http://ijod.uz/?p=7586>.

²⁶⁶ Юнусов М. Барҳаёт анъаналар. – Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – Б. 16.

²⁶⁷ Норматов У. Бугунги насримиз тамойиллари. // Жаҳон адабиёти, 1997. – № 3. – Б. 163.

қилиб Х.Дўстмуҳаммаднинг “Бозор”, И.Султоннинг “Боқий дарбадар”, У.Ҳамдамнинг “Исён ва итоат” каби романларини кўрсатиш мумкин. Бу романларда Шарқ ва Ғарб адабиёти анъаналарининг синтезлашиш ҳодисаси устуворлиги яққол кўзга ташланади.

Шарқ ва Ғарб адабиёти поэтик хусусиятларида ўхшаш жиҳатлар ҳам фарқли нуқталар ҳам мавжуд. Энг аввало, Шарқ ва Ғарб халқлари инсониятга хос бўлган характер, табиат, дунёқараш жиҳатидан яқин турса, кишиларнинг миллати, фикрлаш ва яшаш тарзи, этник белгилари каби аломатларига кўра фарқланади. Айни ана шу тафовутлар инсонни тасвирлаш, таҳлил этиш, тарбиялаш вазифасини зиммасига олган адабий асарларда ўзига хосликни юзага келтиради.

Хуришда ХАМРАКУЛОВА,
*филология фанлари доктори, Алишер Навоий номидаги
Ўзбек тили ва адабиёти университети
(Ўзбекистон)*

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ҚИССАЛАРИДА УРУШ МАВЗУСИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Аннотация: Ушбу мақолада истиқлол даври ўзбек қиссаларига хос хусусиятлар, улардаги шиддаткорлик, айни дамда воқеа ҳодисаларни сиқик ифодалашга мойиллик каби хусусиятлар уруш мавзусини ёритишда, қаҳрамоннинг динамик ҳолатларини ёрқин намоиш қилишда ўзига хос усул эканлиги Назар Эшонқулнинг “Уруш одамлари” ва Қўчқор Норқобилнинг “Дарё ортидаги йиғи” қиссаси мисолида таҳлил қилинди. Уруш фонида қаҳрамоннинг асл инсоний туйғу ва кайфиятлари қисса жанри мисолида қай даражада тасвирланганига эътибор қаратилди.

Калит сўзлар: қисса, ҳаёт ва ўлим муаммоси, инсоннинг бегоналашуви масаласи, эгоистик худкушлик.

Мустақиллик насри китобхонга ҳаёт ва ўлим муаммоси моҳиятини англатишда масаланинг табиий-биологик ва миллий-исломий талқинларига, шунингдек, ижтимоий-психологик жиҳатларига урғу берди. Бу эса персонаж ички оламини тадқиқ қилиш имконини берди. Бу каби таҳлиллар инсон моҳиятини аниқлаш томон уринилган дадил қадам бўлди. Мустақиллик насрининг энг муҳим жиҳатларидан бири шуки, нафақат тасвирда, балки

руҳият ифодасида ҳам адабий мутация юз берганлигидир. Мутантлик тиббиётда генетик ўзгаришлар билан изоҳланади. Аммо узоқ йиллар ҳукм сурган соцреализм қобиғини ёриб чиққан хилма-хил талқинларга асос берувчи бадиий асарлар адабий мутацияни юзага келтирди. Бу ҳодиса ижобий маънода китобхонни воқеликка турли ракурсда назар ташлаш имконини берди.

Н.Эшонқулнинг “Уруш одамлари” қиссидаги қора бўёқ, хорғин кайфият тасвирлари лавҳадан лавҳага, асардан асарга кўчиб борар экан, бу қаҳрамон руҳиятига чуқурроқ кириб бориш имконини беради. Қиссада биргина инсоннинг фожиаси эмас, фожиалар силсиласи акс этган. Ҳар замонда киши қалбига бахш этадиган сурур – миллий қадриятлар, халқ табиатидаги соддалик, самимийлик ҳам умумфожа қобиғига сингиб кетган. Фожианинг тағзамини урушдир. Шу туфайли одамлар тақдир чиғириғида аёвсиз айланади. Улмаслик учун кураш, фарзанд доғини кўрмаслик учун номусни қурбон қилиш, эркаклик шаъни учун қотиллик қилиш, ҳаромдан ҳазар урушда қон кечишдан ҳам оғирроқ, мусибатлироқ, аянчлироқ. Асар қаҳрамони Норматнинг урушдан қайтиши катта бир қувонч, аммо уни катта бир фожа – ўлим ва парокандалик кутиб турарди. Анзиратнинг шафқатсиз қисмати олдида ночорлиги, бахтдан бенасиб болаларнинг ноаниқ тақдири, ор-номуснинг меҳр-шафқатдан устун келиши, Норматнинг фожиаси – буларнинг бари уруш ортидаги одамлар тақдирининг аччиқ бир бўлаги эди. Инсон табиати ҳар қандай тазйиққа қарамай ўзанида давом этаверади. Демак, бу ўринда инсоннинг мавжудлиги масаласи ҳам борки, шу туфайли у замон чиғириқларидан омон қолиши мумкин. Мавжудлик ҳамма вақт эмас, чегарадош вазиятларда ўзини намоён этади. Чегарадош вазиятларда инсоннинг асл қиёфаси кўринади. Инсоннинг аслини унинг табиати белгилаб беради. Инсон эса ўз табиатига кўра қиёфа касб этиб боради. Ҳатто уруш ҳам қаҳрамоннинг табиий истакларига ғов бўла олмайди. Бу ҳолат Анзират образи орқали тугал ифодасини топган. Асарнинг энг мунгли ўринлари ҳам шу образ билан боғлиқ. Уруш келтирган бало – очлик, ўлим остонасида қолган болаларининг аянчли тақдири унинг номутидан устун келади. “У кун бўйи тиним билмасди-ю, бешикдаги қизчаси ва Холматнинг очликдан кичрайиб бораётган гавдасига, очликнинг даҳшатли, талвасали қадамига қарши туrolмасди²⁶⁸”.

²⁶⁸ Эшонқул Н. Уруш одамлари. Шамолни тутиб бўлмайди. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2005, 37-б.

Мана шундай вазиятда босилган қадам унинг аччиқ қисматига ўз ҳукмини ўқиди. Мажбурий ташланган қадам бора-бора ихтиёрий истакларга йўл очди. Ёзувчи қаҳрамонини тирикчилик исканжасига ташласа ҳам, унинг ҳар лаҳзада аёллигини, табиий туйғулардан айро яшай олмайдиган инсон сифатида кўрсатишни унутмайди. “Бутун вужуди ўт бўлиб ёнар, қони томирдан тошиб чиққудай бўлиб, аъзои-бадани таранглашар, вужудида қўмсаш... ниманидир қўмсаш туйғусини сезарди. Бу қўмсаш баъзи кунлари ақлдан оздирадиган даражада асабий қилиб қўяр, авж олар, тўғри унинг юрагини, бутун танини кемирарди. Ўша йилнинг охирига бориб, у кўп нарсага чидамсизлик қила бошлади. Энг катта чидамсизлиги эса кейин содир бўлди²⁶⁹”. Беғараз ёрдам ортидаги истак кутилаётган ҳар қандай фожиадан устун эди. Кейинчалик, Анзират ҳам, Мирзакул ҳам ана шу истакнинг қурбонига айландилар. Мажбурлик ва мойиллик, номус ва ор ўртасидаги изтироб ёзувчи қаламида ўзгача руҳий манзара касб этади. Тасвирнинг тобора қуюқлашиб бориши персонаж ҳолатини чигаллаштиради, уни ора йўлда сарсон қилади. Аммо оломон ҳамиша оломон. Тушунишни истайдиган, унга малҳам бўладиган бирорта одам топилмайди. Натижада у ҳаммадан бегоналашади. Асарда қаҳрамоннинг оломондан бегоналашуви асослаб берилар экан, адиб инсоннинг жамиятдан ташқарида мавжуд бўла олмаслигига ва омма психологиясига алоҳида эътибор қаратади. Оломон ўзидан алоҳида бўлган ҳодисани қабул қилишга қодир эмас. Анзират фожиасига унинг асрлар давомида шакланган қадриятларни четлаб ўтиши ҳам сабаб бўлди. Ҳолбуки, қадриятлар ортида миллат туради. Аммо ёзувчи қаҳрамоннинг миллат тақдиридаги ўрнини эмас, шахс сифатидаги кечинмаларини тасвирлашга мойил эди ва буни уддалай олди. Инсоннинг жамиятдаги ўрни фақатгина ижтимоий муносабатлар, ёхуд ҳиссий-ҳирсий муносабатлар билангина белгиланмайди, ҳар икки ҳолатнинг меъёردа кечиши бу ўринни муқимлаштиради. Шунга қарамай, инсон ўзи билгани, англагани ҳолда гуноҳ содир этавериши, банда ҳам шунга рози эканлиги, шунинг учун ҳам у гуноҳкор инсон эканлиги назаримиздан қочмайди. Анзират – вазият қурбони. Асарнинг энг мунгли ўринлари Анзират образи иштирок этган лавҳаларидир. Унинг тақдири ёзувчининг бошқа аёл персонажлари, хусусан, “Очилмаган эшик” ҳикояси қаҳрамонидан юз карра аянчлидир. “У болаларимнинг ҳаётини сақлаб

²⁶⁹ Юқоридаги манба, 138-б.

қолиш учун шундай қилдим, бўлмаса, улар ўлиб кетарди, ана шусиз ҳам қишлоқда очликдан касал бўлиб ўлаётганлар озми, деб ўйларди ва енгил тортганга ўхшарди. Бироқ бу ерда яна бошқа биров бор эди. Ўша бошқа биров, бошқа бир вужуд ҳар куни Мирзақулнинг суйиб эркалашини, соқоли олинмаган чакаги билан бўйнини қитиқлашини, уч йилдан бери эркак ҳидини кўрмаган сочларини эркак қўллари билан силашини хуллас, эркакни, эркакнинг дағал қилиқларини, улардан келадиган ёқимли ва эҳтиросни кўзгайдиган ҳидни қўмсарди²⁷⁰. Н.Эшонқулнинг “Очилмаган эшик” ва “Уруш одамлари” асарларида худкушлик масаласига эътибор қаратилган. Қиссадаги Норматнинг қисмати эгоистик худкушликни юзага чиқарган. Оғир руҳий зарбалар натижасида кишининг фикрлашдан тўхташи, ўз қобиғига ўралиб олишини “Сароб” романининг қаҳрамони Саидий мисолида ҳам учрайди Саидий ҳам опасининг оғриқдан ихрашини, шу ҳолида ҳаётга интилишини кўриб, бутун аламини опасидан олгиси, уни бўғиб ўлдиргиси келади. Унда нафрат шу даражада кучаядики, бутун бир поездни йўқ қилишга ўзида куч топади. Нормат Мирзақулнинг жон талвасасида ихраши, типирчилаши унда ёввойи хушнудлик уйғотади. Норматнинг айни ҳолатини ёзувчи “рақибини тилка-пора қилиб ташлаган ва яна тилка-пора қилишга тайёр турган ўзининг миллион йиллар олдинги ёввойи аждодларига” ўхшатади. Унинг кулгуси ҳам ваҳшиёна йиртқичнинг бўкиришига ўхшайди. Адиб ўз қаҳрамонини ҳаёт ва ўлим чегарасида мувозанатдан чиқиб кетишини кўрсатар экан, ўзини ўлдиришини ҳам мантиқий асослайди. Зеро, худкушлик нормал ҳаёт натижаси эмас. Ёзувчи Норматнинг аччиқ қисматини ёритар экан, уруш ортидаги инсонлар фожиаси, очлик ва ҳўрлик, инсон матонатининг синовларда тобланиши, номус ва ор масаласини ўртага ташлайди. Қиссанинг ҳаётий, самимий чиқиши ёзувчининг бирор қаҳрамонга муносабат билдирмай, уларни борича тасвирлаганидадир. Персонажлар яхши ва ёмон жиҳатлари, фазилат ва камчиликлари, ожиз ва кучли томонлари билан ифода этилади. Шунинг учун ҳам улар Инсон қиёфасини касб этади ва китобхонни ром этади.

Н.Эшонқул талқинидаги Нормат образида миллатга хос тантилик, бағрикенглик, тўпорилик бор. У ҳаммани ўзидай ўйлади, шунинг учун ҳам хотинининг ётсирашини ўзининг ногиронлигига йўяди, унинг олдида ҳижолат тортади. Аммо ҳақиқий ҳол

²⁷⁰ Юқоридаги манба, 144-б.

– номус ва шаън ўрталиғидаги изтироб унинг қиёфасини белгилаб беради. Хотинини кечирिशга ўзида куч топа олмайди.

“Уруш дегани иккимизнинг шундай гурунглашиб ётишимизни истамайди. Уруш – биз ҳалол пешана тери билан нон топиб ейишни, кўш ҳайдаш, экин экишимизни истамайди. Бизни ҳамisha шу нарсалардан жудо қилишни истади. Уруш – худди оёғинг остидаги кўчиб турган тошга ўхшайди, кўтарсанг ҳам ўласан, кўтармасанг ҳам²⁷¹”, – дер экан, Норматнинг ўзи ҳам урушнинг сўнгсиз қурбонига айланади. Анзиратнинг хиёлати Норматнинг ҳаётини издан чиқарди. Унгача уруш даҳшатларига ҳам, азоб-уқубатларга ҳам чидайди. Уйига омон қайтиш учун, Анзиратга етишиш учун тирик қолиш шартлигини ҳис қилади. Урушга биринчилардан бўлиб отланиш, қаҳрамонликлар кўрсатиш, тирик қола билиш, тирик қолганда ҳам қаҳрамон бўлиб қайтиш фақат Анзират учун, унга яна ҳам муносиб эканлигини кўрсатиш учун эди. Ёзувчи Норматнинг Мирзақул ва Анзиратнинг қотилига айланиб бориш ҳолатларида инсон руҳияти муайян қолипдан чиқиб кетиши мувозанатнинг бузилишига, унда ёввойи ҳисларнинг кўзғалишига сабаб бўлишини кўрсатиб беради. Норматнинг тоғ-тошга чиқиб кетишида инсоннинг органик оламдан ноорганик оламга онгсиз ҳолда интилишига ишора бор. Умуман, одамзот вақт-соати билан бундай ҳолга тушиши табиий. Бу инсон умрининг турли босқичларида намоён бўлади. Ҳаёти бир меъёрга кечган инсон майли депрессияга учраган одамникидан ўзгачароқ кечади. Қиссада ўлим жисмоний якунгина эмас, инсон шаънининг ҳимояси сифатида талқин қилинган. Уруш одамларга фалокат келтирган бўлса-да, ҳаёт ўзанида давом этаверади. Асарда фаслларнинг рамзий сифатлари берилган. Қиссанинг қишда бошланиб, баҳор фаслида ниҳояланиши янги ҳаёт бошланганидан, миллат тириклигидан дарак беради.

“Уруш одамлари” қиссасида уруш ортидаги одамлар қисмати тасвирланган бўлса, Қ.Норқобилнинг “Дарё ортидаги йиғи” қиссасида афғон уруши воқеалари ва ҳар дақиқа ўлимга рўбарў келаётган асар қаҳрамони Қўчқорнинг кечинмалари тасвирланган. Афғон уруши шармандали ҳодиса эди. У ерда ким учун ва нима учун курашишнинг аҳамияти йўқ, аскарлик вазифасини ўтаб, юртга тирик қайтиш катта ютуқ эди. Ёзувчи синчков нигоҳи билан уруш келтираётган бало, жанг майдонидаги вазиятлар, одамларнинг феъл-атворини хилма-хил характерлар орқа-

²⁷¹ Юқоридаги манба, 154-б.

ли кўрсатиб берган. Уруш тасвирига бағишланган асарларда умумий жиҳат бор. Бу – ўлим олдида қўрқув туйғусининг йўқолиши. Мазкур ҳолатни Ойбекнинг “Қуёш қораймас”, Шухратнинг “Шинелли йиллар” романларида, ниҳоят “Дарё ортидаги йиғи” қиссасида ҳам кузатиш мумкин. Асарлар турли йилларда ёзилган бўлишига қарамай, жанг майдонидаги қаҳрамоннинг ўлимга муносабатида яқраглик мавжуд. Уруш ва унинг асоратлари, жанг жадаллардан кейин қаҳрамон шуурида кечган ҳодисалар алоҳида масала. Аммо ўлим билан тўқнашувда персонажнинг ўша лаҳзадаги кечинмалари тасвирида холис реаллик мавжуд. Уруш ўлим ҳақида ўйлашга имкон бермайди. Жангнинг шиддати кескин, ёзувчи тасвирда ҳам қисқалик ва лўндаликка интилади, қаҳрамон кечинмаларининг бутун залвори диалогларга юкланади. Қ.Норқобилнинг ютуғи шундаки, у қаҳрамонни ўлим остидаги ҳолатларига, кечинмаларига алоҳида урғу беради. Ўлим ваҳимаси руҳиятдаги ўзгаришларни юзага чиқаради. Ёзувчи ўлим олдидаги уч муҳим ҳолатга эътибор қаратади:

1. Қаҳрамон ўз ҳолатидан ўзганинг ҳолатига кўчади. “Кўз олдим қоронғулашди... Карахтман. На кўрқув, на ҳаяжон қолди менда. Назаримда бу тушга ўхшарди”²⁷².

2. Маълум муддат ўтиб қаҳрамон ўзига кела бошлайди: “Ўзимча нималарнидир айтиб тиловатлар қилдим. Кўз олдимдан энг яқин кишиларим – ота-онам, ёру дўстлар, уйим, қишлоғимиз бири қўйиб, бири ўта бошлади. Лаҳза сайин ўлимни кутавердим. Ана улар яқинлашмоқда. Ҳозир ўқдонида ўқ тугагунча, баданимни илма-тешиқ қилиб юборишади. Ариқдаги балчиқни шунчалик қисган эканман, бармоқларим оғриб кетди. Бошимни балчиққа тобора тика бошладим. Менинг ҳечам ўлгим келмасди. Хаёлимда эса онам. Хаёл сургудай бўлмасам-да, кўз ўнгимда фақат кичкинагина ҳовлимиз қотиб қолганди. Дунё билан сўнгги бор хайрлашмоққа бошимни кўтардим. Улар ўн-ўн беш қадамча қолганди”²⁷³.

3. Қаҳрамон охирги имкониятни ишга солади: “Миямга келгани шу бўлди: “Наҳотки асир тушсам?..” Жонҳолатда эмаклай бошладим. Ариқ саёз бўлса-да, танамни кўрсатмасдан ҳаракат қилардим”²⁷⁴. Қ.Норқобил илгари уруш тасвирига бағишланган асарларда очиқ айтилмаган фикрни ўртага ташлайди: Ўлим ту-

²⁷² Норқобил Қ. Дарё ортидаги йиғи. Тошкент: Шарқ, 1994, 14-б.

²⁷³ Юқоридаги манба, 14-б.

²⁷⁴ Юқоридаги манба, 14-б

файли инсон Яратганни тан олади, унинг ҳукми остида эканлигига имон келтиради: “Душман пайқади чоғи, БПМ-2 сиртига чинғиллаб ўқлар тега бошлади. Қулай фурсат, бор-йўғи уч-тўрт дақиқада югуриб қолиш керак. Мени аллақандай осмоний қудрат, илоҳий куч бошқарарди. Танам кимнингдир ақли билан ишларди гўё”. Ёзувчи қиссада нафақат афғон уруши билан боғлиқ мудҳиш ҳақиқатни кўрсатган, балки қаҳрамоннинг ўлимга тўқнашувини ифодалашда ўзига хос усулга, холислик тамойилига амал қилган.

Қисса жанри моҳият эътибори билан тезкор ва умумлашмаларга бой жанр ҳисобланади. Унда бир воқеа романдагидек батафсил тафсилотлар билан тасвирланмайди, аксинча қаҳрамон ҳолати, кечинмаларидан келиб чиқиб сиқикроқ тасвирлашга мойил бўлади. Кўриб ўтганимиз қиссаларда ҳам уруш мотиви қаҳрамоннинг оний дамдаги мушоҳадалари ва ҳикоя қилиш йўсинида ўзининг бутун бир халқ фожиасини ўзида акс эттирган. Айни вақтда турли макон ва замонда кечган урушнинг ғайриинсоний моҳиятини кўрсатиб берган. Кўринадики, “Уруш одамлари” қиссасида уруш мотиви орқали шахснинг ижтимоийлашуви ва ўз табиатидан бегоналашиб бориши уни турли фожиаларга гирифтор қилиши мумкинлигини кўрсатиб берган бўлса, “Дарё ортидаги йиғи” қиссасида кечган воқелик ҳаёт ва ўлим оралиғидаги инсоннинг танлаш имкониятини тезлаштириб беради. Яъни чегарадош ҳолатда инсон учун ўйлаш имкони бўлмайди, у ўлим остонасида ҳаёт учун кураша туриб, ҳаётнинг гўзаллигини кашф этиши ҳақидаги абадий ҳақиқатни етказиб берган.

Умурзоқ ЎЛЖАБОВ,
*Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси аъзоси,
филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)*

ТРИЛОГИЯНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Аннотация. Мақолада ёзувчи Саид Аҳмад “Уфқ” трилогиясининг яратилиши тарихи, унинг дастлаб иккинчи, кейин учинчи, охирида эса биринчи китобининг яратилишининг сабаблари адиб суҳбатларидаги эътирофлар билан бойитилган ҳолда таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: роман, трилогия, жанр, ижодий лаборатория, сюжет, давр ҳақиқати, ҳикоя, қонфликт, композиция.

Саид Аҳмаднинг «Уфқ» трилогияси ўзбек романчилигининг тараққиёт босқичларида ўзига хос ўрин тутди. Тўғри, унда ҳамма ўринда ҳам тасвир бир хил юксакликда кетади, деб айтиш қийин. Тасвирлаш маҳорати нуқтаи назаридан қаралганда романда анча-мунча баланд-пастликлар бор. Лекин шуни эътироф этиш керак бўладики, бу асар ана шу «баланд-пастликлар»и билан ҳам ўзбек адабиётида кейинги ўттиз беш-қирқ йил нари-берисида яратилган романлар орасида энг кўп ўқиладиганларидан бири ҳисобланади. Табиийки, бунинг сабаблари бор.

«Уфқ»нинг, аввало, ёзилиш тарихи ва тартибидаги ўзига хослик эътиборни ўзига тортади. Трилогия дастлаб ўртасидан-«Ҳижрон кунлари» деб номланган (илк бор у «Уфқ» деган ном билан эълон қилинган эди ҳам) иккинчи китобдан бошланган, китобхонларга биринчи марта шу туркумдан тақдим қилинган илк асар ҳам шу бўлган эди. Сўнгра ҳозирги тартибдаги китоб – «Уфқ бўсағасида» ёзилди. Энг охирида эса трилогиянинг биринчи китоби- «Қирқ беш кун» яратилиб, қарийиб ўн йил давом этган машаққатли ижодий меҳнат ниҳоясига етди. Бу узоқ муддатли изланишларнинг самараси яхши бўлди, ўзбек адабиёти халқимизнинг 30-йилларнинг охирларида амалга оширган буюк ишларидан бири-икки юз етмиш километрга чўзилган ва Катта Фарғона канали деб тарихдан жой олган улкан сув иншоатини ҳайратланарли қисқа муддатда – қирқ беш кунда қуриб битказиши, иккинчи жаҳон уруши йилларидек оғир синовларда ўзидаги бор инсоний сифатларни намойиш этиши, мардлик ва матонатнинг ҳақиқий намунасини кўрсата олиши, ғалабадан кейинги йилларнинг қийинчиликларини ҳам матонат билан енгиб ўтиши ҳақида маҳорат билан ёзилган йирик бир эпик асар ҳисобига бойиди. Трилогия таркибига кирган ҳар бир китоб ҳақида адабий танқидчиликда жуда кўплаб мақолалар ёзилган, бинобарин, мазкур асар муносабати билан муаллиф шаънига айтилган мақтовлар ҳам, танқидий гаплар ҳам етарли даражада.

Адабиётда ҳеч қаерда ёзилмаган бир ҳақиқат бор. У шундан иборатки, ҳар бир истеъдодли ёзувчининг, қанчалик ёзган бўлмасин, бутун ижоди давомида яратган асосий, номи тилга олиниши билан лоп этиб хаёлга келадиган, қаҳрамонлари кўз олдимизда дарҳол жонланадиган саноқли асарлари бўлади. Агар ёзувчи Саид Аҳмад ҳақида гап кетадиган бўлса, биринчи галда

унинг «Уфқ» романи эсга келади, трилогиядаги бир қатор қаҳрамонлар дарҳол кўз олдимизда пайдо бўлади, десак, эҳтимол, муболаға бўлмас. Шундай экан, Саид Аҳмад ижодининг ўзига хос синтези бўлган, олтмиш йиллик ёзувчилик фаолиятида ажралиб кўзга ташланиб турадиган мазкур асарнинг яратилиш тарихи, трилогия сифатида шаклланиш жараёнининг ўзи ҳам адабиёт мухлисларида қизиқиш уйғотиши табиий. Бу эҳтимол, ёши катта, трилогия китобларининг эълон қилиниши жараёнидан хабардор бўлган адабиётчиларга муаммо туғдирмас. Лекин «Уфқ» эълон қилингандан кейин дунёга келган бир неча авлод адабиёт мухлислари учун у қизиқарли туюлиши шубҳасиздир. Бу ҳақда, биринчи навбатда, ёзувчининг ўзининг турли муносабатлар билан айтган гаплари кўп масалаларни ойдинлаштиради. Айниқса, Саид Аҳмаднинг танқидчи. У.Норматов билан шу хусусда қилган махсус суҳбатида бу борада эътиборга молик фикрлар кўп айтилган. Жумладан, танқидчининг «...«Уфқ»нинг яратилиш тарихи ҳақида гапириб берсангиз», «Уфқ»нинг қоқ ўртасидан бошланиш сабабини билгимиз келади» дея билдирган истакларига у шундай жавоб қилади: «Романни икки китоб қилишни мўлжаллагандим. Уруш даври биринчи, урушдан кейинги давр иккинчи китоб бўлиши керак эди. Шундай қилиб ёздим ҳам.

Шу икки китобни ёзиш жараёнида Фарғона водийси кишилари, манзаралари мени ўзига жуда-жуда ром қилиб қўйди. Икки-та китоб қаттиқ ҳаяжон, изланишлар, турли руҳий эзилишлар, қувончлар билан ёзилганидан китоб битгандан кейин ҳам, ўқувчилар қўлига тегиб, адабий-танқид яхши-ёмон гап айтгандан кейин ҳам унинг руҳидан чиқиб кетолмадим. Бирон ҳикоя ёзсам ё шу романга кирмай қолган бобга, ё қаҳрамонларимдан биронтасига ўхшаб қолаверди.

Бундай ҳолат сахна усталарида ҳам бўлиб туради. Агар актёр бирон рол устида қаттиқ ишласа, узоқ вақт ўша роли таъсиридан чиқиб кетолмай, қандай рол ўйнаса ҳам аввалгисига ўхшаб қолаверади...

Мен «Уфқ»қа қарама-қарши асарга мавзу қидирмадим. Роман воқеалари юз берган жойларда содир бўлган буюк бир воқеа мени ўзига тортди. Бу жаҳон ирригацияси тарихида ҳеч қачон изи йўқолмас Катта Фарғона канали қурилиши эди»²⁷⁵.

²⁷⁵ Норматов У. Талант тарбияси. «Ёш гвардия» нашриёти, Т., 1980 йил, 82-83 бетлар.

Ҳақиқатдан ҳам “Уфқ”нинг биринчи эълон қилинган китоби – “Хижрон кунларида” (Бу ном кейин қўйилган) асари адабий танқидчилик ва адабиёт мухлислари томонидан қизғин кутиб олинди. Уларнинг ичида ёзувчи айтмоқчи “яхши-ёмон” гаплар ҳам бор эди. “Уфқ” (эълон қилинган биринчи китоб) ҳақида яхшигина мақтов гаплар ҳам, масаланинг моҳияти яхши очиб берилмаган ўринлар ҳақида танқидий фикрлар ҳам етарли даражада айтилган.

Эътирозлардан энг асосийси асардаги Турсунбой образи билан боғлиқ эди. Танқидчилик бунда, нима учун “Турсунбой образи чуқур асос яратилмаган? Қандай қилиб Икромжондай ва Жаннат холадай одамларнинг хонадонида хоин фарзанд пайдо бўлди?”, деган саволларни кўндаланг қўйган эди. Назаримда, ёзувчи ушбу фикр билан ҳам ҳисоблашди, шекилли, бу қаҳрамонларининг 30-йиллар охиридаги ҳаётига назар ташлаш учун ўзига имконият яратди. Шу тарзда трилогия марказида турадиган асосий қаҳрамонлар характери тарихини тўлдирадиган янги тасвирлар бериб, трилогияни анча мукамаллаштиришга муваффақ бўлди. Буни биз китобнинг асосий қаҳрамонлари бўлган Азизхон ва Лутфинисо образларидан ташқари, Икромжон, Жаннат хола, Турсунбой, Умматали кабилар мисолида яққол кўриш мумкин.

Демак, трилогиянинг вужудга келиши, бу гаплардан маълум бўлишича, ёзувчининг ирода-хоҳиши, ижодий режаларидан ташқари асар учун бевосита мавзу бўлган ҳаётгий материалнинг табиати, тасвирдаги ички мантиқ тақозоси, қолаверса, шаклнинг талаби каби жиҳатлар билан ҳам боғлиқ экан. Бу-масаланинг бир томони. Масаланинг иккинчи томони эса, бизнингча, «Уфқ»нинг яратилишида Саид Аҳмаднинг ҳикоячилик соҳасида узоқ йиллар давомида тўплаган тажрибаларининг қанчалик рол ўйнагани билан ҳам боғлиқдир. Айниқса, назаримизча, ёзувчининг уруш даври мавзуида яратилган бир қатор ҳикояларини яхши билмасдан, бу соҳада олиб борилган изланишларини кўздан ўтказмасдан туриб, «Уфқ» романининг яратилиши жараёнини тушуниш қийиндек туюлади. Чунки унинг бу йўналишдаги, яъни уруш мавзусидаги ҳикоянавислик фаолияти билан трилогия устида олиб борилган ишлар, эришилган натижалар ўртасида ҳам ички боғланиш, узвий алоқа бор. Гўё муаллиф романчиликда айтмоқчи бўлган гапини олдин ҳикоячилик тарозисида ўлчаб, чамалаб олгандек, йирик эпик полотнода қўллайдиган ифода

усулларини, образлар тизимини насрнинг ўзи жуда яхши биладиган, бой тажрибаси бўлган шаклида синаб кўргандек. Масалан, юқорида эслатилган суҳбатда танқидчи У.Норматовнинг «...Менга мавзу-муаммолар жиҳатидан ҳам, услубий-тасвирий оҳанглари томонидан ҳам «Уфқ» ҳикоячиликда тўплаган тажрибаларингизнинг синтезига ўхшайди», деган гапига адиб «Шунинг учун аввалига разведка-одамлар қалбига разведка маъносида бир неча ҳикоялар ёзишни мўлжалладим. Ёзёвон чўлларини узоқ кездим. Чўлқуварлар изидан юриб, улар тўғрисида бирин-кетин ўнга яқин ҳикоя ёздим. Шу жараёнда ташқаридан қаралганда дарров кўзга ташланмайдиган ажиб бир гўзалликларни кашф этдим... Мана шу чўл ҳикоялари воқеалари романда такрорланмаган бўлса ҳам, лекин улар роман учун бир разведка вазифасини ўтади. Шу ҳикояларни ёзмаганимда ё романни ёзолмасдим, ё у жўнроқ бир китоб бўлиб қоларди»²⁷⁶, дея жавоб қайтаради.

Бу ерда гап, эътибор берилса, ёзувчининг «Чўл ҳикоялари» туркумига кирган асарлари билан «Уфқ»нинг муносабати ҳақида кетаётганини сезиш қийин эмас. Умуман, ёзувчининг мазкур фикрлари адабиётшунослик учун муҳим бир манба бўлиб, Саид Аҳмад номи билан боғлиқ бадиий олам сирларини тушунишда, ёзувчининг ижодий лабораториясининг баъзи қирраларини тадқиқ этишда ўзгача бир илмий қимматга эгадир. Гарчи бу ерда трилогиянинг вужудга келишида чўл мавзуидаги ҳикоялари муҳим роль ўйнагани таъкидланаётган бўлса-да, фикримизча, ёзувчининг бу туркумга кирмайдиган бошқа қатор ҳикояларини ҳам унга бемалол қўшиш мумкин. Айниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, «Чўл ҳикоялари» туркуми билан «Уфқ» ўртасида материал, баъзи образлар жиҳатидан яқинлик очиқроқ кўзга ташланса, Саид Аҳмаднинг уруш мавзуидаги бошқа бир қатор ҳикоялари билан трилогия ўртасида эса поэтика, қўлланилган турли тасвирий-ифодавий усул ва васиталар нуқтаи назаридан, шубҳасиз, ҳамоҳанг ўринлар бор. Мана, масалан шу ўринда мисол келтирайлик. Ёзувчининг адабиётшуносларнинг кўзига унчалик ташланавермаган «Чинор» деган ҳикояси бор. Унда «Яккатут гузаридан сал берида кўк эшикнинг олди»да «супача устига анчагина пати тўзғиган гиламчани ёзиб, садарайхон солинган шиша банкани олдига қўйиб, кўк чой дамланган қип-қизил чойнакни этагининг барига ўраб» ўтирадиган қариянинг ёши бир жойга борганда ҳаётнинг кутилмаган маънавий зарбасига дуч келиши ҳақида гап

²⁷⁶ Ўша китоб. 85-бет.

кетади. Бу қария – Чинорбой ота «қишлоқнинг кичкинагина кўчасига файз киритиб ўтиради». «Бобойнинг кўз қарашлари, табассум аримаган юз ифодалари тўйда ўтирган кишиларни эслатади. Шошилмай қирғоқларга беозоргина бош уриб оқаётган ювош дарёлар тоғу-тошлардан шалола бўлиб қўйилиб, кўпириб, тошиб келганидек, бу одамнинг ҳам ҳаёт оқими жуда олисдан – тўлқинларда сузиб, бўронларни кўкрак билан тўсиб, довулларга сўз бермай келганини қишлоқдагилар яхши билишади»²⁷⁷. Мана шунчалик эътиборли, бир пайтлар кўпдан-кўп хизмат қилган, ҳозир қарилик гаштини суриб ўтирган бу одамнинг ўғли Иномжон жиноятчи бўлиб чиқади, у ҳақида, ўн учта қўйни яширинча бозорга олиб чиқиб сотаётганида қўлга тушган, яна ревизия пайтида анчагина қўй кам келган, ўн беш минг растарати бор, деган миш-мишлар тарқалади. Бу гапларни эшитган ота кўчага чиқолмай қолади, «бутун вужудини ларзага солган, кекса қалбини тилка-пора қилган, қарилик фароғатини ўғирлаган ўғлини қарғайди, унга таскин бермоқчи, йўл-йўриқ кўрсатмоқчи бўлиб келган одамларга «мунақа ўғлим йўқ, ўғлим йўқ, бефарзанд одамман», деб бақириб беради. «Бир оёғим гўрга етганда, ўтказган покиза умримдан минг марта рози бўлиб кетаётганимда, юзимга қора суртдинг-ку, оқпадар!-дея изтироб ичида ҳаёлан ўғлини лаънатлайди, у. – Бировнинг ҳақиға узатилган қўлларингни шол, бировнинг луқмаи ҳалолига тикилган кўзларингни кўр қилиб туғса бўлмасмиди онанг! Қолган беш кунлик умримни энди қандоқ қилиб ўтказаман, қандоқ қилиб ўтказаман!.. Ёшлигингда қизамиқ олиб кетса бўлмасмиди, сен жувонмаргни! Урушда ўққа учган болаларнинг оталари олдида мен нима деган одам бўлдим... Сени боққунча онанг оқ сутини кўкка соғса бўлмасмиди! Сени опичлаб кўтарган белларим қарсиллаб синиб кетса бўлмасмиди! »²⁷⁸

Чинор отанинг мана шу руҳий ҳолати билан «Уфқ»нинг иккинчи китоби-«Ҳижрон кунлари» да яккаю-ягона ўғли хоин, қочоқ бўлиб чиққан Икромжон бошига тушган ташвишлар, чеккан ҳадсиз изтироблар, руҳий-азоблар ўртасида қандайдир яқинлик, ҳамоҳанглик бор эканлигини зийрак китобхон пайқамаслиги мумкин эмас. Шунингдек, Чинор ота доимий ўтирадиган супа ва унинг атрофдаги манзаранинг «Қирқ беш кун»даги Расул ота ўтирадиган супага ўхшаб кетадиган жойлари ҳам анчагина. Бундай тасвирий-ифодавий ҳамоҳангликни Саид Аҳмаднинг бо-

²⁷⁷ Саид Аҳмад. Сайланма. Уч жилдлик, 3-жилд, 152-153 бетлар.

²⁷⁸ Ўша китоб. 155- бетлар.

шқа ҳикоялари билан романни таққослаш орқали ҳам келтириш мумкин. Романдаги ва қатор ҳикоялардаги хотин-қизлар образи ўртасида ҳам талай ўхшашликлар бор. Булар ҳаммаси Саид Аҳмаднинг ҳикоячиликдаги ижоди, тажрибалари «Уфқ» трилогиясининг яратилишида муҳим роль ўйнаганини, ўзига хос бир ўтиш кўприги вазифасини ўтганини кўрсатади.

Трилогиянинг яна бир жиҳатини таъкидламасдан бўлмайди. Бу ҳар бир китобда ёзувчининг муайян қаҳрамонларини марказга чиқаришга, кенг ва атрофлича кўрсатишга бўлган интилиши билан боғлиқ. Шу маънода «Қирқ беш кун»нинг ҳам, «Ҳижрон кунлари»нинг ҳам, «Уфқ бўсағасида»нинг ҳам ўша китоб доирасида ўзининг асосий қаҳрамонлари бор, дейиш мумкин. Агар биринчи китобда, назаримизда, кўпроқ Азизхон намоён бўлса, иккинчи китобда Икромжон ва Низомжонлар билан боғлиқ драматик йўналишни бутун эътиборимиз билан кузатамиз, учунчи китобда эса Аъзамжон, Дилдор каби қаҳрамонларнинг тақдири кўпроқ ҳаёлимизни ўзига тортиб туради.

Бундай ҳолат ёзувчи ижодида учрайдиган тасодифий ҳодиса эмас. У ўзининг чуқур ички мантиқига эга. Шу ўринда яна ёзувчининг танқидчи У. Норматов билан суҳбатига мурожаат қилиш ўринлидир. У танқидчининг «Кўп китобдан иборат романларнинг деярли ҳаммасида барча китобларни тутиб турадиган яхлит ғоявий-поэтик оҳанг, драматик асос, бош ёки марказий қаҳрамон етишмай қолаяпти» деган мулоҳазаларига «Мен атайин шундай йўл тутдим. Ўзингизга маълум, учала романда республикаимизнинг уч муҳим даврини тасвирлашга ҳаракат қилдим. Яқин ўн йиллик давр қамраб олинган. Бу давр воқеаларини бир одам тақдири орқали ўтказишни лозим топмадим. Бу ғоят кескин, ҳар йили янги шиддатли ҳодисалар, янги-янги тақдирлар, қаҳрамонлар туғилган давр эди... Шунинг учун ҳам ҳар бир романга янги қаҳрамонлар ижод қилишни лозим топдим. Аммо уч китобни бир-бирига боғлаб турадиган руҳни назардан қочирмасликка ҳаракат қилдим,-» деб жавоб берган.

Умрининг охириги йилларида Саид Аҳмад акадан бир суҳбатда «Уфқ» трилогия сифатида бир муқовада алоҳида нашр этилганидан сўнг уни ўқиб чиққанмисиз?», деб сўраган эдим. «Нега бундай савол беряпсиз?», деганда, «яхлит ҳолда олганда бир-икки нотекис жойлари кўзга ташланиб туради, уларга бир қалам текиссангиз кифоя қиларди», дедим. У киши «ҳозирча бу ишни қила олганим йўқ. Балки бунга бирор имкон ёки сабаб бўлиб

қолар. Насиб қилса ўшанда сиз айтган гапларни амалга оширамиз”, деган эдилар. Лекин, афсуски, вақт ва ҳаёт деган нарсалар бунга имкон бермади. “Уфқ” эса ҳозирга қадар китобхонларнинг сеvimли романларидан бири бўлиб келмоқда.

Гулноз САТТОРОВА,

*ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
катта илмий ходими, филология фанлари номзоди,
(Ўзбекистон)*

НАСРИМИЗ УМИДЛАРИ

Ўзбек ҳикоячилигининг бугунги авлод адиблари ижодини кузатиб шуни айтиш жоиз деб билдикки, ўтган йилларда ғарбга хос модерн йўналишдаги оқимларга баъзан кўр-кўрона эргашиш, улардан таъсирланиш, тақлид қилиш деган хавотирларимиз биров чекингандек кўринади.

2019 йил “Асримиз умидлари” рукнида ўн нафар умидли ёшларимизнинг китоблари ҳам 3000 нусхадан Ғафур Ғулом нашриёти томонидан чоп этилди. “Асримиз умидлари” рукнида ҳикоялари нашр этилган ёш носирларимиз ҳақиқатдан ҳам адабиётимизнинг умидлари. Уларнинг асарларига синчиклаб назар солинса, ўзларига устоз деб билган катта авлод адибларимиз услубида кўп учрайдиган ғарбона ифода, рамзий тасвирлардан кўра ҳикоячилигимизнинг дастлабки услуби – реалистик услубда қалам тебратаётганлари сезилди.

Нурилла Чорининг “Ташвиши йўқ одамлар” тўпламига 4 ҳикоя киритилган. Нурилло ҳикояларидаги ўзига хослик миллий колоритни халқона усулда тасвирлашда, қаҳрамонлар характери чизишдаги сўз қўллашида ёрқин акс этади. “Лўлитопмаслик чол”, “Ташвиши йўқ одамлар” каби ҳикояларидаги чоллар руҳиятини тасвирларкан улар фонида ижодкор ўзи кўрган воқеликнинг фожиавий манзарасини чизади. “Ташвиши йўқ одамлар” ҳикоясидаги Бозиргон чавандоз умрининг охирида фарзандининг оқибатсизлигидан доғда қолса, “Лўлитопмаслик чол”да Қулмат чолнинг зурриёдсиз ҳаётининг аччиқ қисматининг гувоҳи бўламиз.

“Поданинг ортидан таёғини судраб чиққанида ойлаб кетадиган қизғалдоқлик Қулмат подачи пешонаси тиришиб, буришиб, бурни оқиб мўйловига тушиб, соқолини кўзёшлари ювиб, эшонларнинг пойқадамига ширбоз-бўрдоқи қўйларни сўйиб, мулларнинг этагини кўзига суртиб юрди”, дея Қулмат подачини таърифларкан “... уларнинг туққанидан тонган этаги йиртиқ қизи, шалварини чопиб кўтариб юрган ўғли йўқ ” деб фарзандсизлик доғида юрган Қулмат чолга нисбатан ачинса, “Бозиргон чавандоз эса ўғлининг зуваласи бўшлиги ва келинининг уқувсизлигидан куйиб, қуш чўқимайдиган, жонлиққа эт битирмайдиган аччиқ пиёзни баҳона қилиб шу пиёзнинг бошидан кетмай юради” деган тасвирларда фарзандидан роҳат кўрмаган чавандознинг тақдирини тасвирлайди.

Нуриллонинг ҳикояларида ўзи катта бўлган макон, болалигидан кўрган, билган оддий қишлоқ одамларининг ҳаёти тасвирланади. Унинг қаҳрамонлари чапани, содда, аммо ориятли одамлар.

Ҳикояларининг тили жуда пишиқ, халқона ва равон. Ёзувчи услубида фольклор мотивларига тез-тез мурожаат қилиб туриши кўринади. Ҳикоялардаги “Ҳар мардумнинг дили билан тили бир эди...”, “кесакдан олов чиққанидай мўнди чўғга айланди”, “бўғизни куйдирар чойлар пуфланмай хўпланди”, “Бойсаридай бой ҳам, Бойбўридай бой ҳам эмас, ёнида маслаҳат бергувчи Ёртибойи ҳам йўқ” каби халқона иборалар ижодкорнинг сўзамоллиги, халқ тилини яхши билишидандир.

Улардан Салим Абдураҳмоннинг “Хаёлимда асраганим” тўпламида 11 та ҳикоя жамлаган. Унинг ҳикояларида асосан тоғ, дашт-у далаларда истиқомат қиладиган одамларнинг турмуш тарзи, кўнглини, турфа феъл-атворларини тасвирлайди. Ҳар бир асарида туғилиб ўсган тупроққа муҳаббат акс этиб туради. Ҳикояларда олис қишлоқ тасвири ҳамда унда яшаётган содда, раҳмдил, ишонувчан одамлар, уларнинг турмуш ташвишлари давомида қайсар, бағритош кимсаларга айланиб меҳрсиз бўлиб бораётганлиги характер қирралари қаламга олинган. Бу каби характерлар “Қарз” ҳикоясида Холмат қассоблик ва Баротбой, “Қалдирғочлар қайтган кун” ҳикоясида тоға ва жиян – Эгамберди ўртасида пул ва қарз муносабатлари орқали очиб беришга ҳаракат қилинган. Қарз – Холматни ўлимга юзлаштиради, тоғада инсонийлик деган тушунчанинг уйғонишига сабаб бўлди. Салим Абдураҳмон ҳикояларининг мавзу кўлами турфа хил. Шу билан бирга ижодкорда баъзи тасвир сўзларни танлашда, қаҳрамон-

лар руҳиятини очишда тажрибасизликлар кўзга ташланади. Масалан: “Қалдирқочлар қайтган кун” ҳикоясида умри давомида бегоналар тугул ҳатто яқинларига ҳам ёрдам қўлини чўзмаган тоғанинг кичик бир воқеа сабаб умри давомида қилган ёмонликлари, иллатларини дарров тан олиши, синглиси ва жиянига меҳрибонлик кўрсатиши унчалик ҳам ишонарли тарзда ифода-ланмаган. Бадий ифода йўсини ҳали етарли даражада шаклланмагандек.

Холиёр Сафаровнинг “Номус ва ҳаёт” китобига киритилган “Сумалаклар пишмаган йил”, “Зулматдаги нур”, “Айритомлик ошналар” ҳикояларини ота – она – фарзанд каби учлик бирлаштириб туради. Бу уч ҳикояда ҳам шу учликдан бирининг “Сумалаклар пишмаган йил” ҳикоясида онасидан ажралган ёш бола – Алижоннинг кечинмалари тасвирланса, “Зулматдаги нур” ҳикоясида еттинчи синфида отасини қора тупроқ бағрига топширган фарзанд – Азимжон тақдири ҳикоя қилинади. “Айритомлик ошналар”да эса йиллар давомида фарзанд кутиб умидини сўндирмаган Абдуғаффор ва Саломат қисмати билан танишамиз. “Сумалаклар пишмаган йил” ҳикоясидаги Феруза холанинг келини Санобар “Айритомлик ошналар” ҳикоясидаги Саломат образининг давомидек гўё. Тўғри, ҳикояларда онадан, отадан айирувчи сабаблар биридан касаллик, бирида айш-ишрат, ичкилик, фарзандсизликда эса қайсидир қилган гуноҳлар учун жазо омил сифатида фойдаланилади. Унинг аксар ҳикояларида воқеалар мана шу учлик асосига қурилади. Ижодкор қаҳрамонлар ҳолатини, руҳиятини ҳам ўзига хос йўсинда тасвирлайди. Масалан: “Ўшанда врач билан эрининг ёрдамчиси уни ўрнидан кўтариб турғиздими ёки деворни қайтадан кўтариб, уни ўзига келтиришдими, билмайди (Зулматдаги нур. 286.).”, “Мактабга қандай етиб бордим, чопдимми, учдимми билмайман. (Сумалаклар пишмаган йил. 136.)”

Бу кичик ҳикояларни ўқиб Холиёр Сафаровнинг қалами чархланиб бораётганилигидан далолатдир.

Жасур Кенгбоевнинг “Юракнинг бир чети” китоби “Сўнгсиз гурунглар”, “Ғурбатхона”, “Кўҳна белбоғ”, “Меҳмон”, “Мунг”, “Нотаниш аёл”, “Тирик товон”, “Тор кўча”, “Узоқлашув” каби ўндан ортиқ ҳикоялардан иборат. Жасурнинг ҳикоялари турли-туман мавзуларда бўлиб, асосан, бугунги кун муаммолари ҳақида. Шу сабабли ҳикоядаги воқеликни баъзан ҳаётда ёки бирор бир қаҳрамоннинг прототипларини сиз-у биз ҳаётимизда учратган-

дек бўламиз. Масалан: “Ғурбатхона” ҳикоясида – фолбиннинг уйда бўлаётган “ўйинлар” тасвирланади. Содда одамларнинг нажот истаб фолбинга қатнаши, фолбиннинг ёлғон-яшиқ гапларига ишониши, “Меҳмон” ҳикоясида қишлоқдаги тўрт ошнанинг шаҳарда қолиб кетган болаликдаги қадрдонини йўқлаб келиши, кутилмаган меҳмонларнинг келишидан дўстнинг хурсанд бўлиши, тузалажак зиёфат дастурхони ҳақида ширин хаёлларнинг барбод бўлиши-ю, қўлтиғидан тарвузлари тушиб орқасига қайтиб кетишлари орқали меҳрнинг камёб бўлиб бораётганлиги ҳақида. Жасурнинг ҳикояларида диққатимизни тортган образлар “Ғурбатхона”да Маҳмудхўжа, “Юракнинг бир чети”да Орзиқул, “Узоқлашув”да талаба йигит характерларидаги ўз қобиғига ўралиб олиш, бошқалар билан тез чиқишиб кета олмаслик, тафаккури кенг бўлсада, дилидагини сўзга чиқаришда нўноқ, лекин орийатли эканлиги бир нуқтада кесишади. Яъни айни характердаги одамлар турли ҳикояларда иштирок этади. Бу эса ижодкор шахси ва қаҳрамони ўртасидаги мутаносибликка яқин туради. Тенгдошлари каби Жасур Кенгбоевнинг баъзи ҳикояларни ўқиганда бадий сўз қўллаш маҳоратидаги тажрибасизликлар сезилади. Тўғри, Жасур кичик бир воқеадан кичик ҳажмли ҳикоя ярата олган. Ҳикоя қаҳрамонларининг баъзилари ўз маромида тасвирланиши (масалан “Меҳмон” ҳикоясида содда одамларнинг шаҳарлик дўстининг уйида ўзларини қандай тутиши, овқатни қандай еб, чойни қанақа ичиши ҳақидаги баҳслари) билан бирга баъзи қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, руҳияти тўлиқ ёритилмай қолади.

Ёш ижодкор Наргизанинг “Аталган кунлар” ҳикоялар тўпламидаги ҳикояларида ҳам анъанавий воқелик, тасвир ва ифодада соддалик мавжуд. Китобга киритилган “Ёлғизнинг ёри” ҳикояси ҳам кундалик турмушимизда учраб турадиган воқеалар асосига қурилган.

Ҳар қандай бадий асар кўнгилдаги энг нозик, инжа кечинмаларнинг ифода этиши керак, деб ўйлайман. Ҳар бир асарни ўқиган китобхон асар қаҳрамони билан бирга яшаса, унинг руҳи билан қайсидир узанда боғланса, ўқувчини ишонтира олса ижодкор кўзлаган мақсадига эришади. Йўқса асар руҳсиз, рангсиз бўлади. Бу ҳикояни ўқиб муаллифнинг ҳали биров тажрибасизлиги, ўз устида кўп ишлаши керак деган фикрга бордик. Ҳикояда ижтимоий-маиший муаммолар олиб чиқилган. Ёшлигида турмуши бузилган, бир фарзанди билан ёлғиз қолган она. Не

машаққатлар билан фарзандини вояга етказди. Ана шу паллада уни ташлаб кетган эри, яъни қизининг отаси пайдо бўлди. Шу пайтгача отасини кўрмаган, билмаган қиз осонгина отасини қабул қилди. Унгача отаси ҳақида ҳеч бир ўринда ишора ҳам берилмаган. Умрида бир-бири билан кўришмаган ота-боланинг бир-бирига қучоқ очиб кўришиши ўқувчини ишонтира олмайди. Шу ўринда муаллиф қаҳрамонининг ҳеч бўлмаса бир лаҳзалик кечинмаларини берса, унга ишора қилса ўқувчини ишонтира олган бўларди. Иккинчи ҳолат қиз отасини яна йигирма йилдан кейин 60 ёшини нишонлаш учун уйига борганда кўрди ва дарвожа ёнида туриб шу дадам бўлса керак, деган ўй кечди. Шу ўринда бир савол туғилади наҳотки, биринчи марта умрида кўрмаган отасини таниди-ю энди кўрса танимасмиш, қани мантиқ.

Ҳикояда воқеалар бор, аммо ҳар қандай воқеани ифода этиш ҳикоя бўла олмаслигини унутаслигимиз керак. Ёшларимиз ижоди ҳали мукаммал даражага етган деб айтишдан тийилсак-да, лекин уларнинг шу мукаммаллика интилаётганининг ўзи бизни қувонтиради.

Марҳабо ҚЎЧҚОРОВА,
*ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини катта илмий ходими*

ХУРШИД ДЎСТМУҲАММАД ҚИССАЧИЛИГИДА МЕТАФОРА ВА ТИМСОЛЛИ ИШОРАЛАР

Аннотация. Мазкур мақолада ҳозирги ўзбек насрининг истеъдодли ёзувчиси Хуршид Дўстмуҳаммаднинг қиссаларига хос метафора, тимсолли ишоралар ва бошқа бадиий шартли воситалар таҳлил этилди.

Аннотация. В данной статье исследуются метафора, символы и другие художественно-обусловленные средства, свойственные повестям талантливого современного узбекского писателя Хуршида Дустмухаммада.

Annotation: In this article author researches the metaphor, symbols, and other poetically-conditioned means in the stories of the talented modern Uzbek writer Khurshid Dustmukhammad.

Калит сўзлар: қисса, Хуршид Дўстмуҳаммад, метафора, рамз, модернистик услуб, ўзбек қиссачилиги.

Ключевые слова: повесть, Хуршид Дустмухаммад, метафора, символ, стиль модерн, узбекская повесть.

Key words: novel, Khurshid Dostmuhammad, metaphor, symbol, modern style, Uzbek novel.

Ҳозирги ўзбек насрининг фаол ёзувчиларидан бири Хуршид Дўстмуҳаммад ҳисобланади. Муаллиф шу кунга қадар прозанинг роман, қисса, ҳикоя, эссе, бадиъ жанрларида баракали ижод қилди. Қисса насрининг ўрта жанри бўлиб, роман, ҳикоя, эссе каби бошқа жанрлар орасида унинг алоҳида ўрни бор. Ўзбек адабиётида қисса жанри жуда узоқ тарихий жараёни бошидан ўтказди. Халқ ижодининг оғзаки қиссахонлик анъаналари, пайғамбарлар ҳақидаги диний қиссалар, муҳаббат қиссалари, мумтоз адабиётдаги қиссачилик (достонлар таркибида ва Рабғузийнинг “Қуръони карим” таъсирида яратилган пайғамбарлар қиссаси “Қисаси Рабғузӣ”), шўро даври повесть жанри, модерн қиссалар таъсиридаги қатор омиллар бугунги ўзбек қиссачилиги учун асос ва пойдевор бўлиб хизмат қилди. Замонавӣ ўзбек қиссачилиги тарихида реалистик анъанавӣ қиссачилик, вульгар социалогик қиссачилик, киноавӣ қиссачилик ва модернистик қиссачилик ижодий анъаналари ва тажриба-кўринишлари вужудга келди. Хуршид Дўстмуҳаммад 80-йиллар адабий авлодига мансуб бўлиб, муаллифнинг жами ўнта қиссаси унинг бу жанрдаги ўзига хос ижодий изланишларини намоён этиб турибди. Қисса жанрига хос муҳим назарий белгилардан бири унда битта қаҳрамоннинг тўлақонли саргузашти ҳикоя этилишидир. Қисса роман билан ҳикоя ўртасидаги жанрдир. Шунга кўра қиссада баъзан роман жанрига хос унсурлар, баъзан эса ҳикоя, новеллага хос унсурлар кўриниш бериб қолади. Кейинги пайтдаги назарийётчи олимлар ва ўзимизнинг бу жанр борасидаги кузатишларимиз натижаси шуни кўрсатмоқдаки, қисса доминант бўлган асарда албатта, унга хос муҳим белгилар билан бир қаторда баъзан бошқа жанрлар (роман, новелла, ҳикоя, эссе, хотира)нинг ҳам унсурлари иштирок этаверади. Лекин барибир, қисса жанрининг доминантлиги ҳисобига қисса бўлиб қолаверади.

Қисса ёзувчиларимиз томонидан замонавӣ миллий адабиётимизда кўп бора синовдан ўтказилган ва янада тажрибадан ўтказилаётган, натижада унинг турли хил қирралари кашф этила бораётган жанрлардан бири. Шу маънода, серқирра ижодкор Хуршид Дўстмуҳаммаднинг бу жанрда яратган бадиий яратиклари ўзига хослиги, анъанавӣ қиссачиликдан фарқ этадиган қатор бадиий-ғоявий хусусиятлари билан аҳамиятга молик. Назаримизда, Хуршид Дўстмуҳаммад қиссаларида муаллифгача

яратилган 70 йиллик замонавий қиссачиликнинг социал (маиший) томони, мафкуравий ғоябозликдан (социалистик, коммунистик сиёсий идеология) воз кечилгани билан оригиналлик, ўзгачалик касб қилади. Ҳозирги ўзбек адабиётининг истеъдодли вакили бўлган ижодкор “Қиссанавис” сифатида олам ва одам муаммоларини янгича ракурсда туриб бадий тафтиш этади. Бу янгилик, аввало, қаҳрамон ботини, унинг ўй-хаёллари, руҳиятида содир бўлган иккиланишлар, азоблар, зўриқишлар, ўзини ўзи тафтиш, муҳокама этиш, фикрлаётган инсоннинг кечинмалари тасвирининг бўртиқлиги билан шу кунгача яратилган қиссанавислардан фарқ этади. Муаллиф қиссаларида Шарқ ва Ғарб ижодий анъаналарининг синтезини кузатиш мумкин.

Бинобарин, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Нигоҳ” қиссасида трамвай ҳайдовчиси Бекнинг руҳий саргузаштлари, “Паноҳ”да Аҳмадалининг зилзиладан сўнг аммасиникидан уйигача бўлган масофани босиб ўтиш жараёнидаги ўй-хаёллари ва кўрган-кечирганлари, “Оромкурси”да Кўкламали Тонготаровнинг оппоқ оромкурсига ишқу муҳаббати, “Чаёнгул...”да Гулгуннинг жинояти билан боғлиқ саргузаштлар, “Сўроқ” қиссасида Бозорнинг саргузашти, “Ҳижроним мингдур менинг”, “Мен – сенсиз, сен – менсиз”да аёл ва эркак ўртасидаги буюк муҳаббат ёзишма, “Куза...”да Умиднинг Устоз олдида, оилада, дўстлари даврасидаги руҳий кечинмалари, “Катта кўча”да С.Алиевнинг ишдан бўшаб, амалкурсиси билан уйга қайтиш саргузашти ҳикоя этилади. Хуллас, муаллиф ҳар бир қиссасида бирор бир кўз кўриб қулоқ эшитмаган ёки жуда таниш бўлган тақдир соҳиби (Бек, Аҳмадали, Кўкламали Тонготаров, Гулшод, Гулгун, Бозор, Умид, С.Алиев ва бошқалар) ҳақида ёйинки, бирор бир кутилмаган воқеа ҳақида (трамвай ва волга йўлхалокати пайтида содир бўлган воқеа (“Нигоҳ”), зилзила ва ундан сўнг содир бўлган қаҳрамон руҳиятидаги зўриқишлар, хавотирлар (“Паноҳ”), Оромкурсига, оппоқ рангга мубтало, касал бўлиб қолган қаҳрамон фожиаси (“Оромкурси”), номуси топталган сингил фожиасидан сўнг содир бўлган қотиллик (“Чаёнгул...”), учар ликопчада учиб келиб, сўроққа тутган ўзга сайёраликлар ташрифидан сўнг содир бўлган Бозор ва завод ишчилари руҳиятида, қишлоқда юз берган воқеалар (“Сўроқ”), Рассом йигит ва қизнинг бир-бирига ёзган севги мактублари (“Ҳижроним мингдир менинг”, “Мен – сенсиз, сен – менсиз”, “Рўё”), Умиднинг донишманд Устози, руҳий хаста Опаси, тадбиркор дўстлари қуршовида кечган мулоқот ва ўй-хаёллари

хусусида китобхонга ўзгача бир услубда қисса битиб, тақдим этади. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг энг сўнгги қиссаси эса XX аср замонавий ўзбек насрининг улкан дарғаси Абдулла Қодирийнинг қамоқхонадаги кунлари (“Ёлғиз”) ҳақида ҳикоя этади. Абдулла Қаҳҳор архивини ўрганганимизда, адибнинг “Абдулла Қодирий” га бағишланган мақола қўлёзмалари ва кундалик қайдларида беназир истеъдод соҳиби Қодирийга “Ёзувчилар Амири” деган ёрлиқни берганини ўқидик. Хуршид Дўстмуҳаммад “Ёлғиз” қиссасида илк бор ўзбек ёзувчиларининг Амири Абдулла Қодирий бадий сиймосини яратишга уринди.

Табиийки, Хуршид Дўстмуҳаммад ўзининг ўнлаб қиссалари билан ҳозирги замонавий миллий модерн қисса жанри табиатига бир қатор янгиланишларни олиб кирди. Назаримизда, бу янгиланиш ва сифат ўзгаришлар куйидагиларда яққолроқ кўрилади.

Хуршид Дўстмуҳаммад интеллектуал наср намоёндаси сифатида мураккаб сюжет қурилиши, Шарқ ва Ғарб адабиётининг илғор, умуминсоний бадий ғояларини мужассам этган қисса жанрининг гўзал намуналарини яратди. Муаллиф қиссаларида ижтимоий муаммо етакчи мавқега чиқмайди, балки, руҳий муаммо, инсон ботинида содир бўлган мураккаб, қутилмаган бир вазият, ҳолат, кайфият, кечинма, онгостидаги руҳоний воқелик (ўз ўзини таҳлил этиш - самонанализ) бирламчи бадий талқин ҳадафига айланади. Муаллиф қиссалари шаклан Ғарб қиссачилиги таъсирида яратилгандек (“Чаёнгул...” ва “Ошкора Қотиллик” (Габриэль Гарсиа Маркес), “Ҳижроним мингдир менинг”, “Мен – сенсиз, сен – менсиз”, “Рўё” ва “Камбағаллар” (М.Ф.Достоевский), “Куза...” ва “Жараён” (Кафка) таассурот пайдо қилади. Аммо бу зоҳирий ўхшашликни етакчи тенденцияга, ижодкорнинг индивидуал ижодий услуги сифатида қабул қилмаслик керак, чунки Х.Дўстмуҳаммад қиссаларида воқеалар ҳам, қаҳрамонлар ҳам ўта миллий яратилади. Муаллиф кўпда қиссалар тўнини, яъни сюжети ва композициясини Ғарб қиссачилиги, Европа насри андозалари асосида бичсада, аслида Шарқ адабиёти, хусусан, мусулмон одами учун хос бўлган исломий маърифат, исломий дунёқараш билан бадий талқин ва тафтиш этади. Энг муҳими, Хуршид Дўстмуҳаммад қиссаларида шунчаки ҳаётда содир бўлган исталган бир воқеа ҳикоя этилмайди (йўлхалокати, зилзила, курсига муҳаббат, учар ликопчадаги ўзга сайёралик сўроғи, кузатув, таъқиб, амалкурсини етаклаб уйига қайтган мансабпараст

қиссаси), аксинча, ўша оддий воқеага улкан бадий-фалсафий маъно юкланади. Воқелик ҳам, қаҳрамон ўйлари ҳам метафоралашади, ижодкорнинг ҳар бир қиссасида юксак даражада бадийлашган поэтик метафоралашган образни кўриш мумкин. “Нигоҳ”да кўрқинч, хавотир, таҳлика, олайган, қорайган, қийшайган, юмилган нигоҳлар рамзийлаштирилса; “Оромкурси”да оппоқ, савлатли, юнгдор Оромкурси – амалпарстлик рамзи сифатида, курсига ошиқлик амалпарстликка чалинган генетик касаллик рамзи сифатида; “Куза...”да таъқиб, кузатув, жамият назорати, Кузатувчи ва кузатилувчи образлари рамзийлаштирилади; “Катта кўча”да ишдан, амалидан айрилган кекса амалпарастнинг Амал курсига ўчилиги, катта кўчага ҳайдалаши рамзийлаштирилади; “Сўроқ”да Оллоҳ даргоҳида сўроқ қилинмасдан олдин одам ўзини ўзи Сўроқ қилиб туриши кераклиги рамзийлаштирилади ва ҳ.зо.. “Чаёнгул...”да эса аёллар ор-номуси ҳимоя қилинмаган жамиятда Чаёнгул қотиллар (Аёллар жинояти) пайдо бўлиши рамзийлаштирилади.

Хуллас, Хуршид Дўстмуҳаммад қиссаларига хос энг муҳим бадий услубий хусусият ёзувчининг метафоралар, аллюзия, тимсолли ишоралар, рамзлар, исторалар, ўхшатишларга бойлиги билан эътиборни тортади.

Хуршид Дўстмуҳаммад қиссаларининг яратилиш санасига диққат қаратсак, “Нигоҳ” (1982-1985), “Паноҳ” (1987-1988), “Оромкурси” (1990), “Чаёнгул” (1991), “Сўроқ” (1991), “Уч изҳор: Ҳижроним мингдур менинг, Мен – сенсиз, сен – менсиз, Гўё рўё” (1991-2010), “Куза” (2008-2010), “Катта кўча” (2011-2012), “Ёлғиз” (2017-2018) йилларда яратилган. Йиллар бу – Умр. Йиллар бу – ижодкорнинг тажриба тўплаб, янада пофессионаллашиб, ёзувчилик касбини мукамал эгаллаши учун синовимтиҳон майдони. Хуршид Дўстмуҳаммад ҳадемай қирқ йилдан бери ҚИССА ёзиш билан шуғулланиб келмоқда. Бу бир инсон умрининг каттагина қисми. Айни камолотга тўлиб, пишиб етилган фасли. Тўғри, бир жанрда тинмай қоғоз қоралайвериш мумкин. Лекин ҳеч қандай ижобий натижага эришмаслик фожиаси туради, ёзувчининг олдида. Ёзувчи ақлий меҳнат эгаси. Спортчи жисмоний меҳнат эгаси. Ҳар иккиси солиштирилганда, ҳар иккиси ҳам ўзининг бошқалардан ажралиб турадиган фавқулудда салоҳиятини (ё ақлан, ё жисман) намоён этадиган кишилардир.

Хуршид Дўстмуҳаммад насри ўқувчини мудом ўйлантириб, мушоҳада-мулоҳаза юритишга, китобхонни фаол фикрлашга ўр-

гатувчи интеллектуал жиҳатдан баланд ижод. Шунинг учун ҳам Хуршид Дўстмуҳаммад насри оддий халқ орасида ҳам оммабоп бўлиб кета олмайди. Ёзувчи кўпроқ элита наср намуналарини яратди. Бу ўринда, нафақат ёзувчининг қиссаларини назарда тутаямиз. Балки, адибнинг “Бозор”, “Донишманд Сизиф” романлари, “Ибн Муғанний”, “Нусхакашнинг меросхўри”, “Кўз қорачиғидаги уй”, “Меҳмон”, “Жажман”, “Жимжитхонага йўл”, “Жим ўтирган одам”, “Қичқирик” каби ўнлаб ҳикояларини ҳам назарда тутаямиз.

Энг характерлиси, Хуршид Дўстмуҳаммад қай жанрда асар яратмасин, уларда минг йиллик исломий миллий анъаналар билан шаклан модернистик бадиий услубий изланишлар маҳсули қоришиб кетади. Умуман олганда, ижодкорнинг хоҳ ҳикояси-ми, хоҳ қиссасими, хоҳ романими, уларнинг барчасида янгиликка ўчликни кўриш мумкин. Ижодда янгилик қилиш эса ҳамма ижодкорнинг ҳам қўлидан келавермайдиган иш. Ижодий ўсиш, янги-янги услубий изланишларни яратиш мураккаб жараён. Бинобарин, ёзувчининг ўзи муҳаррир билан бўлган бир суҳбатида шундай ёзади: *“Бир умр ўзининг бир хил услубидан воз кечолмаган, унинг исканжасидан қутила олмаган ва шу ишни тўғри ва маъқул деб ҳисоблаган ёзувчи-шоирлар бор. Шахсан менинг қарашларим сал ўзгачароқ, яъни услуб ўзгармаса, дунёқараш, ҳаёт мураккабликларини бадиий идрок ва ифода этиш йўсинлари ўзгармаса, шу йўлда турфа тажрибаларга қўл урмаса, бундай ёзувчи нафақат миллий адабиётда, лоақал ўз ижодида ҳам бирор янгилик яратиши амримаҳол. Тасаввур қилинг, ёзувчи умри мобайнида мингта ҳикоя ёзса-да, уларнинг бари бир хил услубда бўлса?! Воқеа, сюжет хилма-хил, мақсад, ифода тарзи эса бир хил! Ахир одамларнинг ҳар бири алоҳида бир олам эмасми?! Ҳар бир руҳий ҳолатга, руҳий изтиробга янгича, жилла қурса, ўзгачароқ ёндашиш мумкин-ку”*²⁷⁹.

Хуршид Дўстмуҳаммад бадиий ижод табиатини шундай тушунади ва шунга қатъий амал қилади. Шу маънода, адиб қиссаларининг ҳар бирида янгилик ифори бор, янгича услубий изланишлар ва янги метафоралар кўзга ташланади.

Ёзувчининг “Оромкурси” қиссаси ҳақида У.Норматов, Р.Қўчқор каби кўплаб олимлар ёзишди, асардаги метафорик образлар моҳиятини очиб беришга уринишди. Аммо ёзувчининг ўзи Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида тадқиқотчилар би-

²⁷⁹ Дўстмуҳаммад Х. Хотира ва кайфият манзаралари / Беозор қушнинг қарғиши. – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 4.

лан ижодий учрашувда бу қиссада кўзлаган мақсади, асарнинг яратилиш биографияси ҳақида мутлақо ҳаёлга келмаган бир гапни айтди. Ёзувчининг айтишича, у кунлардан бир кун қаердадир рангпарастлик касаллиги ҳақида ўқиб қолади. “Ойпараст одам” ҳақида эшитганмиз. “Рангпараст одам” ҳақида эшитмаганмиз. Мана шу кутилмаган руҳий касаллик билан боғлиқ ҳолат ёзувчини ўзига тортади. Адиб рангпараст одам образини Кўк-ламали Тонготаров қиёфасида тасаввур этади. Бу “Оромкурси” қиссасининг яратилиши учун илк хамиртуруш эди. Иккинчиси эса кунлардан бир кун Хуршид Дўстмуҳаммад Аспирантлар ётоқ-хонасига боради. Ёзувчи деворда илиғлиқ турган аспирантлар рўйхатига кўзи тушиб, исм ва фамилияларни кўздан кечиради. Бехосдан Кўкламали исмига кўзи тушадию, ёзувчининг юрагига лағча чўғ тушади. Шундай қилиб, ёзувчи “Оромкурси” қиссаси қаҳрамонига исм ҳам топади. Бу “Оромкурси” қиссасининг яратилиши ва қаҳрамон исми ва руҳий ҳолатининг яратилиш тарихи билан боғлиқ ижодкорнинг ўз оғзидан эшитилган гаплар. Назаримизда, бадиий асар таҳлилида ижодкор лабораториясини очишда бундай деталлар, фактлар жуда муҳим роль ўйнайди.

Қарангки, олимлар шу пайтгача “Оромкурси” ва “Кўкламали Тонготаров” образларига ижтимоий рамзий маъно юклаб келишди. Аммо ёзувчининг ўзи бу қисса ва образда руҳий муаммони очиб бермоқчи бўлганини эътироф қилди. Қисса қаҳрамони Кўкламали Тонготаров амалдор шахс Жанобали Тонготаровнинг ўғли. Бу қиссада ижтимоий ва руҳий муаммо сифатида илгари сурилган “мансабу мартабага мутеълик”, “оромкурсини севиш касаллиги” каби ғоялар “Катта кўча” қиссасида бадиий тадриж этди. Ҳатто “Катта кўча”да “Оромкурси” қиссаси ва унинг қаҳрамонига очиқ бадиий ишоралар (аллюзия) берилади. Масалан: *“С.Алиевич олий ўқув йилларида гувоҳи бўлган ғалати бир воқеани эслаб кетди. Қайсидир бир вилоятдан келган толиби илм йигит бориди. Чакки йигит эмасди бояқиш. Хушмуомала, камгап, одми... Одамови... Иси Кўкламали эди. Ўзи бўйдоғу, оилалилар ётоғида, тўққизинчи қаватдаги шинам хонада ёлғиз яшарди. Нимадир бўлдию... йигит хонада ёлиз эмас экан, деган гап тарқади... С.Алиевич курси суянчиғини икки қўллаб тутганича қаҳ-қаҳ отиб кулиб юбораёзди, хумпар-эй, деб беозоргина ғудранди. Хуллас, Кўкламали тушмагур хонасидаги оромкурсига ошику беқарор экан! Ўзиям курси садафдек оқ, бежирим, гавҳардек кўзни оладиганидан экан! Қизиқ-да, оромкурсилар одатда қора, қўнғир,*

қорамтир ... оқини жуда кам кўрган С.Алиевич. Нима фалокат босиб Кўкламали ўшанақасига рўпара кеп қолган, ўшанинг ишқиди илм-силмини йиғиштириб қўйиб, оймисол оромкурси билан апоқ-чапоқ ҳангомалашиб кунни кун демай, тунни тун демай хонадан бир қадам жилмайдиган янги куёвболанинг аҳволига тушган-қўйган. Касаллик-да! Касаллик бўлганида ҳам, инсон ақли ҳали илғаб, кашф этмаган. Офатижон жононларни эслатувчи мрамардек, мрамар ҳам гапми, садафдек оппоқ курсига мубталолик хасталиги!...”²⁸⁰.

Ёзувчи “Катта кўча” қиссасида “Оромкурси”га ва унинг бош қаҳрамониға бадий ишора (аллюзия) қилиш орқали асарда яна бир янги услуб яратади. Кўкламалининг отаси Жанобали Тонго-таров ишхонасидаги қип-қизил курсисига ошиғу мубатало бўлиб, бу генетик касаллик ота қонидан ўғил (Кўкламали)га ўтади. Бу ҳақда қиссада Кўкламалининг онаси ва қаҳрамоннинг ўй-хаёллари орқали шундай дейилади: “Отангнинг фикри-ёди идорадаги курсида эди... Қизил суянчиқли оромкурсиларни сенлардан, мендан ортиқ кўрар эдилар, раҳматли...” Ана, Кўкламалининг ўйлагани тасдиқланди – идорадаги мансаб курсиси отасининг жони бўлган! Ётса ҳам, турса ҳам ўша оромкурси гирдида айланиб-ўргилган. Ҳар сафар хотини бошқоронғи бўлганида “Ўғил кўрсам, шу курсини мерос қолдираман”, деб ўйлаб режалар тузиб юрган, қиз кетидан қиз туғилаверган – йиллар мобайнидаги орзу-ният қонига ўтган ва қарабсизки, ажойиб кунларнинг бирида ўша ботиний орзу-ниятларнинг ижрочиси сифатида Кўкламали туғилган... отасининг дилидаги тилига кўчган”²⁸¹.

Бизнингча, отасининг қизил оромкурсиға ошиқ бўлиши бу шўро давридаги амалпарстликка рамзий ишорадир. Қизил ранг бу шўролар ҳукуматининг рамзий ранги эди. Кўкламали эса отасидан фарқли равишда оқ рангли оромкурсиға ошиқ бўлади. Амалпарастлик касалининг фожиасини чуқур англаб етган қаҳрамон ўзини балкондан ташлайди. Ёзувчи қаҳрамоннинг ички руҳий тўлғонишларини, бу рангпарастлик ва амалпарастлик, оромкурсиға ошиқлик касалининг оғриқли азобини таҳлил этади. Кўкламали бу руҳий хасталикнинг отасидан мерос бўлиб ўтганини англаб этади, обрў ва ором, ҳаммасидан воз кечиб, оддий одамлардек яшашни истади. Аммо қаҳрамон бу руҳий

²⁸⁰ Дўстмуҳаммад Х. Катта кўча. Янги ҳикоялар. / Қичқириқ. – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б. 165-166.

²⁸¹ Дўстмуҳаммад Х. Оромкурси. / Қиссалар. – Тошкент: Шарқ, 2011. – Б. 129.

хасталикни енга олмайди. Ўз жонига қасд қилади.

Ёзувчи Х.Дўстмуҳаммад миллатимиз генига сингиб кетган ижтимоий муаммоларни руҳият билан боғлиқликда таҳлил этади. Масалан, амалпарастлик, қўрқоқлик касалининг миллий генга кириб чуқур илдиз отганини ниҳоятда теранлик билан бадий талқин қилади. Адибнинг “Сўроқ” қиссаси ҳадисдан олинган ушбу эпиграф билан бошланади: *“Сўроққа тутилмай туриб, ўзларингни ўзларинг сўроқ қилинглар”*²⁸².

Хуршид Дўстмуҳаммад ислом фалсафаси ва ислом маърифатини анча чуқур ўргангани қиссаларида ҳам сезилади. “Сўроқ” қиссаси учун ўтган асрнинг 80 йиллари воқеалари асос қилиб олинган. Пахта заводидаги қўшиб ёзишлар, заводдаги ўғирликлар мазкур қиссада фош этилади. Бозор асли тракторчи бўлади. Уйлангач, катта миқдорда қарзга ботиб қолиб, каттароқ даромад топиш учун пахта заводга ишга киради. У Аминвой гуппининг ёрдамида ишга жойлашиб олади. Қиссада пахтақулига, сохта рақамлар қулига айланган ўзбек миллатининг улкан фожиаларидан бири қаламга олинади. Ёзувчи қиссада рамзий ва киноявий оҳангда бу қишлоқ номини “Пахтақайнар” деб номлайди. Пахтақайнар топоними беихтиёр бизга халқ эртакларидаги “Қайнар хумча” сеҳрли деталь номини эсга солиб юборди. Умуман олганда, ёзувчи мазкур қиссада халқ эртаклари, фантастик қиссаларга хос бир қатор деталлар ва ижодий услубдан ниҳоятда унумли фойдаланган. Холис сайёрасидан учиб келган номаълум жисм “Учар баркаш”лар детали фантастик асарларга хос унсурлар бўлса, қисса матнидаги халқ эртакларига хос баён услуби эса асарнинг халқона бир тилда ёзилганини кўрсатади. Ёзувчи миллатнинг миллий анъана ва эътиқодларидан айрилишни илдизсиз дарахтга ўхшатади. Илдизсиз дарахт бу рамзий маънода шўро тузумида миллий анъанавий эътиқодларидан, қадриятларидан воз кеча бораётган даврга рамзий ишорадир. Хуршид Дўстмуҳаммад воқеаларни ҳаётдан айнан нусхасини кўчирмайди. Балки, ҳаётий воқеаларни бадийлаштиради. Масалан, “Сўроқ”да ҳам бир қатор бадийлашган лавҳаларга эътибор қаратадиган бўлсак, Бозор “учар баркаш”да учиб келган ўзга сайёраликларнинг сўроғи туфайли кўркувдан боши кичрайиб, овози ингичкалашиб, иккиқат хотини Шабнамнинг пинжига тиқилиб олади. Назаримизда, “Учар баркаш”да келган ўзга сайёраликлар рамзий маънода “Виждон”га ишора беради. Пай-

²⁸² Дўстмуҳаммад Х. Сўроқ. / Қиссалар. – Тошкент: Шарқ, 2011. – Б. 208.

тақайнарликлар ўзга сайёраликлар ташрифидан сўнг, саросимага тушиб қолишади. Айниқса, пахтазавад раҳбарлари юрагига ғулғула тушади. Чунки, улар ўзларининг ўғирликлари, қинғир ишлари очилиб қолишидан кўрқишади. Пахтақайнарликлар умрида кўрмаган оқсоқол ва унинг фармон ва буйруқларини бош кўтармасдан қилишга маҳкум этилган халқ бу рамзий маънода Компартиянинг бош секретари ва шўро тузумидаги пахта етиштириб ихтисослаштирилган ЎзССРга рамзий ишоралардир. Қисса қаҳрамони Бозор ваҳима ва кўрқув касалини енгиб ўтади. У кўрқоқ кулдан эркин, фикрловчи одамга айланади. Назаримизда, қиссадаги мана бу ечим ўзбек миллатининг бир кун келиб, уйғонишига рамзий ишора беради. Бозор ўзини сўроққа ва саволга тутатута кўрқувни енгиб ўтади. *Мана қаҳрамон хотини Шабнамга нима дейди: “Ахир, мен бир ой, йўқ – икки ой, йўқ – уч ойдан буён ўзимни тергаяпман... саволларга қўмилганим сайин бошқача бўлиб қолаяпман, тушуняпсанми, кўрқмаяпман!.. Тасаввур қигин – ичимдаги ваҳиманинг барини қувиб соляпман, сўнг, кўрқмайдиган одамга айланаман, кўрқув не эканни унутаман-да, одамга айланаман, одамга!..”*²⁸³. Кузатиб турганимиздек, қисса қаҳрамони Бозор кўрқув, ваҳима касалини енгиб ўтади. Бу эса жаҳолат ва разолат ичида мудраб ётган халқ ва унинг кун келиб, уйғонишига рамзий ишоралардир.

Хуршид Дўстмуҳаммад “Чаёнгул ёхуд қуйиқишлоқча қотиллик” қиссаси учун ҳаётий фактларни Қашқадарё вилоятининг ... туманида содир бўлган жиноят тафсилотлари асосида ёзганини айтди. Ёзувчи қиссада номуси топталган ўсмир қиз (Гулиш - Гулшод), синглисининг ва оиласининг ор-номусини ҳимоя қилишга отланган опа (Гулгун)нинг кўзи қонга тўлиб, Ашурни ўлдираман деб, унинг норасида укаси Акмални пичоқлаб қўйиб, жиноятга қўл уришини бадий асар ўлароқ тақдим этади. Х.Дўстмуҳаммад қиссага шунчаки суд материалларини кўчирганида бу ҳужжатли очерк, публицистик мақола бўлиб қоларди. Аммо ёзувчи ҳаётий материалларни (суд ҳужжатларини) ва жиноятга қўл урган аёл ва икки қизнинг онаси Чучук момонинг гап-сўзлари, дарду ҳасратларини эшитиб, ўрганиб, шу қадар гўзал ва бадийлашган қисса яратадики, унда қўлланган тасодифий бадий шартлилик усулини кўриб, ҳайратланасиз. Қиссада тасодифлар занжири узун тўрдек тўқилган. Тасодифий бадий шартлилик қадим юнон мифологиясида, антик юнон адабиётида ҳам, ўзбек халқ дoston-эр-

²⁸³ Дўстмуҳаммад Х. Сўроқ. / Қиссалар. – Тошкент: Шарқ, 2011. – Б. 328.

такларида ҳам жуда кўп бора синовдан ўтган усул ҳисобланади. Шунингдек, А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида ҳам “тасодифийлик бадий шартли усули” жуда муваффақиятли ишлатилган. Отабек билан Кумушни тасодифлар учраштирадимиз?

Қисса қаҳрамони жабрланувчи (номуси топталган қиз Гулиш) қора тақдир, шум қисмат ёзиғига кўра якка ўзи ёлғизоёқ йўлдан ўтиб, балиқ овлаётган Ашурга дуч келади. Ашурнинг ичидаги ёввойи ҳис туфайли сувга шалолаб йиқилиб тушган Гулишнинг бағрига олиб, номусига тегишдек жирканч ишга қўл уради. Адиб шундай ёзади: *“Афсуски, шу дақиқаларда жуда кўп ҳодисалар аксига олди: “Гулшодлар синфининг помидор теримига бориши – Гулгун боласини етаклаб, бўғчасини қўлтиқлаб онасиникига келиши – опаси туфайли Гулшод дугоналаридан ёлғиз қолиши – таначанинг ғойиб бўлиши – Акбар уни топиб келмагани – отаси Ашурга зарда қилгани – Ашур қўл ёқасидан узоқлашай деганда, қамишзорга қисилиб қолган балиқни кўриб қолиши – айна шу пайт Гулшоднинг челақ кўтариб ўтиши... бир-бирига мутлақо дахлсиз тафодифлар боғлана-боғлана фожиа занжирини ҳосил қилгани шумикан?”*²⁸⁴. Ёзувчи шум тақдирнинг тасодифлар занжири асосида Гулгуннинг ва Гулгун оиласининг, шунингдек, Ашур ва Ашур оиласининг катта фожиасини очиб беради. Икки оила ҳам фарзандларидан айрилиб жаҳолат ботқоғига ботади. Гулгун номуси поймол бўлгач, совчи кута-кута охири ўзини осади. Гулгуннинг опаси эса адолат ўрнатаман деб, Ашурни ўлдираман деб, унинг укасини занг босган пичоқ билан пичоқлаб ўлдиради. Қиссада драматик лавҳалар, номуси топталган ёшгина ўсмир қизнинг руҳий кечинмалари, она ва опанинг руҳий кечинмалари, айниқса, она-қизнинг руҳий ҳолати икки сюжетли чизиқда эш тасвир сифатида берилиши асарда қўлланилган теша тегмаган бадий усуллардан саналади.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг мазкур қиссани ёзиши учун қизларнинг онаси Чучукмомо (қиссада унинг исми Чаманмомага ўзгартирилган – таъкид бизники. – М.Қ.) сабабчи бўлган. У ёзувчига қамалиб кетаётган иккинчи қизининг қамоқ муддатини қисқартиришга ёрдам беришини сўраб келиб, бўлиб ўтган воқеаларни гапириб беради. Шу тариқа ёзувчи, суд тафсилотлари ва ҳужжатларини ўрганиб, олдинига публицистик мақолалар эълон қилади. Қамоққа олинган Гулшод билан учрашиб, суҳбат-

²⁸⁴ Дўстмуҳаммад Х. Чаёнгул ёхуд Қуйиқишлоқча қотиллик. / Қиссалар. – Тошкент: Шарқ, 2011. – Б. 168.

лашади. Ёзувчи тасодифлар туфайли жоҳиллик қурбони бўлган қизча ва болача ҳақида унинг фикрларини эшитади. Натижада, Гулшоднинг қамоқ муддатини камайтиришга эришади.

Демак, ёзувчини қаламга олишга ундаган бирламчи сабаб Г.Г. Маркеснинг “Ошкора қотилик” қиссаси эмас. Аксинча, ўзбек маиший ҳаётида тез-тез учраб турадиган ҳаётий воқеа бўлиб чиқди.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Куза...” қиссаси ҳам сюжет қурилиши, асарда қаламга олинган бадий-фалсафий ғояси билан китобхон тасаввурига янгилик олиб киради. Аввало, қиссанинг номланишига эътибор берсак, “Куза...” сўзи “кузатув” сўзидан олинган. Қисса бош қаҳрамони Умид уч хил бадий маконда ҳаракатланади. Воқеаларнинг уч бадий маконда тасвирланишини шартли маънода “Устоз-Умид сюжет йўналиши”, “Умид-руҳий хаста Опа сюжет йўналиши”, “Умид-Азиз-Фарҳод дўстлар сюжет йўналиши” деб ажратдик. Қиссада жамиятдаги кузатув, банданинг банда ортидан кузатуви, руҳий хаста Опага васий ука Умиднинг кузатуви каби кўпдан-кўп ғоялар, майда сюжетлар бирлашиб, охирида Оллоҳ кузатуви ҳаммасидан ҳам олий эканлиги ҳақидаги бадий фалсафага урғу берилади. Қиссанинг мана шу якун билан тугалланиши ана шундай хулосаларга олиб келади: *“Мўйсафид домла хонтахта ёнидаги кўрпачага чўк тушганича овозини пастлатиб, ўзига ўзи гапирётгандек пичирлади:*

– Ҳар жоннинг изни ўзингда, парвардигор... Бор қилгувчи ҳам, йўқ қилгувчи ҳам ўзинг...

Умид “ялт” этиб домлага қаради. Мўйсафид унга эътибор қилмади. Ярим тун сукунатига озор етказмайгина жаранглай бошлаган садони эшитган Умиднинг аъзои бадани жимирлаб кетди:

– Я-си-ин-н. Вал қуръаниил ҳақи-и-м-м...”²⁸⁵.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг севги мактублари асосига қурилган уч қисмдан ташкил топган уч изҳори дил “Ҳижроним мингдур менинг”, “Мен – сенсиз, Сен - менсиз”, “Рўё”дан иборат. Адиб бу қиссани М.Ф.Достоевскийнинг “Камбағаллар” асаридан таъсирланиб ёзганини публицистик мақола, суҳбатлари ва ТВ.даги чиқишларида таъкидлаган. Аммо адабий таъсир натижасидагина чинакам бадий асар яртиш қийин. Қисса мутоталладидан сўнг, адабий таъсиргина бу қадар таъсирчан қисса яратилиши учун асос бўла билмайди, деган хулосага келдик. Ёзувчи ҳаётий воқеликни ва севги-муҳаббат билан боғлиқ руҳий жараёни, қаҳрамон ички кечинмаларини, уларнинг (Рассом йигит

²⁸⁵ Дўстмуҳаммад Х. Куза... / Қиссалар. – Тошкент: Шарқ, 2011. – Б. 511.

ва унинг севгилиси) гап-сўзларини юракдан ҳис этиб ёзгани кўриниб турибди. Қиссанинг биринчи қисми ниҳоятда табиий ва самимий ёзилган. Иккинчи қисмда эса назаримизда, ёзувчи башарият тарихи ва адабиётидаги буюк севги тимсолларию, муҳаббат мавзусида яратилган шеърлар ва мактубларни тамсил қилишга киришиб кетадики, бу қиссада бадиият унсури-нинг сусайиб, публицистик талқиннинг кучайиб кетишига йўл очган. Аммо, шунга қарамасдан, ўзбек қиссачилигида мактуб жанри асосига қурилган лирик қисса намунаси сифатида ёзувчининг мазкур асари ҳам ўз ўрнига эга бўлиб қолади. Зеро, қисса бошланмасида ёзувчининг қуйидаги эътироф иқтибосини ўқиш мумкин: *“Инсон қалбининг энг нозик, энг дахлсиз, энг эрка туйғуси – муҳаббат! Ёзма ижоднинг энг самимий, энг сирли ва жозибали шакли эса – мактуб. Муҳаббат жозибаси-ю, сеҳрини баён этишда мактубдан кўра қулай ва табиий шакл йўқ.*

Азиз китобхон! Қиссадаги мактубларни Сиз ёзгансиз, уларнинг бари Сизники. Ишонаверинг, қиздир, йигитдир истаган киши бундай ишқномани битишга қодир. Фақат бунинг учун, кўнгил беғубор севги сусурию бокира муҳаббат изтиробини бошдан кечирган бўлса кифоя. Муаллиф.”²⁸⁶

Ёзувчи инсоннинг ҳеч ким дахл қила олмайдиган кўнгил майдонига киради, йигит ва қизнинг бир-бирига меҳру муҳаббатини жуда катта пафос билан қуйлайди. Беихтиёр, немис ёзувчисининг “Ёш Веретернинг изтироблари” асари, Достоевскийнинг “Камбағаллар” асари, А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги севги мактублари ҳаёлимиздан ўтади. Ёзувчи албатта, дунё адабиёти ва ўзбек насридаги бундай ижодий тажрибаларни жиддий ўрганган. Аммо ўрганиш билангина иш битса эди. Муҳаббат деб аталган буюк қалб синовини инсон ўзи шахсан ҳис қилмаса, Ёзувчи уни қандай қилиб қоғозга туширар эди.

Х.Дўстмуҳаммад “Ёлғиз” қиссасида Абдулла Қодирий сиймосини яратди, бу улкан сўз санъаткори ва миллат жонқуяри образини тўлақонли яратиш учун адиб ҳаёти, ижодига тегишли барча фактлар, олимларнинг тадқиқотларию, ёзувчининг асарларини ипидан игнасиғачча синчков нигоҳ билан ўрганиб чиққани кўриниб турибди. Ёзувчи мазкур қиссада ҳам янги бадиий усуллар қўллашга ҳаракат қилади. Шу мақсад билан Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидан парчалар келтира-

²⁸⁶ Дўстмуҳаммад Х. Ҳижроним мингдур менинг / Қиссалар. – Тошкент: Шарқ, 2011. – Б. 330.

ди. Назаримизда, адибнинг қиссада Қодирий сиймосини эркин ва тўлақонли яратишига нимадир ҳалақит берган. Эҳтимол, бу ёзувчининг ҳаддан ташқари фактларни кўп ўрганиб, уларни енголмаганидир. Яна билмадик. Шунга қарамасдан, “Ёлғиз” қиссасида Абдулла Қодирий сиймосини яратиш йўлидаги илк тажриба сифатида қадрли асар бўлиб қолишига ишонамиз. Ёзувчи Қодирий руҳиятидаги “Ёлғиз”лик руҳиятини яхши топа олган.

Хуршид Дўстмуҳаммад ўзидан олдин қисса жанрида баракали ва намунали, баркамол қиссалар яратган А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Мухтор, О.Ёқубов, П.Қодиров, Ш.Холмирзаев, Ў.Ҳошимов, М.Муҳаммад Дўст, Э.Аъзам, А.Аъзам ижоди қолаверса, ғарб қиссачилигининг илғор ижодий анаъаналарини кунт билан ўрганган. Адиб ниҳоятда кўп ўқийди, кўп нарсга билади, шунинг учун ҳам унинг ёзганларида ақл устиворлик қилади. Назаримизда, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг ўзбек ёзувчилари орасида айниқса, Абдулла Қодирий ва унинг бадиий ижодига ошуфталиги сезилади. Бу икки ижодкор Тошкент муҳитида туғилиб, шаклланган ижодкорлар. Устоз-шогирд ижодий анаъаналари ва тажрибалари Хуршид Дўстмуҳаммаднинг ўндан зиёддан қиссаларида манаман деб, ўз бўй-бастини кўрсатиб турибди. Ҳозирги ўзбек қиссачилигида адиб қиссалари ўзининг метафора ва тимсолли ишоралар, рамзларга бойлиги билан ажралиб туради.

Феруза БУРХАНОВА,

*Тошкент давлат педагогика университети катта ўқитувчи-
си, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
(Ўзбекистон)*

ЁЗУВЧИ ҲИКОЯЛАРИДА ДАВР РУҲИ ВА МАЪНАВИЙ ОЛАМ ТАЛҚИНИ

Аннотация. Мақолада ёзувчи Аҳмад Аъзамнинг шўро даври ҳаётини акс эттирувчи бир қатор ҳикоялари таҳлили орқали замон ва қаҳрамон, давр ва шахс тушунчаларининг бадиий талқини масаласи тадқиқ этилади.

Аннотация. В статье исследуется проблема художественной интерпретации понятий времени и Героя, периода и личности через анализ ряда рассказов, отражающих жизнь писателя периода шуры Ахмада Азама.

Annotation. the article explores the problem of artistic interpretation of the concepts of time and Hero, period and personality through the analysis of a number of stories that reflect the life of the writer Ahmad Azam the during the shuro period.

Калит сўзлар: адабиёт, давр руҳи, маънавий инқироз, нур ва соя персонаж, ғоя, ўзликни англаш, қаҳрамон, ҳикоя, эстетик категория.

Ключевые слова: литература, дух эпохи, духовный кризис, персонаж света и тени, идея, самознание, герой, сюжет, эстетическая категория.

Key words: literature, spirit of the era, spiritual crisis, character of light and shadow, idea, self-awareness, hero, plot, aesthetic category.

Аҳмад Аъзам истеъдодли ёзувчи сифатида ўзидан бир туркум ҳикоя ва новеллалар ҳам мерос қолдирди. Унинг турли йилларда яратган “Соясини йўқотган одам”, “Гўзаллик қирралари”, “Қатағон йили”, “Ойнинг гардиши”, “Одамнинг оласи” каби бир қатор ҳикоялари сўнгги давр ўзбек ҳикоячилигини у ёки бу даражада бойитишга хизмат қилади, албатта. Адибнинг “Соясини йўқотган одам” ҳикояси илк жумладаноқ инсоннинг мураккаб руҳий ҳолатига ишора беради. Асар воқелиги қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Ҳикояда ўз-ўзи билан ёлғиз қолган, ўз-ўзини тафтиш этишга уринаётган, излагани мавҳум, инсон ҳаётининг мазмунсиз экани хусусида мулаҳоза юритаётган қаҳрамон кечинмалари акс этади. Ҳикоя тугуни қаҳрамоннинг руҳий ҳолатидаги оний ўзгариш билан бошланади. Яъни, қаҳрамон “ҳамма қатори ростмана одам туйқусдан ўз мазмунини йўқотиб, яна қайтиб топгандек ғалати аҳволга учрадим, ростдан, бирдан мазмуни чикиб кетиб, яна қайтгандек бўлди”²⁸⁷ дея ўз ҳолати баёни билан бошланади. Асарда мана шу руҳий номутаносблик ҳолати бора-бора қаҳрамоннинг соясини йўқотиши билан якун топади. Аёнки, нур бор жойда соя бўлади: шу нур туфайли оламда жамики рўё бўлган барча нарса ва ҳодисалар, жонли ва жонсиз предметлар ҳам ўз соясига эга бўла олади. Бинобарин, ёзувчи соянинг йўқолиши ҳақида ёзар экан, аслида ботинда нурнинг тақдири, унинг қисмати ҳақида ҳикоя қилмоқда. Шунга кўра қаҳрамоннинг соясини йўқотиши рамзий-мажозий мазмун эга. Инсон жисмининг мавжудлиги унинг соясида ҳам акс этади.

Асар қаҳрамони гарчи шўро сиёсати таъқиқлаган бўлса-да, жаҳон ва ўзбек адабиётининг сара намуналарини муттасил мутолаа қиладиган, кутубхонасида тўрт мингдан ошиқ китобларга эга бўлиб, уларнинг мазмунини уққан, чин зиёли сифатида руҳий-маънавий юксалиш, покланиш, ўзликни англаш сари қадам ташлаган инсон сифатида намоён бўлади.

²⁸⁷ Аъзам А. Соясини йўқотган одам. Т.: Шарқ, 2004, -Б. 4.

Ёзувчи ҳикояда қўллаган рамзий-мажозий ҳолат, яъни қаҳрамоннинг соясини йўқотишидаги ижтимоий маъно шўро сиёсати ғоялари, исканжаси доимо инсонлар онгу-тафаккури, маънавияти, ҳаётига соя ташлаб туришини тасвирлашдан иборатдир. Шу боис асар персонажларининг аксарияти оқимга қарши сузмайдиган, шўро мафкураси йўриғидан чиқмайдиган, миллий ўзликини англаш, эрк ва озодликни ҳаёлига ҳам келтирмайдиган, қалби қурум босган, тузум “соя”сида қолган кишилардир. Қаҳрамоннинг ҳамкасби Барот шундай образлардан биридир. У моддиятни ҳаётининг аъмоли деб билган, нафсга тобе, халқнинг эртанги куни, инсон ҳаётининг мазмунини тўғрисида чуқур ўйламайдиган, ўз маиший турмуши билангина овора ҳафтафаҳм инсон. Айни шу қусурлари билан ҳикоя қаҳрамонидан тамомила фарқ қилади. Асар қаҳрамони ниҳоятда ўйчан, сермушоҳада ватанпарвар инсон. Мана шу жиҳатлари, яъни миллий ўзлигини англаши – соясининг йўқолиши мажлисда турфа хил баҳс-мунозараларга сабаб бўлади.

“Ботир ака сўз олади: “Мен бошлиғимизнинг гапидан шуни тушундимки, бу йигитга орамизда ўрин йўқ экан. Нега? Соя йўқлиги учун! Мирқосим бунини ғоявий бузуқлик, деяпти. Оғзим бор, деб гапириб, ўзимиз хато қилмайлик-да. Мана, бир вақтлар шунақа гаплар билан қанча шоир, ёзувчи, сиёсий арбобларимиз қамалиб, отилиб, кейин реабилитация бўлди. Бу йигитни уч-тўрт йилдан бери биламиз, яхши йигит, лекин, тўғри, кўп ўқийди, аммо кўп ўқигани учун кўп нарсани билади. Мана, сояси йўқолиб қолибди, лекин шу билан ёмон одамга айланиб кетди, десак, хато қилиб қўймаймизми? Балки бошқа қобилияти очилгандир? Шахсан менинг бу масалада ўз фикрим бор: юраги тоза, кўнглида кири йўқ, оқ, нияти яхши – ёруғ, шунинг учун ундан ерга қора соя тушмайди”.²⁸⁸ Асарда йўловчи қизнинг портретини чизган муаллиф уни қора кийимдалиги боис инсон эмас, бирор қизнинг соясига менгзайди. Маълумки, қора ранг ёвузлик маъносини ифодалайди. Масалага шу нуқтаи назардан ёндошсак, “соя” бу қизни ҳам ўз исканжасига олган. Демак, ҳикоя қаҳрамони, сояси йўқолган инсон, ўзлигини англаган, пок қалб соҳиби тимсоли. Зеро, қаҳрамон ўқиган Хемингуэй, Фолькнер каби адибларнинг дурдона асарларида ҳам эрк ва озодлик ғоялари илгари сурилади.

²⁸⁸ Аъзам А. Соясини йўқотган одам. Т.: Шарқ, 2004, -Б. 12.

Ҳикоя қаҳрамонининг ишхонаси ҳам қуёшга тескари, бинони тўққиз қаватли “министирлик” тўсиб қўйган. Шу боисдан бино ичидагиларнинг сояси фақат ташқарида, қуёш нуридагина кўринади. Ҳикояда неончироқ доимий ёниб турса-да, ишхонадагиларнинг сояси бу нурда кўринмаслиги деталига бир-икки штирхларда урғу берилади. Неончироқ тўла маънода ёруғлик тарқата олмайдиган “сохта ғоя” тимсоли. Яъни шўро сиёсати ғоялари неончироқ сингари руҳсиз нур таратган, инсонлар ҳаётини бахт ва тенгликка қуришни ваъда қилган бўлса-да, амалда уларнинг меҳнатидан фойдаланган, миллий ўзлигини йўқотишга қаратилган эди. У ҳақиқий нур бўлиб бахт таратишга қодир эмас эди.

Ҳикояда шўро даврига хос бўлган турғунлик, боқимандалик психологиясини ҳам ёзувчи бир-икки штирхларда фош қилади: “Наҳотки, бир инсон тушдан кейин ишдан кетиб қолса, эртаси кун ишга бормаса, бирон одам қизиқмайдими, деб ўйладим”.²⁸⁹

Ҳикояда қаҳрамонининг соясини қайта тиклашга жамоавий тарзда киришган ходимлар, профессорнинг саъи-ҳаракатлари бесамар кетади. Чунки асар қаҳрамонинг маънавий иммуни-тети шаклланган, ўз фикрига эга зиёли шахс. Асарда нур ва соя бир-бирига қарама-қарши қўйилиб, соясизлик маънавий инқироз тимсолида ўзига хос рамзий хулосага айланмоқда.

Ёзувчининг “Гўзаллик қирралари” ҳикояси эстетик категориянинг икки(бир-бирига қарама-қарши) қиррасини инсон маънавий олами билан тасвирлашга бағишланган. Шунга кўра маънавий гўзаллик ва хунуклик (тубанлик) ўртасидаги зиддият асарнинг асосий ғоясини ташкил этади. Ушбу концепция ҳикоя бош қаҳрамони ривоячи – қаҳрамон, Сафарниёз билан маънан тубан –Ҳеббим (асл исми Бегимқул), Шермат, Ҳожиқул, Ғайрат каби ҳикоя персонажлари ўртасидаги муносабат орқали тасвирланади.

Бироқ, адиб образларни мукаммал, идеал равишда тасвирлашдан чекинади, уларни ҳаётий ҳақиқатга таяниб, мураккаб руҳий жиҳатларини очишга уринади. Жумладан, гўзалликнинг қирраларини маънан юксак фазилат соҳиби асар қаҳрамони ва Сафарниёз образларининг айрим фазилатлари мисолида намоён бўлса-да, улар ҳам қусур ва камчиликлардан ҳоли эмас. Фикри-мизни қаҳрамоннинг қуйидаги иқдорлари тасдиқлайди. “Менинг айтганларимга ҳам кўп ишонаверманг-ку, шу бўғилсам, ен-

²⁸⁹ Аъзам А. Соясини йўқотган одам. Т.: Шарқ, 2004, -Б. 4.

гил тортаманми деб атай ошираман, ёмон кўрганимга ёлғонни атай ёпиштириб ташлайман, туҳматдан ҳам қайтмайман баъзан. Лекин ичимда, биров ҳисоб сўрамайди-ку, тўғрими?”²⁹⁰ Ҳикоя хронотопи совет истилоси давридаги шаҳар ҳаётини ёритади. Асарда ёзувчи тотолитар тузум иллатларини танқид остига олади. Адиб услубида кинояга мойиллик сезилиб туради. Бу жиҳатлар, айниқса, ҳайкал детали мисолида ёрқинроқ намоён бўлади. Асарда ҳайкал ўз маъносидан ташқари киноявий мазмунда ҳам келади. Ҳикояда Ҳеббимга “ҳайкал” лақаби қўйилиши орқали унинг тимсолида ҳамма ерни босиб кетган шўро мафкурачисининг асосчиси ҳайкалининг одамлар онг-онгига сингиб кетган-ю, маънавий инқироз туфайли ўз миллий қадриятларидан узоқлашиб кетаётганини, ҳатто ўзининг асл дохий - алломаларини ҳайкаллари орқали ҳам таний олмаслиги билан фош қилади. Бу эпизод ҳикояда асар қаҳрамонлари шўро раҳномасининг ҳайкалини ҳатто бўлак-бўлак қилинган ҳолатда ҳам танишлари-ю Мирзо Улуғбекнинг ҳайкалига келганда талмовсираб қолишида кўринади: “Одам бўйидан анча баланд, қаддини тик тутиб, бир қўли билан соқолини тутамлаганча ўйга чўмган саллали одамнинг ҳайкали, Форобийми, Берунийми, Ибн Синоми, ишқилиб, шарқ алломаси.”²⁹¹ Ҳикоянинг айрим ўринларида демократия, сўз эркинлигининг бўғилиши, кўрқув психологияси каби хусусиятлар ҳам диологлар орқали кўрсатадики, бу ифодалар ҳам шўро даври иллатларини фош қилишга қаратилгани билан маърифий аҳамият касб этади.

Ёзувчи ҳикояда қаҳрамонларнинг ботиний олами тасвирига алоҳида эътибор қаратади. Қаҳрамон - ровий фикр-мулоҳазалари, ўз-ўзини тафтиши орқали қаҳрамон руҳий олами қатламлари ёритилади. Ҳикоя қаҳрамонининг ўзига хос характер хусусияти, руҳиятидаги тушкунлик асар бошланмасидаёқ инсон учун бирламчи эҳтиёж бўлган “ҳаво” детали билан параллел тасвирланиши орқали ойдинлашиб боради: “Ўзи ғалати кун бўлди. Ҳаво ҳам шунга ўхшаган. Қандайдир дим, бўғилиб кетаётгандек бўласан-у, чуқур нафас оламан десанг, ҳаво бемалол, кўкрагинг тўлади, “Ҳаво етмаяпти-я!”, деб ёзғирмоққа чоғланган одамга алам қилади. Нима хоҳлаётганингни ўзинг ҳам билмайсан. Ўзи-ку, одам деган худойим берган ҳар бир кунга шукур қилиб яшаши

²⁹⁰ <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/ahmad>

²⁹¹ Ўша жойда.

керак.”²⁹² Ушбу уй-кечинмалардан аён бўлаётирки, асар қаҳрамони иймон-этиқодли, қалби нимадандир озорланаётган шахс. Мана шу ҳаво етмаслик, яъни қалб оғриғи ҳикоя давомида рамзий образ ва деталлар воситасида очилиб боради.

Гўзаллик фақат, яратилган санъат асарлари, қиёфаларда, зоҳирийликда эмас, балки, аслида, покиза туйғуларда, қалбда зухур бўлиши асар моҳиятига сингдирилади.

Хулоса қилиб айтганда, асарда юксак ахлоққа, ўзликни англашга доир муаммолар бадий тажассум этгани билан ҳам аҳамиятлидир.

Аҳмад Аъзамнинг кўпчилик ҳикояларига хос хусусиятлардан бири гарчи сиртдан қаралганда, ижтимоий мазмунга урғу қаратилгандек, асосан, шўро даври иллатлари у ёки бу тарзда фош этилиши мақсад қилиб олингандек таассурот қолдиради. Бироқ моҳиятан маънавий юксакликни улуғлаш адиб эстетик принципларидан биридир. “Марлен деган одам” ҳикоясида ҳам сиртдан тоталитар тузум иллатлари фош этилса-да, асосий урғу чин инсонийликка қаратилиши билан ҳам қимматли. Киноявий тарзда Маркс ва Ленин номларининг бирикувидан ҳосил бўлган исм эгаси образининг ўзига хос хислатлари асарнинг ғоявий-эстетик леймотивини очишга хизмат қилган. Исми жисмига номутаносиб олижаноб, жўмард, меҳмондуст, жонкуяр устознинг беминнат хизматлари китобхоннинг маънавий-эстетик оламига таъсир қилмасдан қўймайди. Ҳикояда адолатсизлик, коррупция иллатлари давр жожеаси сифатида талқин этилади. Умуман, ёзувчининг кўпгина ҳикояларини, жумладан, “Минг ўлимдан қолиб”, “Марлен деган одам”, “Қатағон йили”, “Автобус” каби ҳикояларини давр руҳи нуқтаи назаридан таҳлилга тортиш муҳим хулосалар чиқаришга имкон беради. Сабаби мазкур ҳикояларда ёзувчи ўз қалб изтиробларини, умрининг турли йилларидаги кечмишларини давр толатўмлари билан муштарак тарзда халқ, миллат жароҳати сифатида бадийлаштиради. Тўғри, мазкур ҳикоялар баъзан публицистик руҳнинг устуворлиги билан юксак бадийлик даъво қилмаса-да, уларда акс этаётган катта инсоний дард, миллий ва умуминсоний ғояларнинг мавжудлиги инсонга асл йўл “ўзлик сари” эканлигидан сабоқ беради.

²⁹² Ўша жойда.

Барно ҲАСАНОВА,

*Қўқон давлат педагогика институти катта ўқитувчиси,
филология фанлари номзоди (PhD)
(Ўзбекистон)*

ҲИКОЯДА ДАВР ВА ҚАҲРАМОН ТРАГИЗМИ

Аннотация. Мақолада улкан адиб Асқад Мухторнинг ҳикоя жанридаги асарлари таҳлилга тортилган. Адибнинг кичик жанрдаги катта маҳорати “Қора домла”, “Жинни” ҳикояларида давр ва қаҳрамон фожиасини атрофлича тадқиқ этиш орқали кўрсатилган. “Қора домла” ҳамда “Жинни” ҳикоялари қаҳрамонлари ўртасидаги типологик ўхшашликлар кузатилиб, асосли хулосалар берилган.

Калит сўзлар: Асқад Мухтор, ҳикоя, образ, давр, қаҳрамон, трагизм, адабий тажриба, ечим.

Асқад Мухторнинг XX асрнинг 60-йиллари охиридан бошлаб яратган образлари сунъийликдан, сохта схематизмдан мутлақо қутулди. Бу даврга келиб адиб ҳикояларида нафас олаётган тирик одамлар образи яратила бошланди. Ёзувчи ҳам ҳаётни, ҳам салафлари ижодини (ўзбек ва жаҳон ҳикоячилигини) чуқур ўрганди. Хусусан, ўзбек ҳикоячилиги мактабининг асосчилари, йирик ҳикоянавис намояндалар: Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом кабиларнинг бадиий маҳорат сирларидан воқифлиги, жаҳон ҳикоянавислигининг машҳур намояндалари Робиндранат Тагор, А.П.Чехов, М.Горький, И.С.Тургенев, Ж.Лондон каби кўпдан-кўп ёзувчиларнинг ҳикоячилик соҳасида яратган нодир асарлари бу борада Асқад Мухторнинг катта адабий тажриба тўплашига замин бўлди. Асқад Мухтор ҳикояларида юз берган янги сифат ўзгаришларини ҳамда замон муаммолари ва замон қаҳрамонларини “Қора домла” ва “Жинни” ҳикоялари мисолида кўздан кечириш мумкин.

Биринчи ҳикоя қаҳрамони “Қора домла” деган лақабга сазовор бўлган кишига муаллиф баёнида шундай изоҳ берилади: *“Мактабнинг жони эса – Болокапанинг бирдан-бир зиёлиси Қора домла.*

Бу лақаб бўлмаса керак, чунки у киши унча қора эмас эдилар, асли отлари Қоровой бўлса эҳтимол, биз билмадик, ишқилиб катта-кичик ҳамма уни орқаваротдан Қора домла, ўзига эса Домла дегучи эди”²⁹³.

Қора домла нафақага чиққач, Болокапа қишлоғининг Шов-васойида булоқ ёпилиб қолмаслиги учун, йўловчилар, ҳамқиш-

²⁹³ Мухтор А. Қора домла / Инсонга қуллуқ қиладурмен. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – Б. 28.

лоқлари тиниқ булоқ сувидан тўйиб-тўйиб ичиши учун тошдан зина қуради. Қора домла не бир қийинчиликлар, машаққатлар билан барпо этган булоқ бўйида ҳар куни ҳар хил дилни хира қиладиган кўнгилсиз воқеалар содир бўлади. Жумладан, бир куни “бир гуруҳ ёшлар обод булоқ лабида улфатчилик қилиб, қаттиқ муштлашишдан кейин, боши шиша билан уриб ёрилган бирови касалхонага олиб келинганмиш...”²⁹⁴. Иккинчи кўнгилсизлик – *“Кимдир Қора домланинг зинапоясидан йиқилиб, оёғини синдирган эмиш”*²⁹⁵. Кейинги дилхиралик эса биринчи ва иккинчи воқеадан ҳам ошиб тушади. Яъни: *“Марказдан келаётган бир таниқли оила қувнаб-яйраб булоқдан сув ичиб чиқса, катта йўлда қолдирган “Волга” машиналари йўқ эмиш. Тахминларга қараганда, бу холи жойда шунақаларни атай пойлаб чакалакзорда ётган “шайтонлар” шартта ҳайдаб кетишибди”*²⁹⁶. Қора домла одамларга қувонч, яхшилик истаб қурган зина ва булоқ бошида майшатбозлик, бахтсиз тасодифлар, ўғриликлар шу қадар кундан-кун урчийдики, охирги шумхабар Қора домланинг қаддини букиб ташлайди. Бу хабар қуйидагича эди: *“Ўша ҳафтанинг ўзида “Хроника” чашмада номаълум бир қизни зўрлаб кетишганини хабар қилди. Шундан кейин бир ойча тинч бўлиб, домла энди ўзимга келдим деб турганида, булоқ атрофидаги бутазордан ўлик топилди. Қора домланинг булоғию зинапояси ноҳияда одамларнинг кўнгилга даҳшат соладиган хавфли жойга айланди”*²⁹⁷. Ваҳоланки, Қора домла булоқ бошида бундай қабих ишлар урчиши учун тошдан чиройли зинапоя қурмаган эди. Унинг тилаги, орзуси, одамларга қулайлик яратиш эди. Таассуфки, натижа домла ўйлагандек бўлиб чиқмайди, савобнинг мукофоти тескари томонга кетади. Қишлоқдошлари уни мазахлаб, унинг устидан кулишадди. Қайсидир маънода қаҳрамонга лақаб сифатида танланган “Қора” сўзида ўша булоқбошидаги қора ишларга рамзий ишора бордек, назаримизда. Аммо бу ном асло қаҳрамоннинг фазилатини, характерини очишга хизмат қилмайди. Аксинча, “Қора” номи қаҳрамоннинг эзгу ишларига, савоб ишларига тескари маъно ташийдди.

Мазкур ҳикояни таҳлил этган адабиётшунос О.Жўрабоев шундай ёзади: “Атоқли ёзувчи Асқад Мухтор қаламига мансуб “Қора

²⁹⁴ Ўша асар. – Б. 38.

²⁹⁵ Ўша асар. – Б. 39.

²⁹⁶ Ўша асар. – Б. 39.

²⁹⁷ Ўша асар. – Б. 39.

домла” ҳикоясида бир умр ўқувчиларга астойдил дарс бериб келган, сабоқ гўзалликларига ошно этган ўқитувчи тимсоли акс этган. Аммо у кексалик нафақасига чиққач, одамларда ўзи ҳақида яхши таассурот қолдириш, бир яхши иш билан ном чиқариш учун жисмоний оғир ишга қўл уради”²⁹⁸. Назаримизда, адабиётшунос О.Жўрабоев бир томонлама фикр юритаётгандек. Чунки Қора домла яхши иш қилиш орқали асло ном чиқаришни режалаштирмайди. Ҳикояда булоқ бошини обод қилишни хаёл қилган қаҳрамон ўйлари ўқувчилари билан бўлган суҳбатида акс этади: “ – Бунақада, бир кун эмас бир кун булоқнинг кўзи юмилиб кетади... – деди у маъюс кўзларини нариги соҳилдан узмай. – Яхши-лаб пиллапоя қилиб қўйиш керак эди. Нима кўп – Шоввасойда тош кўп. Серқатнов йўл, ўтган-кетган зинадан сакраб-сакраб тушиб муздек булоқ сувида юзини чайиб, ҳордиғини ташлаб, чанқоқбосди қилиб кетарди. Жумлаи фуқарога татийдиган ширин булоқ. Савобталаб бўлсанг йўловчига бир пиёла сув бер, деганлар... Афсус, Исполкомнинг қўли калта-да. Бекорчи бўлганимда ўзимоқ уринардим”²⁹⁹. Кўриб турганимиздек, Қора домла булоқбошини обод қилишни, одамларга қулай шароит яратишни истайди. Бетаъма бир иш қилади.

Домланинг “Афсус, Исполкомнинг қўли калта-да”, – деган сўзини эшитган бир хомсемиз ўқувчи кумга чўп билан қўли калта Исполкомнинг суратини чизади. Бу ҳикояда ҳикоячи-қаҳрамон тилидан шундай баён этилади: “Биз Қора домланинг кейинги сўзларига, шунчаки айтди-қўйди-да, деб эътибор бермадик. Болалик экан, “булоқнинг кўзи”ни, киприклари пир-пирашини, калта қўлли Исполкомни тасаввур қилиб ўтирардик. Орада Сотти меров деганимиз бўларди, семиз, дангаса, очиқ ҳавода уйқу босиб, мукка кетмаслик учун чўп билан ҳар хил суратлар чизиб ўтирарди. Қарасам қўли калтагина одамнинг расмини солибди. Исполкомни одам деб билса керак. Суратга қараб қулдим. Қизиқ, қўли калта одамнинг оёғи узун бўлиб кўринар экан...”³⁰⁰. Мазкур кичик хотира-хаёл элементи билан ифодаланган воқеа ҳам ҳикояга беҳад кўркамлик бахш этган. Биринчидан, “қўли калта” халқона иборасининг болалар тасаввуридаги ифодаси ҳикояда қулгили манза-

²⁹⁸ Жўрабоев О. Руҳият қаҳрамонлари // Ёшлик. – Тошкент, 2003. – №5-6. – Б. 38.

²⁹⁹ Мухтор А. Қора домла / Инсонга қуллуқ қиладурмен. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – Б. 31-32.

³⁰⁰ Ўша асар. – Б. 32.

ра яратган. Иккинчидан, замоннинг муҳим бир муаммоси, яъни раҳбар ходимларнинг эътиборсизлиги, лоқайдлиги ҳам танқид қилинган. Шу билан бирга Қора домланинг жамиятда нозик кузатувчан шахс эканлиги ҳам ойдинлашади. Қора домла ҳеч ким эътибор бермаётган гўзал табиат манзарали гўшани одамлар учун фаровон бир чанқоқбосди масканга айлантирмоқни дилига тугади. Бу оғир ишни амалга ошириш учун дўсти Садр сангтарошдан ёрдам олади. Садр сангтарош қабрларга тош йўниб, тошларга мархумларнинг исми шарифи ва суратларини ўйиб туширади. Устада нима кўп – чиқитга чиққан тошлар кўп. Ёлғиз ўзи тош ётқизиб чарчаган Қора домла ўқувчисини, Сотти меровни, ёрдамга чақиради. Сотти меров домлани “эски дунёнинг бандаси” деб қаттиқ дашном беради. Ҳикоя якунида Қора домла не машаққатлар билан барпо этган зиналарни ўз қўллари билан, лўм билан бузиб ташлайди: *“Тонгда оқариб, намланиб ётган зинапоя харасангларига қараганда, негадир кўздан томчи ёш ситилиб чиқди. Шунинг зўри билан энг тепадаги биринчи пиллапоя остига лўм урди. Ҳазаб билан қайириб ташлади. Тош шағал аралаш тупроқни шовуллатиб ўпирганча юмалаб тушиб кетди. Домла нафас сиқишини унутган, қора терга ботиб тош қайиради. Қуриш қийин, емириш осон, тепа қисмини бир лаҳзада ўпириб ташлади. Сал тинса бутунлай тўхтаб қоладигандай, уриниб-суриниб давом этар, лўм қўлидан чиқиб кетса инқиллаб олар, “мана бўлмаса!” деб урганида тош чақнаб, домланинг ўзи мункиллаб кетар, лекин тинмас, урар, тепар, қайирар, бузар эди”³⁰¹. Қарангки, домла бадбин кайфият билан зиналарни деярли бузиб бўлган пайтда яхши одамлар келиб қолади. Демак, дунёда ҳали яхши одамларнинг уруғи тугамаган экан. Улар Қора домлага шундай дейишади: “ – Ҳой жинни бўлдингми, нега бузаяпсан зинапояларни?! Ҳей, сенга гапиряпмиз! Бировлар не азобда қуради-ю, сен бузиб ташлайсанми!!! Эсинг жойидами ўзи...”³⁰². Ҳикояда бу яхши йўловчиларнинг, яхши одамларнинг хитобига нисбатан Қора домланинг ўйлари, фикрлари, руҳий ҳолати берилмаган. Бунга ҳожат ҳам йўқ аслида. Қора домланинг бадбин кайфияти мана шу нуқтада ёришиб кетган бўлса не ажаб. Қора домланинг бели чиқиб чўзилиб ётар эди. Яхши одамлар уни Ноҳия касалхонасига элтиб қўйишади. “Қора домла зинасида” бели чиққан кекса киши уч кун ўтиб жон беради.*

³⁰¹ Ўша асар. – Б. 40.

³⁰² Ўша асар. – Б. 41.

Ҳикоя ечими Садр сангтарошнинг қуйидаги монологи билан яқунланади: *“– Яхшилик қилдинг, савобини олдинг-кетдинг экан-да? Йўқ, ундоқ эмас, Қоровой оғайни, овора бўласан, савоб дегани яхши замонлардан қолган гап. Бизнинг кунларда эса...”*³⁰³. Кузатиб турганимиздек, “Қора домла” ҳикоясида фожиавий оҳанг, шу билан бирга замондошлардан нолиш оҳанги етакчилик қилади. Яъни, ёмонлар кўпайиб, яхшилар кам қолган, деган бир ҳаёт-ий-фалсафий хулоса ҳикоянинг ўзак матнида кўриниш бериб турибди. “Қора домла” ҳамда “Жинни” ҳикоялари қаҳрамонлари Қора домла ва Ҳалим домла образлари ўртасида, уларнинг қилган хатти-ҳаракатларида типологик ўхшашликлар кузатилади. Хусусан, ҳар икки қаҳрамон ҳам домлалар. Ҳар икки домла ҳам одамзодга яхшилик қилишни истайди.

“Жинни” ҳикояси 1993 йилда яратилган. Ҳалим домла “Жинни” ҳикояси қаҳрамони. Ҳалим домла худди Қора домла сингари савоб иш, улуғ иш қилишга бел боғлайди, яъни нафақада ўтириб “Эзгу китоб” ни яратишга жаҳд қилади. Домланинг китобида нарсаларнинг, ашёларнинг, ҳайвонларнинг оддий ва батафсил таърифлари бўлади. Домла бу ишга шу қадар қаттиқ берилиб кетадики, қалин-қалин дафтарларни тўлдириб ташлайди. Ҳалим домлани қишлоқдошлари, шогирдлари мияси айниб қолган “жинни”га чиқаришади. Назаримизда, Қора домла билан Ҳалим домла ХХI асрнинг Дон Кихотлари мисоли кулгига қолади. Аслида уларнинг орзуси ниҳоятда эзгу эди. Улар юрагининг туб-тубида бутун инсониятга яхшилик қилиш нияти, олий орзуси жамулжам эди. Афсуски, уни замондошлари тушунишмайди. Ҳалим домланинг дафтарида “Эшак”ка ярим дафтар таъриф берилган. Ҳикоя қаҳрамони Ҳалим домланинг севимли шогирдларидан бўлган ҳикоячи-ровий дафтарларни варақлар экан, дафтардаги “Эшак”, “Арава”, “Қурбақа” ва ҳ.к.ларни ўқийди. Ҳикояда аччиқ киноявий оҳанг кучайган. Ҳалим домла тимсолида “Инсон умрини нимага тикиши керак?” деган бадий фалсафага урғу бераётгандек, ёзувчи. Бу ҳолат беихтиёр шўро даврида бир умр алданиб яшаган авлоднинг фарёдларини эсга солиб юборади. Шўро даври авлодлари етмиш йил давомида сохта эътиқодларга, сохта “коммунизм идеалларига” эргашиб яшади. Совет ҳукуматининг “коммунизм” ҳақидаги чўпчакларига ишониб яшаган шахсларнинг рамзий тимсоли Ҳалим домла образида мужассамлашган.

³⁰³ Ўша асар. – Б. 41.

Адиб ижодининг кейинги даврларида яратилган ҳикояларда (“Қора домла”, “Тўққизинчи палата”, “Фано ва бақо”, “Атир”) ижтимоий-психологик таҳлил унсурлари кучайди, шунингдек, замоннинг муҳим муаммолари фожиавий оҳангда акс эттирилди.

Хусусан, адибнинг “Қора домла” ва “Жинни” ҳикояларида ишонгани, талпингани саробга айланган замондош шахс фожиаси талқини маҳорат билан очиб берилган.

Алимурод ТОЖИЕВ,

*Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети мустақил тадқиқотчиси
(Ўзбекистон)*

АДАБИЙ СИНТЕЗ ВА ТАСВИР МАҲОРАТИ

Аннотация. Мақолада ёзувчи Зулфия Қуролбой қизи асарларига хос жиҳатлар, аёллар образи, руҳий таҳлил, адабий синтез, рамзлар, ишоралар ва бошқа бадиий шартли воситалар таҳлил этилди. Шунингдек, ҳикоя жанрининг ўзига хос хусусияти, адабий жараёндаги ўрни, адабий жанр олдига қўйилаётган буғунги талаб ва мезонлар тўрисида сўз юритилди.

Аннотация. В статье анализируются особенности творчества талантливой писательницы Зулфии Куролбой кызы, образ женщины, психологический анализ, литературный синтез, символы, жесты и другие художественные условные средства. Он также рассказал об особенностях жанра рассказа, его роли в литературном процессе, современных требованиях и критериях, предъявляемых к литературному жанру.

Annotation. The article analyzes the peculiarities of the works of the talented writer Zulfiya Kurolboy qizi, the image of women, psychological analysis, literary synthesis, symbols, gestures and other artistic conditional means. And also spoken about the specifics of the story genre, its place in the literary process, the current requirements and criteria for the literary genre.

Таянч сўзлар: ҳикоя, шакл, ғоя, сюжет, композиция, воқеалар ривож, детал, руҳий таҳлил, адабий синтез, абсурд, экзистенциализм.

Ключевые слова: рассказ, форма, идея, сюжет, композиция, развитие событий, конфликт, деталь, психологический анализ, литературный синтез, абсурд, экзистенциализм

Key words: story, form, idea, plot, composition, course of events, detail, psychological analysis, literary synthesis, absurd, existentialism

Зулфия Қуролбой қизи асарларида. аёллар характери ва психологияси, қалби ва руҳиятига оид индивидуал кечинмалар,

туйғулар, ҳолатларнинг моҳирона тасвири кейинги пайтларда кўплаб адабиётшуносларимиз томонидан эътироф этилмоқда. Адибанинг бир қатор ҳикоялари шакл ва мазмуни, ғоя ва композицион хусусиятлари, характер яратиш маҳорати билан бошқа ижодкорлардан ажралиб туради.

Шуни алоҳида эътироф этиш лозимки, аёллар насрининг ривожланишида, кишиларимиз бадий тафаккуридаги янгиланишларнинг бор кўлами билан акс эттиришга уринишларда, шаклий-услубий, янгиланишлар ҳосил қилишда бу адибанинг алоҳида ўрни бор. Унинг “О, ҳаёт”, “Тафаккур”, “Туноҳ”, “Ёзсиз йил”, “Кўланка”, “Ёлғизлик қурбони” каби ҳикояларида бу ҳолат кўпроқ кўзга ташланмоқда.

3. Қуролбой қизининг “Ёшлик” журнали 2008 йил 4-сонида босилган “Туноҳ” номли ҳикояси ўзининг ғоявий кўлами, аёл руҳияти ва қалбига оид сирли ҳақиқатларни моҳир санъаткорга хос йўсинда ёзилгани, тасвирларнинг ўзига хослиги, аёл қалбининг ҳеч кимга ўхшамайдиган бетакрор талқини билан алоҳида ажралиб туради.

Жаҳон адабиётида аёл характери, унинг жумбоқ табиати, қалб манзаралари таҳлил қилинган кўплаб асарлар бор. Хусусан, Ги де Мопассаннинг “Ҳаёт”, Лев Толстойнинг “Анна Каренина”, Рашод Нури Гунтекиннинг “Чолиқуши”, Чингиз Айтматовнинг “Жамила”, Шарлотта Бронтенинг “Жейн Эйр” каби асарлари аёл қалби сирлари, унинг жозибаси ва олийжаноблиги, фожиаси ва изтироблари, бир сўз билан айтганда, аёл шахсининг мураккаб характери юксак санъаткорона таҳлил қилинган.

Ўзбек адабиётида эса Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”, “Қор қўйнида лола”, Абдулла Қаҳҳорнинг “Даҳшат”, “Майиз емаган хотин”, Ўткир Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси”, Назар Эшонқулнинг “Уруш одамлари”, Нуруллоҳ Рауфхоннинг “Оқ бино оқшомлари” каби асарлари аёл қалбига доир ҳақиқатлар юксак санъаткорлик билан ифода этилган.

Зулфия Қуролбой қизининг “Туноҳ” ҳикояси қаҳрамони ҳам юқорида эслатиб ўтилган асарлар қаҳрамони каби ўзи билан ўзи курашаётган, дунёнинг оқ ва қора, эгри ва тўғри чизиқлари ўртасида ҳаёт ҳақиқатларини қидираётган аёлдир.

Ҳикоя қаҳрамони – ўн икки йилдан бери фарзандсизлик ва камбағалликдан эзилиб юрган Баҳорой образидир. Баҳорой, унинг ҳаётда омади юришмаган эри Абдурасул турмушда кўп

заҳмат чеккан, ҳаётнинг пасту баланди, оғиру енгилини бошидан ўтказган одамлардир. Улар аввал шаҳарда яшаб, бирлари икки бўлмади, лоақал фарзанд кўриш учун йиллаб қилган орзулари амалга ошмади. Тирноққа зорлик, фарзанд бўйига ташналик Абдурасулни ҳам, Баҳорани ҳам адойи тамом қилди. Ҳамма ҳаракатлари бесамар кетаётган Абдурасулнинг ҳам сўнгги умидлари саробга айланар, тобора ичидан зил кетар, элнинг кўзига қарашга ийманарди. Баҳора ҳам ўз изтироблари алангасида тобора жизғанақ бўлиб борар, унга осмон йироқ, ер қаттиқдек туюларди. Ҳамма умидлари пучга айланган бахтиқаро эр-хотинлар ниҳоят зулумотга чўккан ҳаётларига бирор янгилик киритиш, издан чиқиб кетган ҳаётларини бироз бўлса-да, тартибга солиш, оиланинг моддий мувозанатини тиклаш мақсадида шаҳар четидаги далага деҳқончилик қилишга чиқиб кетдилар. Уларнинг туну кун тинимсиз ҳаракатлари, иложсизликдан топилган илож ўз самарасини бера бошлади. Аммо З.Қуролбой кўзлаган ғоя бу эмасди. Чунки бу оила ўн икки йилдан бери шаҳарда тирноққа зор яшашар, элу юрт ичида бош кўтариб юришга ортиқча ҳоллари қолмаган, ҳамма нарсадан қочиб, бепоён ва кимсасиз далага чиқиб кетиб, ҳамма-ҳамма нарсани унутишни, гап-сўздан холи жойда ташвишсиз меҳнат қилишни орзу қилишганди.

Эрта баҳорда ерга қадалган қовунлар айна саратон палла ғарқ пишгач, Баҳорой ва Абдурасул икковлари уларни узиб, пайкалдан олиб чиқишар, тонгга яқин Абдурасул қовунларни шаҳарда сотиб келарди. Сиртдан қараганда, Баҳорой билан Абдурасулнинг ҳаёти изга тушган, маромида кечаётгандек эди. Аммо аёлнинг ботинидаги табиий майл яна бўй кўрсатди, у холи қолганда нақадар ёлғиз ва бахтсизлигини тушунди. Эри ҳар куни тонг саҳарлаб тилни ёрадиган даражада етилган қовунларни шаҳарга сотгани борар, рўзғорлари тобора бутлашар, аммо уларнинг табиатлари ёришмасди. Қолаверса, фарзанд бўйига ташналик, мурғак чақалоқнинг жаннатий исига ошиқлик аёл қалбини тинимсиз тимдалар, қалбига ин қуриб олган ёлғизлик васвасаси тобора исканжага оларди. Оппоқ кўйлакларининг узун этакларини ҳилпиратиб, тўлқин сочлари дала шамолларида асов тўлқиндек тебранаётган аёлнинг кўнгли бу зерикарли турмушдан қониқмасди. Эри бозорга кетган пайтларда шу атрофда қандайдир ишлар билан ўралашиб юрадиган қоматлари тикка, мушаклари бақувват, жазираманинг оловида терисиям, қалбиям қотиб кетган Даврон исмли эркакни кўз остига олди. “Менга ёр-

дам беринг, ака”, дея қайсар эҳтирос ва тушунарсиз кечинмалар кучоғида ўзини бегона эркак оғушига ташлади.

Ҳикоядаги воқеалар ривожини шу қадар кескинлиги, ўқувчи қаҳрамонлар тақдири масаласи қай тарзда яқунланиши, сюжетнинг бадиий ечими қандай тугалланишини дабдурустдан англай олмайди. Ҳозирги ҳикоячилигимиздаги асосий хусусиятлардан бири шундаки, уларда нарсаси, шахси, предмет ёки жамиятдаги англаб олинган ўзаро зиддиятлар эмас, балки инсон қалбидаги англаб олинмаган, қўл билан ушлаб бўлмайдиган ҳис-ҳаяжонлар туйғу ва конфликтлар тадқиқот объектига айланади, инсон табиатида зуҳур топган туйғулар контрасти моддийлашади.

Жамиятда мавжуд бўлган анъаналарни, урф-одат ва қадриятларни инкор қилиш, ўзгараётган тафаккур орқали бу ҳодисаларга баҳо бериш, ҳеч бўлмаганда, “шундай қилсам нима бўларкин?” қабилида ўзига савол бериш ҳар қандай ислохот, тараққиёт ва янгиланишларнинг бош мезони бўлиб ҳисобланади. “Туноҳ” ҳикояси қаҳрамонлари борлиқнинг азалий мувозанатига дахл қилмоқчи, кўп нарсани ўзгартирмоқчи бўлдилар.

Инсон эҳтирослари, туйғуси ва муҳаббатини ҳеч қандай шаклга солиб бўлмайди, юракда бошланган ғалаён, жазава, довул ахлоқнинг ҳар қандай метин деворларини хоҳласа, лаҳзада қумга айлантиради. Мана шундай мураккаб руҳий инқироз жараёнида турган ҳикоя қаҳрамонлари қалбидаги чуқур психологик ҳолатлар ўқувчи хаёлида борлиқнинг мураккаб манзараларини шакллантиради.

Майда туйғулар қуршовида ушоққина этга айланган Баҳорой, ҳаётда жуфти ҳалолининг кўнглини топишдан бошқа мақсади бўлмаган Абдурасул, бир лаҳзада бир муқаддас оиланинг толе косасини чилпарчин қилган Давронлар аслида жуда мустақил, мушоҳадали, оқ ва қорани яхши фарқлайдиган кишилар эдилар. Уларнинг бирортасини ўша воқеадан олдин ёмон характерли одам сифатида ҳисоблашмасди. Аммо тақдири азалдаги битик – исён ва тоат, поклик ва нафс йўлидаги азалий мунозарарада гоҳ у томон, гоҳ бу томон мағлубияти юзага келади.

Аёл майли, табиий эҳтиёж ҳам бор. Эртаю кеч бир ўзи. Эри гоҳ бозорда, гоҳ қаергадир кетган... Баҳорой далада ёлғиз қоляпти. Зерикапти. Кўнгли ниманидир истаяпти. У Давронни аввал роса кузатган, ўрганган. Эркакни ўзига маҳлиё қилган. Оппоқ кўйлагини, силлиқ таралган сочлар... Шу майл оралиғида фарзанд кўриш

орзуси бор. Унинг эри яхши: уйим, жойим дейди. Тиним билмайди. Баҳорой ақли билан эрининг бебаҳо инсон эканлигини билади. Лекин эри билан Давронни қиёслаганда, аёл руҳиятида жуда кўп ҳолатлар рўй беради. Даврон билан бирга бўлгач, ҳомиладорлигини англагач, кўзи мошдай очилди. Бечора эрининг айби нимада? У гуноҳи азимга қўл урди, шайтон сўзига кирди. Энди аёлдаги диний тарбия ўзини кўрсата бошлади. Аёлнинг шу вақтдаги ҳолати жуда мураккаб: ундаги кўп ранглари фарқлаш мумкин. Ёзувчи маҳорати шундаки, аёлдаги руҳий товланишларни яхши очган. “Аёл ўт-ўланлар устига тиз чўкди. Қуёшни кутиб олишга чоғланаётган уфққа юз тутди. “Танграм...– дея пичирлади у худо гўё уфқдан мўралаб тургандек кўзлари ёшланиб. – Танграм... – Юраги ҳеч қаёққа сиғмаётгандек гупиллаб урар, мудраб ётган вулқон бехос уйғонгандек, ич-ичидан нимадир ўқдек кўтарилди-ю, бўғзига келиб тиқилди, сўзлашга имкон бермади. – Танграм.... Базўр учинчи марта шу сўзни такрорлади. Ўзингга шукр.”

Баҳорой ҳамма аёллар сингари бахтли яшашни хоҳларди: эри, бир этак болалари ва ўзи. Абдурасул унинг кўнглини олиш учун эртаю кеч ҳаракат қилганига қарамай, аёл қалбининг асосий қисми кемтик, бўм-бўш тураверди. Даврон аёл қалбидаги мана шу бўшлиқ, кимсасизликни тўлдиргандек бўлди. Халқимизда ўзга боғнинг олмаси ширин бўлади, деган мақол бор. Баҳоройнинг жисми икки қисмга айланган эди: биринчи қисми она, иккинчи қисми бузуқ аёл. Айни пайтда ўрганган кўнгил яна асов эҳтирослари денгизига шўнғишни, ўша эркакнинг кўксига мумдек эриб кетишни хоҳларди. “Соғиндим”, дея ҳар оқшом қишлоқнинг чапдаст йигити кўксини тўлдирар экан, эри кўз олдида келарди. У жазмани қучоғида эрини гапира бошлар, эрининг олдида эса жазманини ўйларди. Тарозининг иккала тарафида ҳам ўзи: жиноятчи ҳам, терговчи ҳам, айбланувчи ҳам, айбловчи ҳам. Мақсад битта – Она бўлиш. Ҳомиладорликнинг ширин оғриқларини туйиш, бағрида улғаяётган фарзандининг нафасини ҳис қилиш. Дард лаззатидан ҳузурланиш... Ниҳоят унинг бўйида бўлди. Аммо хиёнаткор эканлигини тушуниб етди. Баҳорой жисмини сурурга тўлдирётган бу фарзанд туғилиши мумкин эди, аммо бу чақалоқ шарқ аёли ботинидаги миллионлаб виждон чақалоқчаларини нобуд қиларди. У туғилса, Баҳорой руҳан соб бўларди, иймон-эътиқоди лат ерди, томирида оқаётган тоза қон эса бу қурбонликка дош беролмасди. Аслида, хиёнатга қўл урган илк кечадаёқ у ҳақиқий инсоний умрини тугатган эди. Виждони адоий тамом бўлган Баҳорой сал

журъат, куч тўплагандан кейин Даврон билан орани очик қилди. Аммо энди нима қилсин? Эри Абдурасул бу воқеанинг сўнгги лаҳзаларига гувоҳ бўлиб, ҳеч нарса демай, бир костюмни елкасига илди-ю, қаерларгадир кетди. Қайтиб келмади. Баҳорой Давронни ҳам қувиб солди. Яна ёлғиз, энди у чинакамига ёлғиз. Бунинг устига бўйидаги ҳомиланинг шодлигидан ғуссаси, бахтидан бахтсизлиги кўпроқ, ўзи бўлса хиёнаткор. Тирик қалб, соғлом тафаккур бу чалкашлик ва мантиқсизликни қабул қилолмасди, шунинг учун Баҳоройнинг ҳам асаблари бу қисматга дош беролмади...

Дарё суви тўсиб қўйилса, ё тўғон бир кун бузилади ёки аллақаердан сув тошиб чиқади. Инсон қалби истаклари ҳам шундай: у кучли эҳтиёж ва талаб қуршовига тушдими, ҳеч қандай маънавий-ахлоқий чегараларни тан олмайди. Кўзига олисдан милтиллаётган манзил – Йўлгина кўринади. “Гуноҳ”даги қаҳрамонлар ҳам мана шу йўлни излаётган одамлардир. Мазкур ҳикоя мантиғидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, бахт манзилга қачон етиб боришда эмас, балки қандай етиб боришда кўринади. Гарчи бу борликда гуноҳ билан савобнинг, хиёнат билан садоқатнинг аниқ чегарасини белгилаш мушкулдек туюлса-да, ундан-да мушкулроқ масала – қалб тазарруси, руҳнинг қафасга солинган йиртқич ҳайвондек ўзини ҳар ёнга уриши, ўз муқаддас “мен”ини ўткинчи, дайди ҳисларга бой берган инсоннинг руҳий азобларида кўринади. Ёзувчи ҳикоядаги ҳар бир детал, диалог, хатти-ҳаракат орқали ўқувчини шу ҳақиқатга ишонтириш йўлидан боради.

“Маълумки, одам ақли етган ҳодисани изоҳлай олади, у мантикий ниҳоясини кўриш мумкин ҳолатлардагина башорат қилиши мумкин. Аммо ҳеч қачон тақдирни била олмайди. Киши ҳаёти исталган бир сонияда мутлақо кутилмаган ва инсоний мантиққа мувофиқ бўлмаган ўзанга тушиб кетганлиги ҳаммага маълум. Абсурд ана шу ердан яъни инсон ожизлиги яққол кўриниб турган ўриндан бошланади”³⁰⁴, дейди Қ.Йўлдошев. Баҳорой ҳам аёлга ҳам ожизлигини англаганда ҳаётнинг моҳияти, ички тартиб-қоидалари, иймон ва диннинг мустаҳкам, қатъий, шу билан бирга муқаддас қонуниятларини тушуниб етди. Шу билан бирга инсоният қалбидаги барча орзу-ҳаваслар, майл-иштиёқлар, интилишу ҳаракатларнинг рўёби охир-оқибатда абсурд кайфиятни ҳосил қилишини, аёл муҳаббат ва покликсиз ҳеч қачон бахтли бўла олмаслигини ёзувчи Баҳоранинг фожиали кечмиши орқали кўрсатиб берди.

³⁰⁴ Қ.Йўлдошев. “Ёниқ сўз”, Т.; Янги аср авлоди, 2009 й.

Инсоният тафаккурининг қудрати – ўзини англаш, ботини ва зоҳирида кечаётган кечинмалар моҳиятини идрок қилиб, руҳи ва қалбига доир ҳақиқатларнинг ечимини топишда бошланади.

Баҳорой – “Гуноҳқор” лигини тушунди, вазиятни ўзгартириш, издан чиққан умрни ўтмишдаги муқаддас ўзанига солиш имконияти қўлдан кетган эди. Яшашнинг ёлғиз чораси – ўзини унутиш, юраги кемираётган виждон азоби, хиёнат оғуларидан қутулиш эди. Аёл ниятига етди: бағрида улғаяётган фарзанди туғилишини хоҳламади.

Янгаси нохос йиқилиб ҳомиласи тушиб, ҳомиласидан ажралган тепаликни эслади, ўша сўқмоқдан думалади. Қайта-қайта шу ишни такрорлади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, 3. Қуролбой қизи ҳикояларида адабий синтез ҳодисаси яққол кўзга ташланади. “Ҳозирги адабий синтез ҳодисаси эса мавжуд тур ва жанрларнинг ўзаро муносабатга киришишлари натижасида замондошларимиз ҳис-туйғусини, эстетик талаб ва эҳтиёжларини қондиришга доир янги жанрларнинг юзага келишига ёки мавжуд жанрларнинг имкониятларини бойитувчи гибрид асарларнинг яратилишига сабаб бўлмоқда”³⁰⁵, дейди Г.Имомова. Шу нуқтаи назардан қараганда, жаҳон адабий-бадий тафаккури майдонида юзага келган турли адабий оқимларнинг, хусусан, абсурд, экзистенциаллик туйғусининг қаҳрамонлар табиатига кўчиши ва миллий-заминий қадриятларга садоқат негизида яратилган бу ҳикоя жаҳон адабиётидаги абсурд асарлар руҳига яқинлиги билан ажралиб туради.

“Гуноҳ” ҳаётнинг қанчалар жумбоқлигини, аёл қалби мураккабликлари, унинг ботинидаги жунбушларни бор ҳолатича кўрсата олган асар. Бу ҳикоя моҳият эътибори билан бадий синтез ҳодисасининг мукамал намунаси бўлиб, реалистик услуб билан бирга абсурд оқимига хос ғоя ва қарашларни ўзида жамлаганини кўриш мумкин.

³⁰⁵ Г. Имомова. “Ўзбек ҳикоячилигида бадий синтез”. Ўзбек тили ва адабиёти, 2006 йил, 3-сон, 42-бет.

Абдунаби ТЎЙЧИЕВ,*Гулистон давлат университети таянч докторанти
(Ўзбекистон)***НУРАЛИ ҚОБУЛ ИЖОДИДА ЭНА ВА БОЛА ОБРАЗИ**

Аннотация: Мазкур мақолада Нурали Қобул ҳикояларида воқеалар баёнининг бола томонидан ҳикоя қилиниши ҳамда адиб ижодига хос бўлган Эна ва бола мулоқатида оид кузатишлар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: биринчи шахс, брази, автобиографик руҳият, мутаносиблик, кўкай, оқшом, Ватан, эзгулик.

Нурали Қобулнинг катта ижодида ҳикоялари ҳам муҳим ўрин тутди. Унинг ижодига хос хусусиятлардан бири - дунёга бола нигоҳи билан назар ташлашдир. Адибнинг ўттиздан ошиқ ҳикояларидан ўнтаси бола тилидан ҳикоя қилинади. Бу ҳикояларда воқеалар баёни биринчи шахс, яъни “мен” тилидан олиб борилади. Асарлардаги ҳикоячи – бўлаётган воқеаларнинг иштирокчиси, уларнинг шоҳиди ёки улардан хабардор болакай. Воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонлар руҳияти ёзувчи томонидан эмас, балки бошқа шахс – ҳикоячи тилидан олиб борилган. Бу эса ёзувчига қаҳрамонларни ҳам, воқеа - ҳодисаларни ҳам турли нуқтаи назардан очишга имкон берган.

Муаллиф воқеа баёнини ўқувчига етказиш учун шу усулни қўллаган. Бу усул ёзувчига ҳикоянависнинг ички кечинмаларини ифодалашга кўпроқ имкон беради. Бола тилидан ҳикоя қилар экан, ёзувчи бола руҳиятига ва тилига мослашиши керак. Бундай ҳолатда муаллиф тилида боланинг ёш хусусияти, тажрибасизлиги, ўйинқароқлиги, руҳий ҳолати, қалб кечинмалари, хуллас унинг бутун табиати кўзга ташланади. Бунга мисол учун “Дунётепанинг деви”, “Сариқ қизлар”, “Оқ каптарлар”, “Дўстмурод бобо”, “Савоб”, “Эна”, “Энам, мен ва бедана”, “Одамлар”, “Озор”, “Елкадаги юк” ҳикояларини келтириши мумкин.

Шунингдек, ёзувчининг ўн икки қиссасидан уч қиссаси (“Сангзор”, “Янги қор ёққан кун”, “Тубсиз осмон”) бола тилидан ҳикоя қилинади. “Яшаш учун кечикма” ва “Буғдой пишиғига етмаганлар” қиссаларида ҳикоячи асар персонажларидан бири, асар воқеаларининг иштирокчисидир.

Нурали Қобул ижоди ҳақида сўз юритганда, яна бир нуқтага алоҳида урғу бериб гапириш керак. Ёзувчи ёзган битикларида энаси Шаҳзода Иброҳим Султон қизини эҳтиром билан эслайди.

“Вужудимда заррача эзгулик туйғуси бўлса бу ўша - энамдан ўтган”, - дейди адиб³⁰⁶.

Балки, шу сабаблидир, ёзувчи олтига ҳикоясида (“Дунётепаннинг деви”, “Сариқ қизлар”, “Савоб”, “Эна”, “Энам, мен ва бедана”, “Озор”) энаси Шаҳзода момо сиймосини чизади. Уч қиссасида энаси Шаҳзода момони эҳтиром билан эслайди. “Тубсиз осмон” (“Сенинг болалик осмонинг”) қиссасини эса ёзувчи энасининг хотирасига бағишлайди. “Савоб” ҳикояси, “Янги қор ёққан кун”, “Сангзор” қиссалари она ва бола мулоқати асосига қурилган. Бу ҳикоя ва қиссаларида Эна образи ёзувчининг ўз фикрларини баён этишида қўл келади. Адиб ҳар бир асарида унинг характеридаги янги қирраларни очишга аҳамият беради. Эна образи донишманд, меҳрибон, камтарин, ҳақиқатпарвар она сифатида тасвирлашига қарамай, муаллиф ҳар бир асарида унинг яна бир ўзига хос характерини очиб беради.

Муаллифнинг болалик йилларида бошидан кечирган воқеалар кейинчалик яратган бир қатор ҳикоя ва қиссаларида қайсидир даражада ўз аксини топган. Бу туркумдаги асарларнинг баъзиларида (“Дунётепаннинг деви”, “Савоб”, “Озор”, “Оқ каптарлар”, “Одамлар”, “Эна”, “Елкадаги юк”) болакайнинг исми очиқланмаган бўлса, яна баъзиларида эса турли исмлар (“Сариқ қизлар”, “Энам, мен ва бедана” ҳикояларида Дониёр, “Дўстмурод бобо”да Раҳмонберди, “Янги қор ёққан кун”да Донавой, “Сангзор”да Бозорвой, “Тубсиз осмон”да Норбўта) билан номланган. Мазкур асарларнинг аксарияти автобиографик хусусиятга эга бўлиб, муаллифнинг бадиий тўқимаси билан бойитилган:

“Адабиётга кириб келиш ҳақида гап кетар экан, болаликдан мени тарбиялаган, юрагимга эзгулик уруғларини сочган энам Шаҳзода Иброҳим қизининг порлоқ хотираси олдида абадул-абад қарздорман ва бош эгаман. Энам Шаҳзода бобом Қобул Иброҳим ўғлининг биринчи хотини бўлиб, ўн йилча фарзанд кўришмаганидан сўнг, бобомизга ўзи бош бўлиб иккинчи хотин олиб беради. Ундан уч ўғил ва бир қиз туғилади. Фарзандларнинг деярли ҳаммасини катта Шаҳзода энам тарбиялайдилар.

Бобом Сибирдан хаста қайтиб, жуда эрта вафот этгач, болалар тарбияси икки она зиммасида қолади. Мен туғилиб, тетапоя юра бошлаганимданоқ, ана шу – катта энамнинг алоҳида меҳрида ўс-

³⁰⁶ Нурали Қобул. Ватандин яхши ёр ўлмас. // Саодат, 1991 йил, 3 - сон. Б.12.

дим. Биз иккимиз якка деразали кичкинагина, алоҳида хужрада яшардик”³⁰⁷.

Нурали Қобулнинг “Сариқ қизлар”, “Дунётепанинг деви” ҳикоялари болаликдан ошна мавзулар – жинлар, парилар, девлар ҳақида ёзилган. Асар воқеаларини ёритишда Эна образи ҳам муҳим ўрин тутати. “Сариқ қизлар” ҳикояси *“Ҳеч ким тубига етолмаган бу воқеанинг содир бўлишига энам сабабчи бўлганлар”* - деган жумла билан бошланади. Боланинг инсу жинсларга қаттиқ ишонганлигининг яна бир сабаби, бу гапларни ҳеч қачон ёлғон гапирмайдиган энаси айтади. Болакай уни жондан ортиқ яхши кўради. Шу сабабли энасининг айтган ҳар бир гапига ҳаддан ортиқ ишонади.

Шунингдек, “Дунётепанинг деви” ҳикоясида болани ўзи яшаб турган муҳитидан узган, мутлоқо ўзга оламга олган воқеанинг содир бўлишида тепа ҳақида энаси томонидан айтилган гаплар сабаб бўлади. Бу мавзу “Савоб” ҳикоясида ҳам учрайди. Болакай энаси билан *“якка деразали кичкинагина, алоҳида хужрада яшарди”*. Энаси кеч бўлганда сувга кетганда, гўё деразадан кеча энаси айтиб берган афсонадаги Дунётепанинг деви мўралаётганга ўхшарди. Энасининг қадам товуши эшитилиши билан девлар дераза ёнидан нари кетгандек туюлар, назарида, энасидан барча дев, алвасти, ажина ва сариқ қизлар кўрқишарди. Сабаби, “энаси уларни бир дуо билан тошга айлантириб ташлайдилар. Буни аяси айтган”. Албатта, бу ҳикоялардаги Эна образи фақат неварасига кўрқинчли афсоналар айтувчи эмас, балки ҳаётнинг аччиқ-чучугини тортган, оқ-қорани таниган меҳрибон ва донишманд онадир.

“Савоб” ҳикоясини ўқиш жараёнида “кўкай” деган сўзни учратдим. Эна қизиқувчан неварасининг “- Эна, худо қаерда?” деб бехосдан берилган саволига дастлаб “- Қаерда бўларди, қош-қовоғининг ўртасида”, - деб жавоб беради. Яна қайта сўралгач “- Худо худо-да! У ҳар бир одамнинг кўкайида бўлади” дейди ³⁰⁸.

Адибнинг “Унутилган соҳиллар” роман-монологи қайта наشري муаллифнинг “Инсонлик шарафи ва адолатга садоқат” номли ўнгсўзи билан тўлдирилган³⁰⁹. Деярли ҳар асарида эпиграф кўядиган ёзувчи бу сафар ҳам одатини қанда қилмаган:

³⁰⁷ Хушбоқ Ж. Юрагимнинг сурати. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2018. Б.153.

³⁰⁸ Нурали Қобул. Маймунлар мамлакати ёхуд ёввойилар орасида. - Т.: “IJOD-PRESS”, 2017. Б.69.

³⁰⁹ Нурали Қобул. Унутилган соҳиллар. -Т.: “DIZAYN-PRESS”, 2013. Б.3

- Эна, худо қаерда?

- Кўкайимда, қош-қовоғимизди ўртасида, балам. (*Энам билан суҳбатдан*)

Гарчи, “кўкай” адабий тилда ҳам ишлатилса-да, маъноси бироз мавҳум бўлган бу сўзни луғатлардан излаб кўрдим. Бир қанча изоҳли луғатлардан тополмай, ниҳоят “Зоминнинг тил қомуси” китобида бу сўзни учратдим. Қомусда “кўкай” сўзига “кўнгил, руҳият” деб изоҳ берилган³¹⁰. Юқоридаги савол-жавобни яна бир бор ўқидим. Нақадар ажойиб фалсафа!

“Янги қор ёққан кун” қиссасида ҳам, “Сангзор” қиссасида ҳам боланинг уйдагилари кўчиб кетишади. Бола кўчишни хоҳламаган энаси билан бирга Ойқор тоғи этагидаги қишлоғида қолади. Борлиқ ҳақида дастлабки тасаввурларга эга бўлаётган бола руҳиятининг шаклланишида Эна катта роль ўйнайди: “Мени ҳамон ҳайратга соладиган бир нарсаси шуки, энам кўп ҳодисаларни олдиндан пайқар, кечалари ўзларича шу ҳақида гапириб чиқардилар. Кўрқинчли бу ҳолатга кейинчалик ўрганиб кетдим. “Янги қор тушган кун...” воқеаларининг кўпи ана шу хужрада бўлиб ўтган. Шунинг учун ҳам ишонч билан айтиш керакки, қаҳрамонлар кексалар ва болалар бўлган адабиёт соф адабиётдир”³¹¹.

Йиллар ўтгач, ёзувчи болалик дамларини соғиниб шундай хотирлайди: “Кечки тамаддини қилиб бўлган энам арча ўтинида эски офтобада чой қайнатиб ичганча, қоронғуликдан ним товланаётган тоққа термулганча ой чиқишини кутардилар. У кишининг ёнида ўралашганча мен ҳам ой нур сепадиган сеҳрли оқшомларни кутардим. Шунда беҳосдан тоғ бағрида чўпонларнинг гулханлари кўриниб қоларди. Мен учун бу гулханлар орзу машъали, мени кутаётган олис ва машаққатли йўл, манзилдек туюларди. Ҳаяжондан ўзимни қўярга жой тополмасдим. Энам эса дард ва армонга тўлиқ оҳангга қўшиқ айтиб, урчуқ йигирардилар...

Ойқор тоғдан келар-ей,

Сурувнинг кўнғироғи.

Қайлардасан ёлғизим,

Кўзгинамнинг қароғи.

Энамнинг армонли қўшиқлари шу кунга қадар мени ҳаяжонга солади. Бу ҳаяжон доимо менга қанот бахш этиб, юксакликларга, кенгликларга чорлайди. Энди англасам, бу чорлаш биз жуда кўп

³¹⁰ Б.Тўйчибоев, Қ.Қашқирли. Зоминнинг тил қомуси. -Т.: “Akademnashr”, 2012. Б.364.

³¹¹ Хушбоқ Ж. Юрагимнинг сурати. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2018. Б. 154.

гапирадиган ва гоҳида чуқур англаб етмайдиган Ватан туйғусининг бошланиши экан”³¹².

Барча яхши асарлар истеъдод ҳамда машаққатли ижодий меҳнат натижасидир. Бу қисса ва ҳикояларда воқеалар тасвири ва баёнидан ташқари яна ёзувчининг ўз мулоҳазаларини, кечинмаларини ҳам учратамиз. Ёзувчи лабораторияси билан танишганимизда, бу асарларни қиёсий ўрганиш орқали улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва мутаносибликни сезишимиз мумкин. Мазкур асарларда муаллиф томонидан илгари сурилган ва бутун асар бўйлаб қайта-қайта уқтирилган асосий фикр, етакчи ғоя фақат эзгуликдир.

Нурали Қобул ижодида Эна билан бола образи анчайин катта мавзу ҳисобланади. Албатта, бир мақолада ҳаммасига тўхталиш, фикр юритиш имкониятдан ташқари иш. Бу асарларнинг ҳар бири бир олам. Биз бугун фақат умумий бир назар солдик, холос.

Айимхон ЭШНИЯЗОВА,

*Тошкент кимё-технология институти
ўқитувчиси, мустақил тадқиқотчи
(Ўзбекистон)*

ЎТКАН КУНЛАР ЭРТАГИ

Аннотация. Мақолада Хуршид Дўстмуҳаммаднинг Абдулла Қодирий ҳаётининг таҳликали ва изтиробли даври тасвирланган “Ёлғиз” қиссаси таҳлил қилинади. Ёзувчи ва публицист Абдулла Қодирийнинг 1926 йилда ноҳақ қамалиш воқеалари, у яшаб ижод қилган муҳит сиёсати, миллатни уйғотиш дардида тинчимаётган уйғоқ шахснинг тушунмаган ғофил инсонлар орасида ёлғиз қолиши, фардлик дарди, шахслик мақоми тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: қисса, эртақ, “Муштум”, “Йиғинди гаплар”, қамоқ, бозор.

Х.Дўстмуҳаммаднинг “Ёлғиз” қиссаси сўнгги давр ўзбек қиссачилигида ўзига хос ҳодиса бўлди. Адиб бу қиссани яратишдан олдин А.Қодирий ижоди билан боғлиқ изланишлар олиб борди. Жумладан, “Жаҳон адабиёти” журнали саҳифасида эълон қилиниб, адабий жамоатчилик томонидан шов-шув билан кутиб олинган “Жон Мильтон ва Абдулла Қодирий: “Ареопагитика”дан

³¹² Нурали Қобул. Ой нур сепган оқшомлар // “Ленин учқуни” газ., 1983. № 37. Б.3.

“Диёри бакр”га қадар” мақоласида А.Қодирийни жаҳоний ракурсда таҳлил қилди. 1604-1674 йилларда яшаган инглиз шоири, олими, публицисти Жон Мильтон ҳамда 1894-1937 йилларда умр кечирган ўзбек адиби, публицисти Абдулла Қодирий ўрталаридаги яқинлик ва ўхшаш тақдирларни илмий тадқиқ қилади. Мақолада икки халқ ижодкор фарзанди ўз даврида она юрти тақдири, фаровон ҳаёт, адолатли жамият барпо этиш масалаларига бефарқ, безътибор қолмаган, чинакам фидойи, чинакам зиёли фуқаро сифатида ўз қарашлари, нуқтаи назарини очиқ-ойдин, ошкора матбуотда кенг жамоатчилик эътиборига ҳавола этган. Улар ўз даври ва жамиятининг юрагига айланган.

Х.Дўстмуҳаммад Абдулла Қодирий ҳаётий маслағи, ижоди бўйича изланишларни давом эттирди ва бу меҳнатлар самараси сифатида “Ёлғиз” қиссаси яратилди. Асарда А.Қодирий яшаган ва фаолият юритган давр матбуоти етарли даражада шаклланмаган, йўналиши мўътадил бир изга тушмаган давр бўлиб, у шу даврнинг қурбонига айлангани акс эттирилган. А.Қодирий ўз маслағи миллатни уйғотиш йўлида собитқадам, тиниб-тинчимаётган фард, ёлғиз одам эди. Ёзувчи адибнинг ички дунёси, маънавий қиёфаси ва қисматининг фожиавий асосларини рамзлар асосида ёритиб беради. Қиссанинг номи асар мазмунини очишда калит, рамзлар билан жилоланган жумлалар қахрамон руҳияти моҳиятини очувчи эшик вазифасини бажаради. Ўз ички “мен”ини енгиб, ғолиб яшашга қодир инсон доим ёлғизликка маҳкум. Абдулла Қодирийнинг шахс сифатидаги ёлғизлиги, буюклиги, улуғлиги ёлғиз деган тушунча фонида акс эттирилади. Чунки А.Қодирий ўз даврида уйғоқ, тиниб-тинчимаётган, халқнинг ўзлигини танитиш дардида ёнаётган қалб эгаси эди. Адабиётшунос олима С.Тўлаганова ўз тадқиқотида бунини алоҳида таъкидлайди: “... адабиёт майдонига Абдулла Қодирий Шахс сифатида шаклланиб кириб келди. Унинг дастлабки шеърларида, кичик асарларида услубий жиҳатдан тажрибасизлик сезилиб турса-да, аммо уларда ўз қарашларида собит бўлган эътиқод эгасини, имо-ни бут улкан Руҳни ҳис қилиш қийин эмас”³¹³.

Қисса воқеалари 1926 йил мартдан июнь ойи ўртасигача бўлган даврда кечади. Ёзувчининг уч ойлик аянчли, ҳазин ва дилгир ҳаёти тасвирланади. Қиссани адабиётшунос олим Ш.Ризаев “дардман қалб изтироблари” деб баҳолайди. Қиссада Абдулла

³¹³ Тўлаганова С. Бадий асар морфологияси. – Т.: Turon zamin ziyo, 2016. -Б.21.

бозор айланади, бозор асосий хронотоп вазифасини бажаради. Халқнинг ҳаёти, яшаш тарзи ҳақида бозорга қараб хулоса чиқаради. “Йўқчилик, ночорлик абгор қилган барчани, бирдан бир халоскор – бозор. Тўғри, бозор кезган жондорнинг бугун қорни оч қолмаслиги мумкин, лекин эртага-чи, индин-чи?! Бу аҳволга қаноат қилиб умр кечириш охир-оқибат миллатни барбод этади, йўқ қилади, бир ҳовуч хас-хазонга, суприндига айлантиради, суприндига!”³¹⁴ Абдулла бозордан олади, халқнинг ўзидан олиб, халқнинг ўзига беради, ўзини ўзига кўрсатиш орқали халқни уйғоқликка чорламоқ истайди: “Бирдан бир нажот матбуотда, ягона халоскор – матбуот! Қандай бўлмасин, одамлар газит-журналга жалб этилмоғи даркор. Шу йўлда барча чоралар кўрилмоғи, ҳеч бир машаққатдан чўчимаслик керак!..”³¹⁵ Неча-неча эр йигитларнинг умри чойхонада зое ўтаётгани, чойхонага қурбон эл қалбида ўқишга муҳаббат уйғотиш учун ҳам кўп, рост ва қизиқ ёзишни шарт, деб билади. Ўз даврида авом халқнинг ёзувчига, матбуотга муносабатини қизлар суҳбати асосида ёритади: “– Ёмон одам бўлса керакки, тинмай ёзади!..

“–Астафидуллоҳ, ўзинг асра, бундай одамлардан! Яхшиям ёзишни билмайман!.. -Ўзингга шукур, ман ҳарф ҳам танимайман...”³¹⁶ Гафлат уйқусидаги авом халқни уйғотувчи ҳақ гапни айтгани учун Қодирий ўз даврида қадр топмади.

Х.Дўстмуҳаммад бош қаҳрамон тилидан ўз даврида миллатнинг муҳим муаммоларини санаб ўтади. Қорин қайғусида ўтаётган, чойхоналарда зое кетаётган умрлар фожиаси, афсуски, бугун ҳам учрайди. Абдуллани қийнаган дард, қалб изтироби: “Одамларни газит-журналга жалб этишда ҳам мақсад-маслак бўлмоғи даркор. Басират кўзларини очмоқ лозим уларнинг. Қандоқ ҳаёт кечирмоқдалар, инсон қавми аслида қандоқ яшамоққа лойиқ - биладимми шуни улар? Қай йўл, қай чора бирлан уйқудагиларни уйғотиш мумкин? Уйқудан, мудроқликдан, танбалликдан?!”³¹⁷ Абдулла ўзи қайғурган жамиятда ёлғиз шахс эди. Шахслик мақоми, шахслик аъмоли оғир юк. Бошқалар уни тушунмагани учун ҳам у ёлғиз; илғорлик, пешқадамлик – ёлғизлик, танҳоликнинг ўзгинасидир. Абдулла руҳий изтироблари, кечинмалари асарларидаги қаҳрамонлари билан ҳамоҳангликда тасвирланади.

³¹⁴ Дўстмуҳаммад Х. Ёлғиз. –Т.: MASHHUR-PRESS, 2019. –Б.18.

³¹⁵ Ўша асар. –Б.18.

³¹⁶ Ўша асар. –Б.44.

³¹⁷ Ўша асар. –Б.18.

Анҳор, ўртоқлари, Отабекнинг таҳорат учун келиши, Кумушнинг ариқ сувига юзини ювиши, ариқ сувида “фитна” юз бериши. Кумушнинг кўзи ёриши, Раҳбарнисанинг кўзи ёриши. Қамоқдаги ҳолатини мошинавори алфозда уста Олимникига бориб қолган Отабекнинг аҳволига ўхшатади. Уста Олимнинг ҳаёти забун бўлган аёлини эслаганда оғироёқ Раҳбарнисадан хавотирланади. “Ўткан кунлар” романида Қодирийнинг Юсуфбек ҳожига эъти-моди ўзгача эди. Бўлган воқеаларни Юсуфбек ҳожи нигоҳида тафтиш қилар, баҳо берар, фикрлашар эди. Юсуфбек ҳожининг назари билан тафтиш ўтказди. Судда якка ўзи курашди, бирга ишлаган ўртоқлари гувоҳликка ҳам келишмади. Уч кун бутун воқеалар тафсилотини ўқиб берди. Суддагилар ўзларини эши-таётганга солиб ўтиришди. Унинг дарду изтиробларини тушу-надиган, фикран уйғоқ англагувчи одам топилмади. Қодирий адабиётда ёлғиз, “Муштум”да ёлғиз, ачитиб сўз айтишда ёлғиз, камерада ёлғиз, қалами ўткирлиги, куюнчаклиги боис ёлғиз, “ту-шуннадиган одамлар” тушунмайдиганлар олдида ёлғизлиги эди. Суддаги нутқида: “- Судланувчи Қодиров! Айтинг-чи, шу вақтга қадар фирқа аъзоси эмаслигингиз сабаби нимада?

–...мен бунда айбиман. ...маним табиатимда фардликка мойиллик бор. Шу сабаб...”

– Фардлик? Қайси маънода?

– Ёлғизлик маъносида.

Ўша ёлғизлик мана энди буткул ўзгача тўнда унинг бошига ёпилганди, ўзини ҳимоя қилиш якка ўзига қолди. Икки йиллик қамоқ жазоси, матбуот кулгуси учун кулгули жазо, тушунганнинг устидан тушунмаганларнинг ҳукми эди. Қисса ичида қолиплов-чи иккита ҳикоя берилади: Бири Абдулланинг қамоқдаги ҳа-ётидан ҳикоя қилувчи Ростгўй амаки тилидан айтилган “Ўткан кунлар” эртаги бўлса, бири Бўғма тилидан бўғзида қўйнинг қумалоғини сақлаётган вазирлар ҳақида эртак эди. Иккала эртак ҳам бугунги куннинг эртаги. Абдулла ўзининг қамалиши, ажабтовур қамоқ ҳукми ва озод этилиш воқеаларини “Жинлар базми”га ўх-шатади. Ёзувчи Ўсар ака ҳолати билан Абдулланинг қамоқдаги ҳолатидан муштараклик топгандай бўлади. Қамалиш жараёни-да тўққиз кун ёлғизликда сақлашди ва тўққизинчи куни бун-янада исботлаш мақсадида унга ҳамхона қилиб “Индамас”ни қўйишди. Ўнинчи куни эса Абдуллани жисман мағлуб этиш мақ-садида “Бўғма” (Ялангтўш)ни ҳамхона қилишади. Ялангтўшнинг эртагида унинг ҳаётий маслагига ишора бордай. “Бўғма” каззоб

подшо ҳақида эртак айтиб беради. “Бўғма”нинг эртаги ўша даврдаги ҳукмрон сиёсатни фош қилади. Чунки подшо қайсики аёни гапирса уни йўқ қила бошлайди. Энди вазиру аёнлар гапирмасликни ўзларига одат қилишади. Уларнинг ичи тўла гап, лекин журъати йўқ, қўрқоқ. Подшо соқовга айланган уламоларини ўлдиришга ҳукм беради. Бошлари танидан жудо қилинган аёнларининг бўғзиди тиқилиб, қўйнинг қумалоғига айланиб қолган сўзлар оёқ остига думалаб-думалаб тутдай тўкилибди. “Бўғма” тилидан Абдулланинг тақдири башорат қилинади: “Манга ўхшаш одамхўрдан кўра санга ўхшаш каллали ёзувчидан кўпроқ қўрқади маразлар”, “яхши ёзувчи экансан, эрта бўлмаса индин барибир қамашади, бунисида бўлмаса, кейингисида отади бу итлар”³¹⁸. Зеро 1926 йилда оқланиб чиқади. 1937 йил тўфони уни яна ўз домига тортади. Абдулла бу тўфонда ҳукм чиқишидан бир кун олдин отилади. Абдулла Қодирийнинг 1926 йилда “Муштум” журналида босилиб чиққан “Йиғинди гаплар” мақоласи туфайли қамалиши 1937-1938 йиллардаги “Катта қирғин” учун қўл келди. Адабиётшунос олим Н.Каримов “Апресянга янги йил совғаси” мақоласида бу ҳолатни шундай изоҳлайди: “...НКВД ходимлари учун, энг муҳими, унинг 1926 йилда қамоққа олиниши эди. Терговчи Н.Триғулов шу воқеа муносабати билан тузилган “жиноий иш”ни топтириб, ундан адибнинг қамалишига сабаб бўлган “Йиғинди гаплар” мақоласини топади. ... унинг “аксилинқилобий мақсадда тайёрланган”и тўғрисидаги қарор жумлаларидан рағбат олган ҳолда терговга киришади”³¹⁹. Қиссада эртак, роман, ҳикоя ва реал ҳаёт қоришиқ ҳолда Абдулла ҳаёти ва ўз даврининг “ШАХС”га бўлган муносабатини акс эттиради. Қисса якунида ёзувчи Абдулланинг жамиятда янада ёлғизлашганини рамзий маънода истифода этади. Данакни теша билан синдираман деб чап қўл кўрсаткич бармоғини эзиб қўяди. Шикаст еган бармоқ эзилди, қонади. Ёнидаги бармоқлар ундан ўзларини ҳимоя қилди. Ҳимояланувчилар Абдулланинг ёзувчи ўртоқлари эди.

³¹⁸ Ўша асар. –Б.106.

³¹⁹ Каримов Н. Адабиёт ва тарихий жараён. – Т.: Mumtoz so‘z, 2013. 375 б.

Барно БҶРОНОВА,
ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини тадқиқотчиси

ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Аннотация: Мақолада ёзувчи П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” тарихий романининг яратилиши, муҳташам “Бобурнома” билан ўзаро боғлиқ жиҳатлари, Бобур сиймосининг романда юксак маҳорат ва самимият билан тасвирланиши, макон ва замон, тарихий шароит ҳамда бадиий талқин ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: қаҳрамон, руҳий олам, тарих ва давр драмаси, инсон ва замон, Шахс ва ижтимоий муҳит, сўнгги нашрдаги янгиланишлар хусусида

Ўзбек адабиётида шундай тарихий сиймолар борки, улар гўё адабиёт осмонида порлаган чароғон юлдузлардир. Ана шундай буюк сиймолардан бири хассос адиб, моҳир таржимон, етук адабиётшунос олим П. Қодировдир. Агар ёзувчининг ижод йўлига эътибор қилсак, “Кафтдаги қуёш”, “Жон ширин”, “Кайф” номли ҳаётий ҳикоялари, “Қадрим”, “Эрк”, “Мерос”, “Яйра институтга кирмоқчи”, “Акрамнинг саргузаштлари” сингари завқли қиссалари, “Уч илдиз”, “Қора кўзлар”, “Олмос камар”, “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар доवони”, “Она лочин видоси” (Шохруҳ ва Гавҳаршод), “Амир Темур сиймоси” каби бетакрор роман, илмий бадиалари билан ўзбек адабиётида мукамал, жиддий асарлар яратганига гувоҳ бўламиз. Фикримизча, китобхонлар орасида ушбу асарларнинг лоақал биронтасини ўқимаган, ундаги қаҳрамонларнинг кўнгил мулки, қалб баҳси, образ ва персонажларнинг чексиз руҳий олами, суронли давр зиддиятлари билан ўртоқлашмаган ўқувчи бўлмаса керак.

Айниқса, адибнинг бир қанча тилларга таржима қилинган, қардош халқлар ва жаҳон китобхонларининг юксак эътирофига сазовор бўлган, тарихий ҳақиқатни, тарихий шахслар тақдирини, суронли давр драмасини, ўтмиш сабоқлари, мозий садосини ниҳоятда таъсирчан ёритиб берган “Юлдузли тунлар” тарихий романи адабиётимизнинг дурдона, энг сара асарларидан бири ҳисобланади. Ушбу қимматли асарнинг дастлабки нашрининг кенг ўқувчилар қўлига етиб бориши ҳақида раҳматли ёзувчи П.Қодировнинг ўзи куйиниб шундай деган эди:

“1972 йилда романни нашрга топширганимда тоғдай бир юк елкамдан тушгандай бўлган эди. Лекин мустабид тузум тазйиқи остида роман олти йил чоп этилмай ётди. Қўлёзмани кўпгина масъул мутасаддилар, катта академиклар ўқиб, фикр айтишди.

Қўлёзманинг сатрма-сатр таржимасини Москвада ҳам ўқишиб, ёзма тақризлар беришди. Хилма-хил фикр ва мулоҳазалар чангалзоридан тиканларга тирналиб ўтдим, аммо йўлимдан адашиб кетмаслик учун доим тарих ҳақиқатига, хусусан, “Бобурнома” дай асл манбаларга таяндим. Олти йил давомида романга киритган янги таҳрирларим кўпроқ уларнинг бадий нуксонларини тузатишга, тарих ҳақиқатини чуқурроқ очишга қаратилди. 1979 йилда раҳматли устоз Шароф Рашидовнинг ёрдами билан роман китоб бўлиб чиқди. 1981 йилда унга Давлат мукофоти ҳам берилганлиги мустабид тузум золимларининг қаҳрини келтирган бўлса керак, улар Бобур Мирзога қарши янги ҳужумлар уюштириб, мени ҳам роман билан бирга лойқа селлар гирдобига тортиб туширишга уриниб кўрдилар”.³²⁰

Дарҳақиқат, ўтган асрнинг 80-йилларида мазкур тарихий роман матбуотда феодализмни тарғиб қилувчи асар сифатида қаттиқ қораланди. Муаллифга миллатчи, буржуа ёзувчиси деб туҳматлар қилинди. Адиб ва романнинг бахти шундаки, мустақиллик адибни ҳам, романни ҳам халққа қайтарди.

Маълумки, “Юлдузли тунлар” шоҳ ва шоир, етук саркарда, – беназир инсон, мумтоз сиймо Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ёрқин, нурли сиймоси бадий маҳорат билан акс эттирилган тўлақонли, дурдона асардир. Адабиётимиз тарихида шоҳ ва шоир ҳаёти ва ижодининг айрим жиҳатларига бағишлаб битилган асарлар талайгина. Масалан, Ойбекнинг “Бобур”, Э.Воҳидовнинг “Келажакка мактуб”, Б.Бойқобиловнинг “Кун ва тун”, Х.Султоннинг “Саодат соҳили”, “Бобурнома” сингари турли жанрлардаги асарларини тилга олиш мумкин. “Юлдузли тунлар”нинг юқорида биз санаб кўрсатган асарлардан кескин фарқи шундаки, асарда Жавоҳарлал Неру таъбири билан айтганда “дилбар шахс” Бобур Мирзонинг тарих саҳнасига чиққан кундан бошлаб то ҳаётининг сўнгги дамларига қадар салкам қирқ йиллик ҳаёти “Бобурнома” билан уйғунликда ҳаққоний, теран тарзда ёритилган. Жумладан, асарда Бобур Мирзонинг буйруғи билан Ўш яқинидаги Буратоғда Мулла Фазлиддин нилий гумбазли шинам ҳужра қуради. Ёзувчи бу воқеанинг тарихан мавжуд эканлигини романда шундай акс эттирган: “Кечки пайт ҳужрада Бобурнинг ёлғиз ўзи қолди. Кўрчилар Бобурнинг қўзига ташланмасликка тиришиб, ҳужранинг орқа томонида қўриқчилик қила бошладилар. ...Бундай тинч осуда дамларда уни қоғоз қалам ўзига тор-

³²⁰ П.Қодиров. Юлдузли тунлар. Т. Ўқитувчи. 2018. 5-6

тарди. Савдарлар хужрага олти оёқлик миз келтириб қўйишган. Бобур миз ёнига ўтириб “Вақоиъ” деб атаган хотира дафтарини очди. Сўнгги ёзувлари – ўзи яқинда кўрган Конибодом ва Исфара ҳақида эди. Энди бу ёзувларни давом эттириб, Ўш тўғрисида бита бошлади: “Ўш қасабаси Андижондан тўрт йиғоч йўлдир... *Буратоғнинг тумшуғига тарих тўққиз юз иккида (милодий 1497) мен бир айвонлик хужра солдим. Бу хужра бисёр яхши воқеа бўлубдур. Тамом шаҳар ва маҳалла оёғ остидадур...*”³²¹ Бобур Ўшнинг бинафшаси, лолалари, оқар сувлари, оқ мавжли қизил тошлари ҳақида ҳам берилиб ёзаётган эди...”³²²

Шу ўринда романда Бобурнинг кенг руҳий олами, ички дунёси, ўткир хаёллари, орзу армонларининг юсак бадий маҳорат билан тасвирланганини алоҳида таъкидлаш зарур. Онаси Қутлуғ Нигорхоним билан Бобурнинг нафас олишдаёқ бир-бирларини тушунишлари, уканинг Хонзодабегимни наинки сўз, балки юрак билан англай билиши, кетма-кет мағлубиятлар, машаққатли сарсону саргардонликлар (Андижон қўлдан кетиши, Самарқанд мағлубияти, Шайбонийхон муҳорабаси)дан сўнг Қобулда мустақил ҳукумат тузиб, уни пойтахт қилгандан кейин ўзига хос нуфуз билан темурийлар давлатининг пойтахти Ҳиротга ташриф буюриши, Хадича бегим билан бўлган суҳбатдаги, Бадиуззамон мирзо, Музаффар мирзолар уюштирган зиёфатдаги муносабатларда ўта мулоҳазакорлик ва вазминлик каби ҳолатларда П.Қодировнинг руҳият манзараларини тасвирлаб кўрсатишдаги усталигидан далолат беради.

Ёзувчи роман сюжетида Бобурни кўп ҳолларда ички зиддият, азобли изтиробли вазиятларда кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Асарнинг бош қаҳрамони ўз-ўзини ичдан жиддий таҳлил этади, ўзга қаҳрамонлар билан баъзан сўз орқали эмас, ичдан, яъни вужуд тили орқали мулоқотда бўлади. Хусусан, у ўсмирлик чоғида ҳазрат Навоий суратига қараб: “Улуғ амир, насиб қилса, ҳузурингизга борсам, йўлимда Ахраману аждаҳо учраса, Фарҳондингиздай ҳаммасини енгиб ўтсам. Ўшанда сиз менга шеърият тилсимини очувчи калит берурмисиз?”,³²³ дея ҳаёлан суҳбатлашган Самарқандда ул зотдан табрик мактуби олиб фахру ифтихор билан севинган темурийзода орадан йиллар ўтиб тақдир тақозоси билан темурийларни бирлаштириш мақсадида Ҳирот-

³²¹ Ўша асар. 89-б

³²² Ўша асар. 2018, 89-б

³²³ Ўша асар. 2018. 42 -б

га боради, Навоийнинг “Унсия”³²⁴ номли уйида йигирма кун яшар экан, у ўзини гўё мармар зиналарда Алишер Навоийнинг излари-ни босиб ўтаётгандек ҳис қилади .

Роман Бобур сиймосини тарихий ҳақиқатга анча мос қилиб тасвирланиши билан ҳам эътиборлидир. Яъни, ўғли Ҳумоюн оғир бетоб бўлиб ётганида кўнгли хуфтон бўлган ғариб Бобур ичи эзилиб фарзандига шундай дейди: “Сенинг бетоқатлигинг-га мен тоқат келтирай! Сенинг шу оғир дардингни Худо сендан олиб менга берсин...”

...Бобур умумий жимликда Ҳумоюннинг бошидан уч марта айланди-ю: – Э парвардигор!-деб илтижо қилди: – Менким, Бобурмен, агар жон бериш мумкин бўлса, умр-у жонимни Ҳумоюнга қурбон қилдим! Азройил менинг жонимни олсин-у, Худо Ҳумоюнга шифо берсин!”

Ҳумоюн кўп ўтмай оғир дарддан батамом фориғ бўлади. Бобур қазоси ҳам шу воқеаларга тўғри келади. Бу ҳодиса “Бобурнома”, қизи Гулбаданбегимнинг “Ҳумоюннома”, Бобур билан Аграда шахсан учрашган мумтоз тарихчи Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” каби тарихий ва ишончли манбаларда ҳам яхши баён қилинган. Асарда Бобур қўлида шамшир ўйнатган моҳир ҳарбий саркарда, шоҳ ва шоир сифатида тасвирланишдан ташқари у оддий инсон сифатида ҳам тасвирланади. Бунга мисол сифатида романнинг Малика Байда томонидан уюштирилган заҳарланиш воқеасидан сўнг уч кун деганда ўзига келган Бобур ҳолатига диққат қилсак: “Бошидан ўтган ўлим даҳшати ҳамон хаёлидан кетмасди. Унинг жони шунча вақт қил учида осилиб турганини ўйласа, беихтиёр ваҳми келарди. Шу қил узилса, ўлим деб аталадиган зулмат қаърига кулаб тушишини икки кун давомида муттасил ҳис қилиш унда яшаш истагини беҳад кучайтириб юборган эди. Ҳаётнинг бир лаҳзаси, бир учқуни дунёнинг барча бойликлари-ю, тож-у тахтларидан ҳам азиз эканлиги унга энди астойдил сезилди”.³²⁵ Ёки худди шу ҳодиса “Бобурнома”да муаллиф тилидан “Жон мундоғ азиз нарса эмишки, ким ўлур ҳолатга етса ул билур жон қадрини”,³²⁶ деб битилганини кўрамиз.

Адабиётшуносликда маълумки, бадий асар қаҳрамонининг руҳиятини шу қадар теран, жонли, ҳаққоний тасвирлаш учун

³²⁴ Ражабова Б. Унсия. //Муштарак адабий ҳодисалар.-Тошкент: Муҳаррир. 2019, 112-116- бетлар.

³²⁵ П.Қодиров. Кўрсатилган асар. 543-6

³²⁶ Бобурнома. “Юлдузча” Т. 1989. 282-б.

ёзувчи шу каби ҳис-туйғуни қалбан ўзи ҳам ҳис қилмоғи лозим. П. Қодиров ўзи айтганидек, адиб “Тарихий шахсларнинг ички дунёсига ўз ички дунёси орқали йўл топади”.³²⁷ Шу боис ёзувчининг барча тарихий асарларида XIV-XVI асрнинг улуғ сиймолари – Соҳибқирон Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳумоюн Мирзо, Акбаршоҳ кабиларнинг характер саҳияси санъаткорлик билан яратилди. Ёзувчи инсон ва замон боғлиқлиги, шахс ва ижтимоий муҳит алоқадорлигини ниҳоятда ишонарли тасвирлашга, ҳаққоний кўрсатишга ҳаракат қилди. Натижада эса адибнинг асарлари нафақат ўзбек, балки кўплаб қардош ва жаҳон бадиий маданиятида ҳам катта адабий ҳодиса бўлди, дейиш мумкин.

Агар биз ўзимизнинг илмий кузатишларимизга таянадиган бўлсак, юқорида кўрсатилган қардош тилларга таржималар асарнинг 1979-1980-йиллардаги нашрига асосланган. Бироқ 2000 йилги сўнгги нашрига эътибор қилинса, асар воқеалари янада теранлик касб этиб ва бадиий образлар билан бойитилганига, тарих зарварақларидаги саргузаштлар билан сайқалланганига амин бўламиз. Жумладан, 1999-2000 йилги сўнгги нашрларида Самарқанднинг эгалланиши, Аҳмад Танбалнинг хиёлати акс этган “Увол бўлган орзулар” деб номланган бобдан кейинги “Амир Темур сабоқлари”, “Чингизийлар яна ҳукмрон бўлмоқчи”, “Ҳирот”, “Довулдан олдинги осудалик”, “Ҳиндикуш, Кобул”, “Ўлим билан юзма-юз” номли фаслларида Қутлуғ Нигорхонимнинг валиаҳд ўғлига Соҳибқирон бобоси Амир Темурнинг қиличи, узуги ва “Темур тузуклари”ни мерос сифатида топшириши, Аҳмад Танбалдан Андижон қўрғонини қайтариб олган Бобурнинг уни Чотқол тоғи этакларигача таъқиб этиши, Аҳмад Танбалнинг акаси Бектелба Султоннинг инисига ён босиши, Ҳиротдан қайтишда эса Кобул йўлида аскарлари билан бир сафда туриб, улар учун жидду жаҳд билан қорда шамолпана қазиси, Кобулда ўзи ҳақида “Бобурни Ҳиротда Ихтиёриддин қалъасига ҳибс қилишибди” деб тарқатилган фитнани тезда бостириши ва ҳ.к ҳодисалар романнинг 1980 йилги аслиятида, афсус билан айтиш мумкинки, давр тақозосидан келиб чиққан ҳолда бўлса керак, ўзининг тўлақонли бадиий ифодасини топмаган эди.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш ўринлики, давримизнинг катта ва ёш авлоди, яъни кенг китобхонлар аудиторияси Бобурнинг улуғ сиймосини, унинг машаққатли, шонли ҳаёт ҳамда ижод йў-

³²⁷ П.Қодиров. Кўрсатилган асар. 2018. -Б.5

лиини, тарих силсиласида, тамаддунида тутган юксак ўрнини, аввало, адиб П. Кодировнинг «Юлдузли тунлар» романи орқали танийди, билади, англайди, десак муболаға бўлмайди. Иккинчидан эса асарни “Бобурнома” билан қиёсий усулда таҳлил ва талқин қилганимизда ҳам бу ҳолатга яна бир бора амин бўлишимиз мумкин. Чунки бадиий адабиёт орқали олинган маълумот, тасвир, манзара ўқувчи онги ва қалбиига тез жо бўлиши ёки узок вақт сақланиб қолиши барчага аён ҳақиқат.

Умуман, хулоса ва истагимиз шуки, мазкур дурдона асарни қардош тилларга энг сўнгги нашри асосида яна қайта таржима қилинса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Зеро, миллатларнинг бир-бирига яқинлашуви- бири иккинчисидан ўрганишда бадиий таржиманинг роли ғоят улуғдир, чунки турли миллат вакиллари бадиий алабиёт орқали бири иккинчисининг тарихи, маданияти, этнографияси каби қатор жиддий ва ҳаётий масалалар билан яқиндан танишадилар, муҳими, уларни ўз она тилларида ўқиб, ўзлари учун ҳаётий сабоқ оладилар.

Низора ХОЛМАТОВА,

Қўқон давлат педагогика институти докторанти
(Ўзбекистон)

“ШАЙХ САНЪОН ҚИССАСИ” БУГУНГИ ЎЗБЕК НАСРИДА РАМЗИЙ МЕТАФОРА СИФАТИДА

Аннотация: Мазкур мақолада қадим генезисга эга бўлган “Шайх Санъон” қиссасининг бадиий ғояси Эркин Аъзамнинг “Шовқин” романида рамзий метафора вазифасини ўтагани Навоий талқинида Шайх Санъон образи орқали таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: Шайх Санъон қиссаси, Алишер Навоий, Лисон ут атйр, Эркин Аъзам, Шовқин, роман, метафора.

“Шайх Санъон қиссаси” жуда қадим генезисга эга бўлган диний қиссалардан ҳисобланади. Хусусан, мазкур қисса ислом оламида жуда машҳур бўлиб, кейинчалик ёзма адабиёт вакиллари Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” (XIII аср), Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” (XV аср) дostonларига киритилган энг катта қиссалардан. Маълумотларга кўра, Шайх Санъон асл исми

Ибн Саққо бўлиб, XI-XII асрларда яшаган тарихий шахс сифатида кўрсатилади. Унинг оташин муҳаббати, севгиси ҳақидаги қисса Шарқ мамлакатларида жуда машҳур бўлиб, оғиздан-оғизга кўчиб юрган. Ёзма бадиий адабиётда илк бор Фаридиддин Аттор бу тарихий шахс ва воқеани ўзининг тасаввуфий услубда ёзилган “Мантиқут тайр” достонида назмий йўлда баён этган. Навоий талқинидаги “Шайх Санъон қиссаси”нинг бадиий ғояси хусусида бироз ўртоқлашамиз. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида бу ҳикоят асарнинг LXXVIII ва LXXIX қисмларида Худ-худ тилидан ҳикоя этилади³²⁸.

Шайх Санъон Кабаъда авлиёлар авлиёси, бутун бир қавмни ортидан эргаштирувчилар орасида энг улуғи эди. У Кабаъда барча “шайхларнинг шайхи” эди. У ниҳоятда дуогўй ва башоратчи одам эди. У кунлардан бир куни бир тушни қайта-қайта кўради. Тушида у ўзини Рум мамлакатаида, бутхона ичида, маст ҳолда, бутпарастликка юз тутган ҳолда кўради. Шайхнинг тушлари кароматгўй эди. Бу даҳшатли туш уни тинч қўймайди. Натижада, Шайх Рум мамлакати сари йўл олади. Қисматиға нима битилган бўлса, шуни кўришни истайди. Унга тўрт юзта муриди ҳамроҳ бўлади. Ниҳоят, Шайх Рум мамлакатаиға етиб боради, бир бутхонанинг олдидан чиқишади. Шу ерга келганда, Шайхнинг ҳарорати кўтарилиб, кўнгли бетоқат бўлиб, кўз олдида қандайдир бошқача бир олам жилваланади. Шу пайт юзига парда тутган тарсо қиз пайдо бўлиб, шамол таъсирида пардаси кўтарилиб, Шайх унинг хусини кўриб, ошиқу мубтало бўлиб, ерга йиқилади. Унинг жисму жонига, қалбига буюк ишқ савдоси тушади. Ҳамроҳлари Шайхга қанча насиҳат қилишса ҳам, унга бу гаплар кор қилмайди. Шайх девона қилиқлари билан бутхонадаги болаларга ҳам мазах-масхара бўлади. Кекса Шайх тарсо қизнинг йўлини пойлаб, йўлда абгор аҳволда ётади. Тарсо қиз унга тўрт шарт қўяди. Биринчи ва иккинчи шарт: Май ичиб, маст бўлиб, белига зуннор тақиш; Учинчи ва тўртинчи шарт: Қуръонни ўтда куйдириб, бутпарастлар динига кириш. Тарсо қиз томонидан қўйилаётган бу шартлар ишқнинг шarti – шукронаси эди. Бундан ташқари, у гўзал тарсо Шайхга яна иккита жарима шарт ҳам қўяди. Биринчиси: бир йил мобайнида чўчқа боқиш; Иккинчиси: шу давр мобайнида оташгоҳда ўт ёқиш эди. Шайх ишқ жазавазида тарсо қизнинг барча шартларини қабул қилади ва уларни бажаради.

³²⁸ Навоий А. Лисон ут тайр. – Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги Нашриёт матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 321-345.

Шайх билан ҳамроҳ бўлиб келган барча муридлари Шайхдан ихлоси қайтиб, келган жойларига қайтиб кетишади. Шайхнинг ишқ жомидан кўп май ичган шогирди (солик) бор эди. Шайх Рум сафарига чиққанида шу содиқ шогирди бошқа бир мамлакатда эди. У қайтиб келиб, пиридан хабар олай деса, Румга қараб кетган. Шайхнинг абгор аҳволи ҳақида Румдан қайтиб келган муршидлар бу соликка гапириб беришади. Солик зудлик билан йўлга чиқади. Солик муршидларга Шайх бир итбоқарлик қилиб, ит боққанида унга итлар вафо кўрсатар эди. Сизларга ҳайф дейди. Шайхнинг кўнглига улуғлик етишади. Насроний қиз Шайх оёғининг изи бўлишни истаб уйқудан уйғониб, Кабаъ тавофи учун йўлга чиқади. Бу Шайхга аён бўлади. Тарсо қиз беҳол ётган жойга Шайх етиб келади. Тарсо қиз охирги нафасини зўрға олиб, имон келтириб, Шайх олдида жон таслим қилади. Ишқ Шайхни ана шундай аҳволга олиб келади. Шайх айрилиққа учрагач бутхонадан, Кабаъга боришга ҳозирлик кўради. Шайх севгилисини ишқ айвонида дафн этиб, дин ва имон аҳли гўристонига қўяди. Шайх Кабаъга қайтиб келиб, тангридан гуноҳларини кечиришни сўрайди. Узрлари қабул бўлиб, қазо уни ўз ёрига қўшади.

Биз юқорида “Шайх Санъон қиссаси”ни Навоийнинг бадий талқини асосида қайта баён этдик. Сабаби, Шайх Санъон қиссасининг моҳиятини тўғри англаб олиш ниҳоятда зарур эди. Кузатиб турганимиздек, Шайх Санъон жуда катта пир бўлишига қарамадан, тушида кўрган воқеа сабаб Румга бориб, тарсо қизга ошиғу мубтало бўлади. Ишқ йўлида унинг куфрона шартларини ҳам бажаради. Ишқ жазавасидан фориг бўлгач эса, Оллоҳдан гуноҳларини кечиришни ёлвориб кечирим сўраб, севгилисининг ёнига кетади. Демак, бу қисса моҳиятида Инсоннинг гуноҳкорлиги, бандаси доим ҳатто Авлиё Шайх бўлса ҳам, Ишқ йўлида катта гуноҳларга ҳам ботиши мумкинлиги кўрсатилган. Албатта, бу қиссани мумтоз адабиёт мутахассислари тасаввуфнинг маълум босқичи сифатида талқин қилишади. Бизнинг мақсадимиз эса бошқа.

Ҳозирги ўзбек насрининг йирик вакилларида бири Эркин Аъзамнинг “Шовқин” романида мазкур машҳур қиссанинг истифода этилиши, бош қаҳрамон Фарҳод ҳаётига параллел метафорик рамз сифатида келтирилиши бежиз эмаслигини Навоий талқинидаги “Шайх Санъон қиссаси” ва бу авлиё Шайх ҳақида ёзган бошқа муаллифлар, шунингдек, “Қуръон”даги суралар орқали англаб етамиз.

Назаримизда, “Шайх Санъон”дек машхур қиссани, янада очикроғи, Авлиё одам ҳақидаги қиссани бадий матнга кириштишга ҳамма ҳам журъат эта олмайди. Эркин Аъзам эса бу ишга журъат этди. Ёзувчининг роман матнида “Шайх Санъон қиссаси” воқеаларига монанд равишда асар қаҳрамони Фарҳоднинг ўзга миллит вакили бўлган қизга ошиқ бўлиши, Оллоҳ даргоҳи олдида никоҳланиб, йиллар ўтгач, фарзандли бўлганини англаш каби ҳолатлар қадим қисса мотивига бадий ишоралар беради. “Шовқин” романи адабий жамоатчилик орасида анчагина шов-шувларга сабаб бўлди. Масалан. С.Тўлаганова, М.Қўчқорова, С.Қурбоновларнинг адабий илмий журналлар ва “Эркин Аъзам бадий олами” тўпламига кирган мақолаларда роман ҳақида фикрмулоҳазалар бор. Аммо ҳеч бир тадқиқотчи романда асосий метафора сифатида қўлланилган “Шайх Санъон қиссаси”га тўхталмайди. Баъзи олимларимиз эса “Шайх Санъон қиссаси”нинг роман бадий композициясида тутган улкан аҳамиятини англашмади. Хуллас, романда асосий рамзий метафора вазифасини ўтаган “Шайх Санъон қиссаси”нинг романда ташиган бадий функцияси етарли даражада очиб берилмаган эди.

Эркин Аъзам ҳам “Шовқин”романида ўтмиш умр соғинчи ёхуд одатдаги қўмсовни мақсад қилган эмас, бошқа дард, муддаолар ҳам борки, романни ўқиганда англаб етдик. Эркин Аъзам Фарҳод Рамазоновнинг ўй-кечмишлари, хотиралари билан ўртоқлашар экан, ўзликни англаш ҳиссини Шайх Санъон ҳикоясини мисол тариқасида асарга киритди. *“Одамзотнинг ўй-хаёллари, қилмиши машғулоти унинг қисматига таъсир ўтказмай қолмас экан, дейлик, сен нега келиб – келиб Шайх Санъонни ёздинг? Чунки нимаси биландир ўшанга яқин бир ёруғ бошинг узра қўланка солиб турарди. Янада аниқроғи – имконсиз ишқ савдоларига гирифтор бўлмаганингда, сен шу мавзуга қўл урармидинг ёки уни бу қадар эҳтирос ила қоғозга тушира билармидинг?! Сен қайда-ю, минг йиллар нари яшаб ўтган жунунваш кўнгил, унинг илоҳий талпинишлари қайда! Аммо ўртада сизларни ўзаро боғлайдиган нозик бир ришта бир-бирига талпинган икки кўркўлни бир-биридан этадиган кучларга қарши норозилик исёни йўқмиди?! Бу омонсиз муҳорабада ким ғолиб келгани эса аён. Шайх Санъон, Шайх Санъон...”*³²⁹

Фарҳод Рамазон минг йиллар олдин яшаб ўтиб кетган аждоди Шайх Санъон руҳияти билан ўзининг руҳияти ўртасида қандай-

³²⁹ Аъзам Э. Шовқин. - Тошкент: O`zbekiston, 2011. - Б.183.

дир ўхшаш ришталарни кўради. Натижада, у Шайх ҳақида ажойиб сценарий ёзади.

Фарҳод Рамазон ёзган сценарий айнан “Шайх Санъон” ҳақида эди. Бу сценарий “Ишқ исёни” деб аталар эди. Роман сюжети шу киносценарийнинг Европа мамлакатларидаги катта кинокомпаниядаги режиссёрларга маъқул келганлиги ҳақидаги интернет хат, хушxabар билан бошланади. Яна бир нарсани шу ўринда айтишни истар эдик, “Шовқин” романи инглиз, француз тилларига таржима этилди. Инглизча таржима Лондонда қайта нашр этилди. Ўшанда муаллиф роман номини “Осий Шайх Санъон ворислари” номи остида чоп эттиради. Ёзувчи бежиз роман сарлавҳасини ўзгартириб нашр этмаган. Энг муҳими, асар хорижий тилга ўгирилганда роман сарлавҳасини ўзгартириш роман бадииятига, романнинг умумий бадиий ғоясига мутлақо соя ташламаган.

“Шайх Санъон қиссаси”нинг “Шовқин” романи қаҳрамони Фарҳод Рамазон ҳаётига, қолаверса, бутун башарият ҳаётига нақадар параллел рамзий метафора эканини англаб етдик, назаримизда. Қолаверса, “Шовқин” романи бадиий композициясида “Шайх Санъон қиссаси” улкан бадиий қимматга эгаллигини кейинги тадқиқотларимизда янада чуқур таҳлил этамиз.

Эркин Аъзам “Шовқин” романи структурасида “Шайх Санъон қиссаси” сюжети, образлари ва қисса билан боғлиқ деталлар, воқеаларга бадиий ишоралар бериш орқали Инсоннинг доим Гуноҳкор банда эканлигига уруғу беради.

Маҳмадиёр АСАДОВ,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили
ва адабиёти университети таянч докторанти
(Ўзбекистон)*

АЛЬБЕР КАМЮНИНГ “БЕГОНА” ҚИССАСИДА АБСУРД ҚАҲРАМОН МУАММОСИ

Аннотация. Мазкур мақолада адабиётшунослик илмининг муҳим тармоқларидан бўлган ва XX аср бошларида Ғарб мамлакатлари адабиётида инсоннинг моҳиятини чуқур ўрганишга киришган, ҳаётнинг мазмуни ҳақидаги хулосалар берадиган абсурд тамойиллари ҳақида сўз боради. Абсурд адабий оқимининг етакчиси саналган Альбер Камюнинг адабий-эстетик қарашлари

билан яратган асарлари, хусусан “Бегона” асари ўртасидаги алоқадорликнинг илмий-назарий асослари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: абсурд, абсурд қаҳрамон, маънисиз, умидсизлик, исён, бегоналашув, руҳий олам, жамият, инсон, ҳаёт, яшаш маъноси, ўлим.

Нобел мукофоти совриндори Альбер Камю ёзувчи сифатида жаҳон адабиёти тараққиётида юксак чўққиларни забт эта олган. Ўзининг ижодий фаолияти давомида Камю дунёни олдиндан айтиб бўлмайдиган ва абсурд бўлган воқеаларини тасвирлаб беради. Унинг қаҳрамонлари мураккаб ва ўқувчиларга уларнинг абсурд, бахтсиз ва бахтли кечинмаларини тушуниш қийин бўлиши мумкин. Камюнинг асарларида қаҳрамонларнинг бахтсиз ва фожиали қисматини кўриш қийин эмасдир. Аммо, Камюнинг бахтсизлик “битта” деган шарҳини тушуниш жуда мушкул. Ўзини енгиш воситаси, бу фожиали тарзда ўзини ўзгартиришдир. Агар асар нафақат фожиали воқеани тасвирлабгина қолмай, балки Камю исёни ҳақида гувоҳлик берса, унда бахтсиз дунёда бахт ҳам сезилиши керак эди, деган камюча фалсафа мисолини кўришимиз мумкин.

Камю аксарият асарларида дунёни одамлар учун тушунарсиз ва абсурд деб тасвирлайди. Унинг романларида қаҳрамонлар кўпинча азобланишади ва тушунтиришсиз ўлишади. Бироқ, уларнинг мавжудлиги абсурд ва бахтсизликка дуч келганда баъзан азоб-уқубатларга қарши исён қилишга қарор қиладилар. Камю қаҳрамонлари умидсиз бўлиб кўринсалар-да, бахт топишга муваффақ бўладилар. Камю дунёсидаги бахтсизлик, исён ва бахт ўртасидаги парадоксал муносабатни тушунтиришдан олдин, Камю фалсафасининг “ҳаёт нега абсурд?” деган асосий саволига жавоб излашга тўғри келади: Камюнинг фалсафий асари бўлмиш “Сизиф ҳақида афсона” (“Le Mythe de Sisyphe”, 1942) эссе-сида биз инсоннинг абсурд тажрибасини очиб берадиган изохни топамиз. Унда инсон ҳаёти гоҳ гуркураб яшнаши ва гоҳ эса аксинча эканлиги маҳорат билан тасвирланади. Натижада, дунё ғалати ва тушунарсиз бўлиб кетаётганини ҳис қилган киши, ўзининг мавжудлигини тушунишга бўлган эҳтиёжи томон силжий бошлайди.

Япониялик профессор Хироки Тура ўз тадқиқотларидан бирида “Камю қаҳрамонлари умидсиз ва бахтсиз вазиятларда ўзларининг бахтларини топадилар”³³⁰, деган хулосага келади. Х.Тура сингари, биз ҳам кузатишларимиз натижасида Камю қаҳрамон-

³³⁰ Hiroki Toura. La Quête et les expressions du bonheur dans l'œuvre d'Albert Camus. 2004, -p.11.

ларини бахтсиз дунё билан кутилганидан бошқача муносабатда бўлишларининг гувоҳи бўламиз. Ўзлари ва дунё ўртасидаги можаро учун умидсизликка учраган ҳолатларда, Камю қаҳрамонлари кўпинча кутилмаган ва ҳайратланарли танловлар қилишади. Бироқ, биз унинг ижодида дунёдан маъно излаш ва бахт топиш истаги бўлган умумий мавзунини кўрмоқдамиз. Инсон ҳаётда қандай яшашни билади, бироқ нима учун яшаётганини, мавжудлигининг муддаосини англаши қийин кечади, баъзан эса билмай ўтади. Камюнинг фикрича, одамлар учун “ҳаётнинг маъноси саволларнинг энг муҳимидир”³³¹, яъни инсон ўзига ва ўз жамиятига қарама-қаршиликка олиб келадиган характернинг ўзига хос хатти-ҳаракатларини тушунтиради. Биз ушбу қарама-қаршиликни адибнинг “Бегона” (“L’Étranger”, 1942) асарида кўришимиз мумкин. Унда бош қаҳрамон, жамиятнинг қоидаларини ҳурмат қилмайдиган қотил ва ўлимга маҳкум қилинган одам Мерсодир. Ўз камерасида ётган ҳолда, у ўтган ҳаётини эслашни ва ҳис-туйғулари ҳақида ўйлашни бошлайди. У биринчи марта “дунёнинг сокин хотиржамлигига”³³² бағрини очади. Умидсиз мавжудотга дуч келганида, у ўзини бахтли эканлигини ва ҳанузгача мавжуд эканлигини англайди.

Камю беҳуда нарсаларга айланиб кетадиган баъзи воқеаларни эслайди ва кейин одамни кундалик ҳаётдан чалғитади, масалан, ўттиз ёшга кирган, келажакка интилаётган бир йигит ўзи учун вазият яратиб, вақт оқимида зарбани бошдан кечирмоқда, мақсад уни қаршиликсиз, охиригача етказиш. У ўз ҳаётини қурмоқчи бўлган эртанги кун энди унга аста-секин ўлимини уфқда кўрсата бошлайди. Бу шунингдек, дунёнинг нотанишлиги билан ўраб олинган саёҳатчининг тажрибаси билан боғлиқ бўлиб, бу энди унга таниш муҳит сифатида эмас, балки ўзгача, ғайриинсоний воқелик сифатида киради. Шундай қилиб, Камю абсурднинг энг мукаммал усули ҳисобланган воқеага қайтади: яқин кишисининг ўлими. У бир томондан, ҳаётнинг охири борлигига ишонч ҳосил қилса, бошқа томондан эса дунёнинг ғайриоддий кўриниши билан, ўлик тана шаклига киради – “у энди ҳаракатсиз жисм бўлиб, у тўсатдан ғойиб бўлганларнинг руҳи борлигини тасдиқлайди”³³³. Ушбу турли воқеаларнинг умумий хусусияти шундан иборатки,

³³¹ Albert Camus. *Le Mythe de Sisyphe*. – Paris: Gallimard, 1942. – p.18.

³³² Camus. *L’Étranger*. – Paris: Éditions Gallimard, 1957. – p.186.

³³³ Albert Camus. *Le Mythe de Sisyphe*. – Paris: Gallimard, Coll. Folio-Essais, 2013 (1942). – p.30.

улар ҳар сафар одам, унинг ҳаёти ва дунё ўртасидаги тафовутни яратганда, “нима учун” деган тушунча пайдо бўлади: кундалик ҳаёт прагматик маънога эга бўлса-да, бу ҳодисалар уни бундан маҳрум қилади. Абсурд тажрибаси шунчаки кундалик ҳаётнинг ташкиллаштирилган дунёсидан четлашишни англатади, ўзига ва дунёга бегона бўлган инсон нима учун яшаётгани билан қизиқади; у фақат битта ўз ишончига ва тақдири эга.

“Бегона” романи ўқувчини атрофидаги ҳамма нарсага бефарқ бўлган бир хислат ҳақидаги ҳикояни очиб беради. Унда ўзини яхши кўрадиган, ўзини содда одам деб биладиган Мерсо барча ижтимоий ҳодисаларни эътиборсиз қолдиради ва ўзининг абсурд реакцияларига (ўзи учун яшашга) эркинлик беради. Арабга қарата узилган тўртта ўқни инобатга олсак, Мерсо қамоқдаги ҳаётни синаб кўради; муқаррар ҳукми кутиш жараёнида норозилик ва маҳрумлик палласи акс этади.

Камю қаҳрамонининг асосий муаммоси иккита қутбда, яъни бегоналашиш (ўзини яккалаш) ва ижтимоий бирлашиш эканлигида кўринади. Биринчи қутбда, тушунарсиз ва ғалати дунёда ёлғизлик ҳисси Мерсо образи талқинида ажойиб тасвирланади. У ўзгалардан, жамиятнинг ижтимоий қоидаларидан, инсоний қалбдан бегоналашган. Арабни ўлдиргунча ва дунёнинг абсурдлигини кашф этгунга қадар, бу абсурд қаҳрамон ташвиш ва азобларсиз яшаш учун ўзгалардан, ўз яқинларидан узоқлашишга ҳаракат қилган ва ўзини бахтга эришгандек тутган, унинг назарида бошқалар унинг бахтига фақат тўсқинлик қиладигандек туюлади. Мерсода биз маълум бир бепарволик, ўта пассивлик ёки лоқайдлик ва бефаҳмлик ҳолати билан боғлиқ бўлган шахсни кўрамиз. Иккинчи қутбда эса, Мерсо эски таниши Мари билан ишқий муносабат боғлайди ва қўшниси Раймон билан дўстликни давом эттиради. Асарнинг сўнгги қисмида Мерсо қотилликдан сўнг ҳибсга олингани ва бошқалар билан бўлган муносабатлари ҳақида ўйлашни бошлаганида, ўзини яккалаш зарурати йўқлиги ҳақида ўйлаб қолади: *“Узоқ вақтдан бери, мана, биринчи марта онам ҳақида ўйладим”*³³⁴. Шунингдек, умрининг энг сўнгги дамларида, ўз қатлини кутаётган фурсатда унда яшашга умид пайдо бўлади: *“Мана, мен ҳам яна бошдан яшашга тайёр турибман.”*³³⁵

Ҳикоя ўртача аудитория учун оддий бўлиб туюлиши мумкин, аммо катта аудитория учун Мерсо ҳикояси бу тор талқиндан

³³⁴ Camus. L'Étranger. – Paris: Éditions Gallimard, 1957. –p.185.

³³⁵ Camus. L'Étranger. – Paris: Éditions Gallimard, 1957. –p.186.

ҳоли. Аслида Мерсо XX аср фуқаросининг қиёфаси бўлиб, у дунёнинг абсурдлигига жавобан, унинг хатти-ҳаракатларида мураккаблик, ғалатилик ва ғайриоддийлик бор. Албатта, Мерсо онасининг ўлими учун мотам тутмади, аммо Мерсонинг ҳукми бошқа ўлчовни олади. Дарҳақиқат, унга нисбатан ўқилган ҳукм содир этилган қотиллик учун эмас, балки онасининг ўлимига мотам тутмаслиги, жамиятдаги ижтимоий қоидаларга итоат қилмаслиги ва афв сўрамагани учун бўлади, яъни бу силлиқ йўлда ҳам йўналишини топа олмайдиган “соғлом” жамиятнинг абсурдлигини таъкидлайди. Мерсонинг исёни – бу идеология ва маданият томонидан камситилган хислатидир.

Хулоса қилиб айтганда, “Бегона” асари инсон ва унинг олами ўртасидаги қарама-қарши муносабатларни босқичма-босқич очиб беради. Бунда индивидуал абсурдлик бошқа нарсалар қаторида воқеликнинг, шунингдек, дунёнинг абсурд нарсаларига қарши курашнинг бир усули ҳисобланади.

Шоҳжаҳон РАШИДОВ,

*ЎзФА Тарих институти таянч докторанти
(Ўзбекистон)*

XX АСР 50-ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН РАҲБАРИЯТИНИНГ АДАБИЁТ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Аннотация: Мазкур мақолада муаллиф томонидан XX аср 50-йилларида Ўзбекистон раҳбарлари томонидан адабиёт ривожига қаратилган эътибор, уларнинг бу борадаги шахсий ташаббуслари хусусида фикр юритилади. Тадқиқотчи томонидан Нуриддин Муҳитдинов, Шароф Рашидов каби давлат арбобларининг Ўзбекистонда фан, адабиёт соҳалари ривожига қўшган ҳиссаси таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Осиё ва Африка ёзувчилари конференцияси, адиблар, ёзувчилар, зиёлилар, қатағон, “Бадоеъ ул-бидоя”, “Наводир ун-ниҳоя”.

Ўзбекистонда 1950-йилларда фан, таълим, маданият соҳаларида муайян ижобий ўзгаришлар кузатилди. Шу жумладан, адабий муҳитнинг жонлангани, адабиётшунослик фанининг янада ривожлангани қайд этилди. Бунинг асосий сабабларидан бири, республиканинг ўша вақтдаги биринчи раҳбарлари, хусусан, Ну-

риддин Муҳитдинов, Шароф Рашидов каби шахсларнинг адабиёт ихлосманди бўлганлиги билан изоҳланади.

Нуриддин Акрамович Муҳитдинов ўзбек китобхонларига “Кремлда ўтган йилларим” номли асари билан яхши таниш. Бу инсон 1955-1957 йилларда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаган ҳамда миллат манфаатлари йўлида қатор ижобий ишлари билан халқнинг меҳрига ва ҳурматига сазовор бўлган.

1958 йилда Тошкентда бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчилари конференциясининг очилиш маросимида Н.Муҳитдинов нутқ сўзлар экан: “Халқимиз адибларни киши руҳиятининг муҳандислари деб атайти. Бу жуда ўткир гап. У ёзувчиларнинг олижаноб фаолиятидаги асосий вазифани, чунончи – кишилар онгини шакллантириш, уларни халқлар озодлиги ва бахт-саодати учун қатъий, саботли кураш олиб бориш руҳида тарбиялаш вазифасини характерлайди. Инсониятнинг келажак тақдирида кўп нарса сизларга, бадиий сўз санъаткорларига боғлиқдир”³³⁶, дея адабиётнинг инсон ва жамият тақдирида тутган ўрнини эътироф этади.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, 1930-йилларда халқимизнинг сеvimли адиб ва ёзувчилари қатағонга учраганидан сўнг адабиёт соҳасида ҳам маълум муддат турғунлик кузатилади.

1956 йил октябрда ташкил этилган Ўзбекистон Зиёлиларининг I съездида асосий эътибор 30-йилларда қатағон қилинган адиб ва ёзувчиларнинг номлари оқланишига қаратилади. Ўзбекистон зиёлиларининг I Қурултойида Н.Муҳитдинов маъруза қилиб, XX асрнинг 30-йилларида қатағон қилинган Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон каби жадиidlар, миллий зиёлилар ва сиёсий арбобларнинг номларини илк бор тилга олди: “Ўз асарларида хато ва нуқсонларга йўл қўйганлари ҳолда, душманлик ниятида бўлмаган ва давлатга қарши иш кўрмаган ҳамда халққа нисбатан хоинлик қилмаган ёзувчи ва шоирларни оқлаш, уларнинг энг қимматли асарларини қайтадан нашр этиш керак. Абдулла Қодирий (Жулқунбой) каби машҳур ўзбек ёзувчисининг жиноятчи бўлганлигига ишониш қийин! Абдулла Қодирийни оқлаш ва унинг бир қатор машҳур асарларини қайтадан нашр этиш керак”³³⁷.

Н.Муҳитдиновнинг аксарият чиқишлари, маърузаларига эътибор қаратилса, унинг адабиёт ва санъатнинг чинакам муҳ-

³³⁶ “Қизил Ўзбекистон”, 1958 йил 8 октябр.

³³⁷ Нуриддин Муҳитдиновнинг 1956 йил 11 октябрда қилган маърузаси // Қизил Ўзбекистон. №242. 1956 йил 13 октябр.

лиси бўлганлиги кўзга ташланади. Ўз нутқларида адабиётнинг халқ маданиятини юксалтириш, маънавий қиёфасини шакллантиришдаги ўрнини алоҳида эътироф этган. Жумладан, “Халқ оқинлари, ҳофизлари – Эргаш Жуманбулбул, Фозил Шоир, Ислон Шоир, Пўлкан Шоир ва бошқа кўпгина бахшилар аجدодларимизнинг ажойиб шеърий ижод намуналарини авайлаб сақладилар ва ҳозирги кунгача олиб келдилар”³³⁸.

1957 йил июнь ойида Тошкент яна бир муҳим илмий анжуманга мезбонлик қилади. Шарқшуносларнинг биринчи Бутуниттифоқ конференциясини Ўзбекистонда ташкил этилишида Шароф Рашидов, Нуриддин Муҳитдиновлар катта ташаббус кўрсатади. Конференцияда Н.Муҳитдинов Алишер Навоий, Беруний, Бобур каби алломаларимизнинг асарларини ўрганиш, уларнинг ижод намуналарини қайта нашр этиш, бу борада фундаментал тадқиқотлар олиб бориш масаласига алоҳида тўхталади. Жумладан, “Афсуски, биз ўрта аср Шарқининг кўзга кўринган фан ва маданият арбоблари асарларини жуда секин нашр этмоқдамиз. Республика ҳукуматининг Алишер Навоий асарларининг тўла тўпламини нашр этиш тўғрисидаги қарори султ бажарилмоқда.

Бобур, Беруний ва бошқаларнинг асарларини ҳам нашр этиш тўғрисида ўйлаб кўриш лозим, эҳтимол, бу ишларни чет эл Шарқ мамлакатларининг олимлари билан биргаликда бажариш лозим бўлар”³³⁹.

Худди ўша вақтда Алишер Навоийнинг фан учун номаълум бўлган 2 та – “Бадоеъ ул-бидоя” (Британия музейидан) ҳамда “Наводир ун-ниҳоя” (Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёнамалар фондидан) девонларининг топилиши ҳам муҳим воқеалардан бири сифатида қайд этилади.

Таъкидлаш жоизки, XX аср 50 йилларида адабиёт соҳасида ижобий ўзгаришлар билан бирга айрим нохуш ҳолатлар ҳам рўй беради. Шу йилларда Ўзбекистонда сиёсий қатағоннинг яна бир тўлқини бўлиб ўтади: эл суйган ўзбек ёзувчилари, зиёлилари ва шоирларининг яна бир қисми қамоққа олинади. Ўз ижодида “партия манфаатлари”га тўғри келмайдиган жиҳатларни ёритгани сабабли Ойбек, Шайхзода, Миркарим Осим, Миртемир ва

³³⁸ I съезд Интеллигенции Узбекистана. Стенографический отчет. Т: Государственное издательство Узбекской ССР, 1957. –С.48.

³³⁹ Нуриддин Муҳитдиновнинг 1957 йил 11 июнда Тошкент шаҳрида Шарқшунослар Бутуниттифоқ биринчи конференциясида сўзлаган нутқи // Қизил Ўзбекистон. №139. 1957 йил 13 июн.

бошқа ёзувчилар турли сабабларга қўра айбландилар. Н.Муҳитдиновнинг саъй-ҳаракатлари сабаб, бир гуруҳ ёзувчилар қатағондан асраб қолинади.

Нуриддин Муҳитдинов республика биринчи сиёсий раҳбари бўлиб ишлаган йилларда Ўзбекистонда адабиёт ва санъат соҳа-сидаги камчиликларни тузатиш, ўзбек тили ва адабиётининг янада гуллаб-яшнаши, ривожланиши учун амалий чора-тадбирлар белгиланади. Хусусан, “Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти, Санъатшунослик институти, олий ўқув юртларидаги тилшунослик факултетлари ходимларининг вазифаси халқ поэтик ижодиётининг бутун бойликларини ёзиб олишни уюштиришдан, тадқиқот ишларини кенгайтириш ва кучайтиришдан иборат. Халқ ижодиётининг ана шу дурдоналари халққа, келгуси авлодимизга керак”³⁴⁰, – дейди у чиқишларидан бирида.

Хулоса қилиб айтганда, XX асрнинг 50-йилларида Ўзбекистон раҳбарияти, хусусан, Нуриддин Муҳитдиновнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятида адабиётга катта эътибор қаратилади. Жамиятнинг маънавий қиёфасини шакллантиришда адабиётнинг беқиёс кучига алоҳида аҳамият берилади.

Фарҳод НИЗОМОВ,

*Навоий давлат педагогика институти
“Ўзбек адабиёти” кафедраси ўқитувчиси
(Ўзбекистон)*

ҚИССА ЖАНРИДА ХАРАКТЕРЛАРАРО ЗИДДИЯТНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Аннотация. Мақола Абдуқаюм Йўлдошнинг ўзида бугуннинг долзарб муаммоларини акс эттирган “Тудбай, Америка” қиссаси таҳлилига бағишланади. Унда асарда учрайдиган образларнинг ҳаёт тутими, зиддиятли олами, қарама-қарши дунёқарашлари ўзаро қиёсланган. Асар қаҳрамонларининг характер даражасига чиқиши илмий далилланган. Муаллиф бадий маҳорати ҳамда воқеликка ёндашувига аҳамият қаратилган. Асардаги характерлараро зиддиятлар шарҳланган.

³⁴⁰ Нуриддин Муҳитдиновнинг 1956 йил 11 октябрда қилган маърузаси // Қизил Ўзбекистон. №242. 1956 йил 13 октябрь.

Калит сўзлар: жанр, услуб, характер, образ, пафос, контраст, ғоя, тил, детал, бадий ҳақиқат.

Қисса жанри мустақиллик даври ўзбек адабиётида янада такомиллашди. Бу даврда ушбу жанрнинг имкониятлари янгича тасвир билан бойиди. Муаллифлар ўзлари яратган қиссаларда воқеликни акс эттиришнинг янги кўринишларини кашф қила бошлашди.

Бугунги ўзбек насрида ўз услуб ва йўналишига эга бўлган сўз санъаткори Абдуқаюм Йўлдошнинг ижодий изланишлари таҳсинга сазовордир. Ёзувчи мустақиллик даври ўзбек адабиёти хазинасини ўзининг қатор ҳикоя, қисса ва романлари билан бойитди. Унинг асарларида ўзбек оиласининг қиёфаси, ўзбек ёшларининг содда ва чапанилиги, оддий одамларнинг турмуш тарзи, олис қишлоқ ҳаёти кўриниб туради. Адиб асарларида тасвирланган қаҳрамонлар билан муносабатга киришади, улар яшаётган оламдан бирга нафас олади, уларни жонли қиёфада кўради. Адабиётшунос таъкидлаганидек: “Тасвир-ланаётган нарсаларни ҳис-туйғулар ёрдамида кўра билиб, асар яратиш – ёзувчи учун қонундир”³⁴¹ деган ақидани юксак истеъдод билан уддалайди. Шу боис ижодкор асарларида акс этган ҳаёт воқелиги доим ишочли чиқади.

Муаллиф эл-юртга беминнат хизмат қиладиган кишилар ҳаётини мароқ билан тасвирлайди. Миллат тақдирига дахлдор бўлган муаммоларни қаламга олади. Бу борада Абдуқаюм Йўлдошнинг “Гудбай, Америка” қиссаси алоҳида ажралиб туради. Ушбу асарда юрт тақдирига оид ижтимоий муаммолар тилга олинади. Қиссада турли ижтимоий муаммолар оғушига тушиб қолган инсонлар тақдири маҳорат билан очиб берилади. Бир гуруҳ кишиларнинг “Грин Карта” ютиб, океан ортига - Америка давлатига парвози билан бошланган асарда турли хил дунёқараш эгалари, ҳаёт тутуми кескин фарқланадиган ватандошлар, ўзинининг истак хоҳишларини бошқаларникидан устун қўйишга ўрганиб қолган турфа тақдир эгалари акс этган.

Ёзувчи асар қаҳрамонлари билан таништирар экан кўп ҳам уларга хос жиҳатлар (ёши, характери, табиати, касб-кори) ҳақида тўхталиб ўтирмайди. Персонажлар ўзаро мулоқоти, гап сўзлари орқали қандай қиёфадаги кишилар эканлигини ўзлари кўрсатиб қўйишади. Асарда асли ўзбекистонлик бўлиб тақдир тасодифла-

³⁴¹ Umurov H. Adabiy ijod asoslari. (Oliy o'quv yurtlari uchun darslik). Samarqand. SamDU nashriyoti, 2019. 83-bet.

ри туфайли ўзга юртларга бориб қолган ватандошларимизнинг ўй-хаёллари, хатти-ҳаракатларида бу жиҳатлар юзага чиқади. Бир вақтлар она ватанида таниқли ҳофиз ва актёр бўлган Иззатилла образи асар охирида аянчли якун топади. Уни излаб, қора тортиб келган Давронбек устозининг ҳолатини кўриб ниҳоятда ачинади. У ҳақида ўйлаганлари хаёл эканлигини тушуниб етади. Бир пайтлар Голливуд юлдузи бўлиш учун юртидан келган инсоннинг афсус, надоматлари юқори пафос билан тасвирланган. Тирикчилик ташвишларига берилиб, болалари тарбиясига кўп эътибор беролмаган ота ва пуллик санъат студиясини ташлаб диний мактабга ўтиб, намозхон бўлган икки ўғил дунёқараши умуман бир-бирига тўғри келмайди. Эрали ва Шерали отасининг ҳар бир хатти-ҳаракатидан камчилик излайди, ота хоҳишларига доим қарши чиқади. Дастурхон устида нонни билмасдан чап қўли билан ушлаб олган қиблагоҳига дакки беришдан ҳам тап тортмайди. Шекспирнинг машҳур “Бу ҳаёт ўзи саҳна...” сўзини бу кофирларнинг гапи дейди. Давронбекка уйдан кетишини айтиб “Энг катта гуноҳлардан бири саҳнага чиқиб, азиз ва мукаррам инсон зотини масхаралаб намоиш этишдир”³⁴² дея уни айблайди. Муқаддас ислом дини мазмунини тўғри тушунмасдан, ёт ғояларга берилиб кетган бу ўғиллар ҳаёт ҳақиқати, тирикликнинг ширин ташвишларидан йироқлашиб кетган, “берсанг ейман, урсанг ўламан” қабилидаги одамга айланиб қолишгани аянчлидир. Бу чет халқ маданияти таъсири, тарбияни мунтазам назорат қилмасликнинг оқибатидир. Унинг оғир таъми эса отанинг бевақт ўлим билан якун топади. Ўз отасининг танасини юртига қайтаришга эса бу болаларда пул етишмайди. Майит шаҳар крематориясида махсус мосламага солиб ёқиб юборилади. Бу аччиқ ҳақиқат, реал ҳаётий воқелик бизни ҳушёрликка чорлаши лозим.

Абдуқаюм Йўлдошнинг ютуқларидан яна бири шуки, бирор ўринда қайсидир образни мақтамайди, узун баён, турли рангли тасвирлардан йироқ туради. Кимнингдир қайсидир жиҳатини таъриф-у ташвиқ қилмайди. Анча йил-лардан бери Америкада юрган Лобарнинг опаси ва жиянларини кўрган пайтдаги алам-ли мулоҳазалари, ҳаётий иқрорлари, яқинлари меҳрига муҳтожлиги асар мазмунига чуқур таъсирчан руҳ бағишлайди. “Қовоқ солиб ўтирган, оғир ўйларга чўмган, кўзлари киртайиб қолган”

³⁴² Абдуқаюм Йўлдошев. Осмон оғуши. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. 223-бет.

ҳолда тасвирланган собиқ ДАН ходими Холмирзанинг аччиқ қисмати, бир лаҳзалик кайф-у сафонинг қурбонига айланиши ва қилган ишларидан хулоса чиқариши қаҳрамон тилидан таъсирли ва ишонарли шаклда баён қилинган. Холмирзанинг қилган иши сабаб қандай руҳий ҳолатга тушганлиги, кўнглининг оғир сезимлари ниҳоятда ҳаққоний қиёфада тасвирлаб берилган.

Асарда ўзга халқ урф-одатларига ўрганиш, енгил турмушга кўникиш, чет эл маданиятининг таъсирига тушиб қолиш, ҳаддан ортиқ эркинликка берилиш, асл Миллий қадриятлардан узоқлашиб кетиш Жамила образида ўз аксини топган. Бу қиз ота онаси билан Америкага келган, шу ердаги коллежлардан бирида таҳсил олади. Тенгдошларининг ўзини тутишига қизиқиш, ғайри маданий одатларга ружу кўйиш, ён атрофдаги таниш билишларига ўхшашга интилиш оқибатида унинг дунёқараши бутунлай ўзгариб кетган. Ёлғиз ўзи тунги кулубларга боради, уйига ўзи яхши келишадан дўстларини тез-тез олиб келади. Уларнинг олдида ҳовузга тушиб бемалол чўмилади. Ачинарлиси шуки, Жамила ўзи мансуб халқнинг дилбар фазилатларини, гўзал урф-одатларини унутиш даражасигача етади. Эрталаб уйқудан уйғониб юз қўлларини ҳам ювмасдан овқатланади, ярим кечаси бемалол уйга кириб келаверади. Кўрган кишига салом беришни ҳам буткул эсдан чиқарган. Бир куни Нодирга эрталабдан ичишга сут беради. Бунини кўриб хижолат бўлган йигит ҳали юз қўлини юлмаганлигини айтади. Шунда Жамила: “Ҳа, сизам дадамни гапларини такрорламоқчисиз, шекилли? Фаришталар қочиб кетади... йўқ, ризқ улашади, шекилли... Шунақамиди? Қўйинг бунақа гапларни, Нодир ака, биз ахир йигирма биринчи асрда яшайпмиз”³⁴³ дейди.

Ушбу қиссада ўзининг кимлигини унутиб қўйган, бошқа юртга келиб шу ерлик бўлишни хоҳлаган, одамларга ёлғон гапларни ҳақиқатдек айтадиган, ўз манфаати учун ҳеч нимадан қайтмайдиган бир қатор образлар учрайди. Улар яхшилик, меҳр-шафқат, ўз юртдошларини қўллаб қувватлаш, инсонпарварлик сингари фазилатлардан анча йироқлашиб кетганлигини ўз хатти-ҳаракатлари билан билдириб қўйишади. Яна ҳам ҳайрон қоларли томони бу қаҳрамонлар ўз исмларини ҳам ўзгартириб олишган. Уларни инглизча номлар билан аташларини хоҳлашади. Баҳром – Боб, Малик – Майкл, Зарифа – Зета-Жонс, Жамила – Жулия каби. Бу образларнинг барчасига хос умумий жиҳат шуки, улар

³⁴³ Ўша асар. 252-бет.

шарқона миллий одоб-ахлоқ, ота-онага хизмат қилиш, ўз она тилини асраб авайлаш, кўнгилга қулоқ солиб иш қилиш, самимият, ваъдага вафодор бўлиш, виждонлилик сингари долзарб фазилатлардан анча олислаб кетган, инсоний қиёфаси салбийлашиб қолган кишилардир. Асарда Баҳром (Боб), Малик (Майкл) образлари қалбида шафқатсизлик, бераҳимлик илдиз отиб улгурган. Улар жиззакилик, жанжалкашлик, мансабпарастлик жиҳатлари билан алоҳида ажралиб туради. Зарифа (Зета-Жонс), Жамила (Жулия) кабилар ўзлари билиб билмай юқоридаги ёмон хислатга эга бўлиб қолади.

Қиссада ёш авлодни уйғоқликка чорлайдиган, ватанпарварликка ундайдиган, билим олиш, хорижий тилларни мукаммал эгаллаш лозимлиги таъкидланган ўринлар ҳам бор. Америкага сафар қилган Тоштемир ака тил билмасдан (асардаги аксарият образларга хос жиҳат) анча қийналади. Қизи Зухранинг бироз бўлса-да, инглиз тилида одамлар билан қилган мулоқотлари сабабли вазиятдан чиқишади. Шу жойда ота ва ўғил тил ўрганиш ҳақида суҳбат қилади. Тоштемир аканинг ўғлига қарата: “Синглингдан ибрат ол. Сенам гапир инглизчалаб” дейди. Ҳасан эса “Ўзингиз мени дарсларга қатнаштирмагансиз, далага опчиқиб кетгансиз”³⁴⁴ дея муносабат билдиради. Фарзанднинг отасига айтган ушбу гапида рост ҳақиқат, отадан ўпкалаш бор. Чунки ҳозир ҳам аксарият оилаларда (айниқса қишлоқ жойларда) ўғил болалар уй ишларидан ортмайди. Улар кун-у тун меҳнат қилишади. Билим эгаллаш инсондан катта матонат ва вақтни талаб этади. Ҳасанга ўхшаган болалар эса бунга фурсат тополмайди. Шу жойда муаллиф чет тилларини билишнинг нақадар муҳимлигини қайд этади.

Асарда халқ маънавиятининг бош мезон бўлган, “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон оинайи ҳаёти” (А. Авлоний) бўлмиш она тилига муносабат, она тилини асраш, она тили ва инсоннинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида ҳам ўткир мулоҳазалар баён этилган. Қисса қаҳрамонларидан бири диёнатли, юртдошлари тақдирини ўйлайдиган, хорижда узоқ йиллардан бери яшаса-да, она диёрини бир лаҳза ҳам эсдан чиқармаган Адҳам бобо образи алоҳида аҳамиятга эга. У ўз ватанини севади, Америкага келаётган юртдошларига чин дилдан ёрдам беради. Ўз уйида (хориждаги уйи) ҳам ўзбекона ҳаёт кечиради. Миллий

³⁴⁴ Ўша асар. 209-бет.

урф-одатларини қаттиқ ҳурмат қилади. Асло она ватани келажагига бефарқ эмас. Юртини дунёнинг ривожланган давлатлари қаторида кўришни чин дилдан истади. Шу персонаж томонидан энди келган юртдошига айтилган мана бу сўзлар фикри-мизни тасдиқлайди: “Ватан демасдан яшаб бўладими, ўғлим!.. Ахир, қаранг, болаларни-ку бир амаллаб она тилига ўргатгандик, аммо неварачевараларни ҳеч эплаб бўлмай қоляпти. Нари борса “бобо”, ё “момо” дейишади. Шундан сўнг инглизча лисонда сайрайдилар. Бу аҳволда яна бир авлод алмашар-алмашмас она тилимиздан жудо бўламиз-ку. Она тилисиз миллат руҳсиз тана билан баробар эмасму?..”³⁴⁵ Бу орқали муаллиф она тили тақдири, унинг юрт тараққиётида тутган беқиёс ўрни, инсоннинг Ватанга муҳаббати она тилига муҳаббат билан узвий боғлиқлигини қайд этади. Инсон қаерда бўлмасин ўз тилини асраб авайлаши, миллий анъаналарини ҳурмат қилиши, Ватани номига доғ тушурмаслигини уқтиради.

Ушбу қиссада бойлик истаб, пул топиш мақсадида денгиз ортига йўл олган бир гуруҳ ватандошларнинг кечмиши, ҳар жойнинг ҳам ўз тошу тарозиси борлиги, тирикликнинг буюк неъмат эканлиги, сафарнинг аччиқ хотималари ўз аксини топган. Асар сўнгида буюк ёзувчи Ч. Айтматов таъкидлаган: “Ер юзасининг қай бир бурчагида юрмагин, ота юрт сен учун ягона. У билан маънавий алоқани узиб юбормасанг, ҳаётда муносиб ўрнингни йўқотмайсан. Чунки, бегона юрт, бегона ҳаво, бегона сув ҳеч қачон Ватан ўрнини босолмайди”³⁴⁶ деган долзарб хулоса қаҳрамонлар томонидан англаб етилади. Улар инсоннинг асл бахти ўз Ватанида эканлигини тушунадилар.

³⁴⁵ Ўша асар. 236-бет.

³⁴⁶ Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг охи зори. Тошкент: “Забаржад Медиа”, 2019. 58-бет.

Анвар АЛЛАМБЕРГЕНОВ,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини таянч докторанти
(Ўзбекистон)

“КЎҲНА ДУНЁ” РОМАНИДА АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ОБРАЗИ ТАЛҚИНИГА ДОИР

Аннотация. Ушбу мақола “Кўҳна дунё” романида берилган қомусий олим Абу Райҳон Беруний образининг ҳиндшунос сифатидаги талқинига бағишланади. Алломанинг Ҳиндистон сафари ва ҳиндлар билан боғлиқ бўлган тасвирлар таҳлил қилинади.

Annotation. This article is devoted to the as a Hindu studies interpretation of the image of the encyclopedic scientist Abu Rayhan Beruni in the novel “The Old World”. The descriptions, which are related to scientist’s trip to the India are analyzed.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению изображения ученого-энциклопедиста Абу Райхана Беруни в романе «Старый свет» в качестве индолога. Проанализированы эпизоды, связанные с поездкой ученого в Индию и индийцами.

Калит сўзлар: Қомусий олим, Ҳиндистон сафари, тадқиқодлар, ҳиндларнинг урф одатлари, дини, адабиёти, тарихи.

Keywords: Encyclopedic scientist, trip to the India, researchs, Indian traditions, religion, literature, history.

Ключевые слова: ученый-энциклопедист, путешествие в Индию, исследование, индийские традиции, религия, литература, история

Тарихий воқеликка, умуман, тарихий шахсларга муносабатда турлича талқинлар бўлиши мумкин. Шуниси ҳам борки, бу турли-туманлик турфа дунёқараш билан биргаликда муносабатга киришаётган шахсларнинг мақсад-муддаосидан келиб чиқиши ҳам бор гап. Воқеликка тарихчи олим муносабати билан ёзувчи ёндашуви айрича бўлганидек, турли ижодкорларнинг қараши ҳам бир-бирини такрорламайди. Бу нарса ўз навбатида турли талқинларга йўл очади. Қуйида Абу Райҳон Берунийнинг ҳиндшунос сифатидаги сиймоси билан Одил Ёқубов талқини орқали танишамиз. Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романи минг йил олдинги тарихимизни, ўша давр ижтимоий-сиёсий аҳволини, буюк бобокалонларимиз Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Синонинг ғоят мураккаб ҳаётини кўрсатувчи кўзгудир. Бу романда Абу Райҳон Беруний образи бир нечта бош қаҳрамоннинг бири сифатида гавдалансада, ўқувчида алломанинг ҳаёт йўли, айниқса, кексалик даври ҳақида тасаввур ҳосил қилишга имкон берувчи боблар ажратилган. Бу бобларни ўқиган чоғингизда алломанинг бир нечта фазилатларини ўзингиз учун кашф қиласиз. Одил Ёқубов Беруний образини меҳрибон ва оқил устоз, содиқ

дўст, адл-у инсоф борасида беназир инсон, етук олим, хусусан, ҳиндшунос сифатида талқин қилади.

Маълумки, Маҳмуд Ғазнавий Ҳиндистонга юриши чоғида Абу Райҳон Берунийни ўзига ҳамроҳ қилиб олиб кетади. Лекин романда бундай тафсилотлар батафсил ёритилмайди, қаҳрамонлар хотиралари орқали Ғазнавийнинг Ҳиндистонга юриши-ю, у ерда Берунийнинг олиб борган изланишлари, илмий-амалий фаолияти қисқа-қисқа тарзида тасвирланади. Султон ва ҳиндлар ўртасида таржимонлик қилган Беруний кўпинча руҳий жиҳатдан қийналади: *“Ўлимга маҳкум этилган эллик минг маҳбуснинг баробар тиз чўкиб айтган ва гўё мунгли кўшиқдай янграган бу ибодати ҳануз қулоғи остида турибди, эсласа ҳануз ларзага солади уни, гўё бу бешавқат қирғин султон Маҳмуд Ғазнавийнинг амри билан эмас, унинг амри билан бўлгандай, аъзойи бадани қақшаб кетади. Уни Ҳиндистонда қолишга даъват қилган нарса ҳам мана шу гуноҳкорлик туйғуси бўлди. Ҳиндлар юртига жиндак хизмат қилиб бўлса ҳам, кўнглидаги бу ғуборни ювиш бўлди.”*³⁴⁷ Тарихдан маълумки, Беруний ўн уч йил мобайнида Ҳиндистонда бўлган ҳинд халқининг тилини, адабиётини, маданиятини, тарихини, урф-одатларини, этнографиясини, динини мукаммал ўрганган. У қисқа вақт ичида санскрит тилини ҳам ўзлаштирган. “Берунийни Ҳиндистон маданияти қизиқтирарди. Беруний учун тамоман янги ҳисобланган бу соҳани билиш ўз даври ижтимоий масалаларини тушиниб етишни англатар эди. Шунинг учун, ундан санскрит тилида ёзилган ҳинд файласуфлари ва олимларининг асарлари устида узликсиз ишлаш ва мутолаа қилиш, оғир меҳнатни талаб этган. Санскрит тилидаги асосий манбалар “Маҳабҳарата”, “Бҳагаватҳита”, Капиланинг “Санкхья”си, Патанжаланинг “Йога-сутра” асари ва бошқаларни чуқур ўрганган.”³⁴⁸ Ўрганишлари натижасида “Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш” ёки қисқагина “Ҳиндистон” деб номланган асарини ёзади. Бу асар саксон бобдан иборат. 1965 йилда ўзбек тилида нашр этилган.

О.Ёқубов тарихан аниқ манбаларни ўз асарига моҳирона тадбиқ қиладики, факт материаллар ёзувчи лабораториясида бадиийлашади. Аниқ манбаларда келтирилган маълумотларни

³⁴⁷ О.Ёқубов Кўҳна дунё. Тошкент.: “Шарқ” нашрёт-матбаа АК бош таҳририяти. 2018. 36. б.

³⁴⁸ Курбонбоева У. Абу Райҳон Беруний асарларида Ҳиндистон тасвири // Тамаддун нури. 2018 №5. –Б 21.

ўқувчига қуйидагича тақдим қилади: “Бозорларда, ибодатхоналар бўсағасида кекса видачи қоҳинлардан қадим афсоналар ва ривоятларни эшитди, илми риёзат ва ҳандаса ҳақидаги китоблари ва тақвимлари билан танишди, “Маҳабҳарата” ва “Рамаяна” каби достонлари, эртаклари, ҳикоятлари, қўшиқлари ҳайтлари, улуғ айёмлари, ой ва йиллар ҳақидаги тушинчалари, ҳатто, кўҳна вайроналарга битилган кўҳна ёзувларгача ёд олди. Сўнги бир неча йилни эса расадхоналарда ўтказиб ҳинд алломаларининг фалаккиёт бобидаги тасаввурларини, сайёралар ҳаракати тўғрисида тузган жадвалларини тўплади... асар ёзди. Ўзича эса уни қисқача қилиб “Ҳиндистон” деб атади.³⁴⁹ Маҳмуд Ғазнавий Ҳиндистонни нечоғлик таҳқирлаган бўлса, нечоғлик топтаган бўлса, энг ёвуз ва қабиҳ ишларини шу халқ вакилларига қўллаган бўлса, аллома Абу Райҳон Беруний ҳинд халқининг юксак маданиятини, бой адабиётини, узоқ тарихини, тилини, санъатини, урф-одатини тадқиқ қилди. Беруний шу орқали золим султонга ўз эътирозини, ўз исёнини билдирди. Романда адиб буюк аждодимизнинг миллатлар ва турли халқларга юксак эҳтиромини фақатгина “Ҳиндистон” асарини ёзганлиги билан кўрсатиб қўймайди. Ҳиндистонда учратиб қолган етим бола Субҳуни ўз тарбиясига олиб, хат-савод ўргатганлиги орқали ҳам кўрсатиб беради. Тўғри бу шунчаки бадий тўқима, лекин китобхонда илм-фанда ҳам, меҳр-шафқатда ҳам аждодларга муносиб авлод бўлиш ҳиссини уйғотишга хизмат қилувчи восита ҳамдир. Юқоридаги ҳолат орқали ёзувчи бобокалонимиз Абу Райҳон Беруний образига ижобий хислатларни ясама тарзда ёпиштирмайди, аксинча тарихий ҳақиқатни улуғ ҳинд фарзанди Жавоҳарлал Неру сўзи билан исботлайди: “Мен сенга султон Маҳмуд Ғазнавий юришлари тўғрисида гапирган эдим. Бироқ мен Маҳмуд даврининг бошқа бир буюк вакили тўғрисида ҳали гапирмадим. Бу – ал-Берунийдир. Чексиз қирғинбарот ва шавқатсизликлар даврида у ҳаётга чуқур разм солиб, ҳақиқатнинг тагига етишга интилган улуғ олим сифатида ажралиб туради...” Жавоҳарлал Неру, “Жаҳон тарихига бир назар” 1-жилд, 300-бет.³⁵⁰ Асарда Беруний бобонинг Ҳиндистон билан боғлиқ бўлган ўринлари қисқа-қисқа берилишига қарамасдан анчагина. Лекин бироз эътирозли жиҳатлар ҳам учрайди, масалан, Абу Райҳон Беруний ҳинд диёрининг Нанда шаҳрида эканлигида ер шаклининг қандайлиги ҳақидаги ҳаёл-

³⁴⁹ О.Ёқубов. Кўрсатилган асар. –Б. 36-37.

³⁵⁰ Ўша асар. 20-б.

лари мукаммал бир шаклга келган эди деб берилади³⁵¹. Аслида Бегуний Ғазнавий билан учрашмасдан олдин ернинг шаклу шамоилини ясаб бўлганлиги ҳақида тўхталиб ўтмайди. Тўғри, адабиётда бадий тўқима, ижодий фантазия тушунчалари мавжуд. Биз келтириб ўтган номутаносиблик романнинг бадий қимматига заррача ҳам путур етказмайди. Одил Ёкубовнинг “Қўҳна дунё” романи буюк аждодимизнинг бадий адабиётдаги илк талқинларидан бири эканлиги билан ҳам қимматлидир.

Gulnoza TESHAYEVA,
BuxDU filologiya fakulteti talabasi
(Ўзбекистон)

“BOBUR-YO’LBARS” ASARIDA BOBUR QIYOFASIGA CHIZGILAR

Annotatsiya. Qomusiy olim, davlat arbobi, dilbar shaxs bo’lgan Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodi nafaqat o’zi yashagan hudud, balki G’arb mamlakatlari olimlarini ham ta’sirlantirib kelgan. Boburning hayoti va harbiy faoliyati haqida ko’plab ilmiy va badiiy asarlar yaratilgan. Taniqli amerikalik sharqshunos va biografik asarlar muallifi Harold Albert Lamb “Bobur- yo’lbars” asarida buyuk bobokalonimiz hayotini mahorat bilan tasvirlab bergan. Mazkur asarda Boburning ziddiyatlarga to’la hayoti, uning shaxsiga xos bo’gan xususiyatlar tasvirlangan. Ushbu maqolada “Bobur-yo’lbars” asarida Bobur shaxsiga xos xususiyatlar tahlil qilishga harakat qilingan.

Annotation. The life and work of Zahiriddin Muhammad Babur, an encyclopedic scholar, statesman, and charming person, has influenced not only the region in which he lived, but also Western scholars. Many scientific and artistic works have been written about Babur’s life and military activities. Harold Albert Lamb, a well-known American orientalist and author of biographical works, skillfully described it in “Bobur thr tiger”. The play depicts the life of Bobur full of contradictions, the peculiarities of his personality. This article attempts to analyze the personality traits of Babur in his work “Bobur the tiger”.

Kalit so’zlar: tarixiy-biografik uslub, biografik asarlar, harbiy mahorat, memuar asar, xarakter, ruhiyat.

Keywords: historical-biographical style, biographical works, military skills, memoir works, character, spirit.

Buyuk sarkarda, davlat arbobi, shoh va shoir, qomusiy olim va

³⁵¹ Ўша асар. 241-242 б.

mutafakkir Zahiriddin Muhammad Boburning hayot yo'li, u qoldirgan ilmiy-adabiy meros bugungi kunda ham yosh avlod uchun o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. U ziddiyatlarga to'la hayoti davomida doimo adolatli hukmdor, o'z jangchilarini o'ylaydigan sarkarda, farzandlariga g'amxo'r ota va buyuk ajdodlariga munosib voris bo'lishga harakat qildi. Notinchliklar, jang-u jadallarda kechgan hayotida bir daqiqa bo'lsa ham badiiy ijoddan ayro tushmadi. Betakror ruboiy va g'azallar yaratdi, hayot yo'li haqida hikoya qiluvchi «Boburnoma»dek buyuk asarni avlodlariga meros qilib qoldirdi. Mana shunday buyuk, «dilbar shaxs» bo'lgan Bobur shaxsi va ijodiga qiziqish nafaqat yurtimizda, balki butun dunyoda keng quloch yoydi. Ko'pchilik G'arb olimlari va yozuvchilari tomonidan Bobur haqida ilmiy va badiiy asarlar yaratildi. "Boburnoma" jahonning ko'pgina tillariga tarjima qilindi. Mana shunday olimlardan biri taniqli amerikalik yozuvchi va sharqshunos Harold Lamb edi. U Boburning sarguzashtlarga to'la hayotini "Bobur-yo'lbars" asarida mahorat bilan tasvirlab bergan.

Harold Lambning "Bobur-yo'lbars" asarida buyuk bobokaloni-mizning tug'ilishidan boshlab to umrining oxirigacha bo'lgan davr qalamga olingan. Albatta, muallifning bu asarining vujudga kelishida "Boburnoma" muhim tayanch manba bo'lgan. Bu haqda muallif: *"Boburning xotiranomasi deyarli besh yuz yil avval yozilgan bo'lsa-da, u dushman ortidan quvib yoki dushman ta'qibidan qochib charchagan onlarda egardan tushib, chodir yonidagi gulxan atrofida o'tirib so'ylab berilayotganday taassurot qoldiradi. Uning batafsil bayon etilayotgan voqealaridan ... yevropaliklarning Hindistonga kelishi arafasida bu o'lkada hukm surgan vaziyat haqida to'la tasavvur hosil qilish mumkin"*, - deya munosabat bildiradi. Bundan tashqari, yozuvchi o'sha davr muhitini ishonarli tasvirlash uchun boshqa manbalardan, masalan, Gulbadanbegimning "Humoyunnoma" asaridan foydalangan. H.Lamb "Boburnoma"ning uzilib qolgan sahifalaridagi ma'lumotlarni o'sha davrda yozilgan asarlar asosida to'ldirishga harakat qilgan. Qaysi manbalardan foydalanganligini aniq keltirgan. Bu ham kitobxonda tarixiy voqealar haqida ishonarli taassurot uyg'otadi. Asar tarixiy-biografik uslubda yaratilgan bo'lishiga qaramay, asarda Boburning ichki dunyosi, o'y-fikrlari, xarakteri va ruhiyati mohirona tasvirlangan. Mazkur asar sakkiz qismdan iborat bo'lib, har bir qism, o'z navbatida, boblarga ajratilgan. Boblar sarlavhasidanoq kitobxon ko'z o'nggida Bobur yashagan muhit, davr voqealari gavdalanadi.

"Bobur-yo'lbars" asarida, asosan, Boburning harbiy yurishlari,

salatanatni boshqarishdagi faoliyati, o'z yurtidan quvilishi, Qobulda hokimiyatni qo'lga kiritishidan tortib buyuk Hind elida ulkan saltanat barpo etishi haqida so'z boradi. Asarda muallif o'z mulohazalarini ravon va qiziqarli uslubda hikoya qilishi sababli kitobxon kitobni diqqati susaymasdan, zerikmasdan o'qiydi. Hatto, tarixiy voqealar, dallilarni ham yozuvchi qiziqarli qilib tasvirlaydiki, kitobxon beixtiyor o'zini shu davrga tushib qolganday his qiladi. Voqealar davomida o'quvchi Boburning ichki dunyosi, o'y-fikrlari haqida bilib boradi. Zero, Bobur har bir xatti-harakatini yuz chandon o'ylab, o'zi bilan o'zi bahsga kirishib qabul qilganligi asar voqealaridan ma'lum. Boburning mardligi, jasurligi o'n ikki ming lashkar bilan Ibrohim Lo'diyning yuz ming kishilik lashkariga qarshi kurashib, yengganida ko'rinsa, raqiblarini hurmat qilishi Ibrohim Lo'diy jangda halok bo'lganda uning hurmatini joyiga qo'yib dafn qilishlariga buyruq berishida ko'rinadi. Bundan tashqari, u do'st-u dushmanlarini birday kechiradi. Chunonchi, Ali Do'stbek, Boqi Chag'aniyoniy, malika Bayda kabi insonlar Boburga qancha zarar yetkazsalar-da ularni afv etadi. Bu Boburning insonparvarligi, mehribonligi va adolatligiga birgin misol, xolos. Asarning eng ta'sirchan lavhalaridan biri Boburning bo'ysunmas afg'on qabilalaridan bo'lgan yusufzaylarning sardori Malik Ahmad bilan bo'lgan suhbatidir. Bobur birinchi bor Kobulga kelganida yusufzay afg'onlari bilan yaxshi muomalada bo'lgan, biroq yusufzaylarning ashaddiy dushmani bo'lgan dilozak afg'onlari Boburni yusufzaylarga qarshi gijgijlaydi. Dilozak afg'onlari sardori Boburni shunday qat'iy dalillar bilan ishontiradiki, Malik Ahmad qo'lga tushishi bilan darhol o'ldirilishi kerak bo'ladi, ammo Malik Ahmad o'z aql-u farosati bilan Boburning afviga sazovor bo'ladi. Asarda shunday lavha keltiriladi:

“Malik Ahmad Bobur huzuriga kelganda Bobur devon majlisini chaqiradi va o'zi supadagi taxtga o'tiradi. Malik Ahmad podshohga bukilib ta'zim qilayotganda ustki chakmonining tugmasini yechib qo'ydi. Bobur undan ikki marta nega unday qilganini so'radi. Uchinchi marta so'raganda Malik Ahmad javob berdi: “Eshitishimga qaraganda, men huzuringizga kirishim bilanoq, Siz qo'lingizdagi kamon bilan mening ko'kragimga otib o'ldirmoqchi ekansiz. Shunday ekan, bunday obro'li majlisda menga otgan o'qingiz xato ketmasin dedim. Chunki bu ustimdagi chakmon qalin bo'lgani uchun undan o'q o'tmay men tirik qolsam, qarab turgan ko'zlar oldida xijolat chekib qolmag, deb chakmon tugmalarini yechib, ko'ksimni ochib qo'ydim”. Bu javobdan mamnun bo'lgan Bobur Malik Ahmadni savolga tutdi.

– Iskandar qanday odam edi?

– *Odamlarga sarupo ulashadigan kishi edi.*

– *Bobur qanday odam edi?*

– *U odamlarga hayot ulashadi. Manga ham hayotimni sovg’a qiladi, degan umiddaman.*

– *Albatta shunday qilaman,-deya Bobur uning fikrini tasdiqladi...”*

Mazkur lavhada Bobur aqlli insonlarni qadrlashi, hatto ular dushmani bo’lsa-da ularga marhamat ko’rsatishi tasvirlangan. Bobur bo’ysunmas va qaysar afg’on qabilalari bilan muzokara olib borib, tinchlik yo’li bilan ularni bo’ysunduradi. Bu Boburga xos bo’lgan yuksak zakovat va aql-idrokning yorqin namunasi edi. Shunga o’xshash lavhalar asarda ko’plab uchraydi. Ularning barchasida Boburning buyukligi aks etib turadi. Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, Harold Lambning “Bobur-yo’lbars” asari G’arb olamining buyuk ajdodimizga bo’lgan hurmati va mehr-u muhabbati ifodasidir.

Барчин ШУКУРОВА,

*ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фолькори
институтини таянч докторанти
(Ўзбекистон)*

ХИКОЯ ФИНАЛИ ЁХУД “ПОРТЛАШ ЭФФЕКТИ”

Аннотация. Ушбу мақолада ёзувчи Луқмон Бўрихоннинг “Йигит илтижоси” хикоясида ривоя субъектининг асосий ғояни хикоя финалигача сир сақлаши, кутилмаган поэтик ҳукм чиқариб, персонаж қалб драматизмини очиш орқали портлаш эффекти ҳосил қилиш – эмоционал-ҳиссий таъсирни кучайтириш усули тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: хикоя, сюжет, ровий, персонаж, характер, макон, замон, ошиқ, маъшуқа, рақиб, қистирма эпизод, концепция, баён услуби, драматизм.

Луқмон Бўрихоннинг “Йигит илтижоси”³⁵² хикояси сюжет воқеалари эпик баёнчи – университетнинг сўнгги босқич талабаси “Мен” тилидан хикоя қилинади. Бу ривоя субъекти – ровий вазифасидаги персонаж воқеани хикоя қилибгина қолмай, унда бевосита иштирок этади. Воқеа кечган макон ва замон ҳамда иштирок этувчи персонажларга оид тафсилотларни китобхонга етказди. Тасвир предметига муайян муносабат билдиради. Шу

³⁵² Луқмон Бўрихон. Йигит илтижоси. // Луқмон Бўрихон. Тун қаъридаги шуъла. ШАРҚ НМАК – Т. 2012. – Б. 184-192.

маънода, уни шартли равишда, муаллиф сифатида ҳам тушуниш мумкин³⁵³. Мухтасар муқаддимада ҳикоянинг ёзилиш сабаблари, юз беражак воқеанинг омиллари ҳақида умумий тасаввур бериш, изоҳлаш асносида ошкор этилган: *“... бутун руҳиятимни, ҳаёлотимни алғов-далғов қилиб юборган бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Мен уни дўстларимга, ука-сингилларимга айтиб беришни жуда-жуда хоҳлардим”*³⁵⁴, деган самимий эътироф китобхонни ўша номаълум воқеага қизиқтириб эмоционал-ҳиссий ҳолат ҳосил қилиш барабарида, унинг барча тафсилотларини билишга бўлган қизиқишини орттиради. Зотан, ушбу бадий муқаддима ҳикоянинг узвий қисмидир³⁵⁵. Ҳаётини воқеа қисқа вақт давомида кечиши, сюжет содда, тугал ва яхлитлиги, персонажлар сони камлиги жанр талабларига тўла мувофиқ келади³⁵⁶.

Ўзига ишонган, кўркам, келишган уч дўст – уч ошиқ: ровий, Тоҳир ва Толмас характерининг моҳияти курсдошлари – гўзал ва латофатли Бибисорага бўлган муносабатларига кўра, сеҳрли-фантастик эртақларга хос тавсифий-ривоявий оҳанг воситасида очилади. Бибисоранинг исмию жисми сирли, жозибали чизилади: *“Сочлари шалоладек елкаларига ёйилиб турарди, қоп-қора қош-кўзлари, оппоқ лўппи юзларининг чиройини янада ошириб-тошириб турарди. Унинг кўнғироқдек овози, беғубор қулгулари юрак-бағримизни ўртарди... Товусдек товланиб, кўзларимизни куйдириб юрарди, холос. Унинг эътиборсизлиги, назар-писанд қилмаслиги юрак бағримизни баттар ғашларди.”*³⁵⁷

Англашиладики, ҳар бири ўзини наинки биология қуллиёти, балки университетнинг ҳам энг олди деб биладиган, ёшлик ҳаёллари билан барча гўзаллар албатта, ўзларини севиб қолишига қаттиқ ишонган учовлон Бир сулув эътиборсизлигидан юраклари ғаш, нотаниш ва сирли туйғулардан қалблари безовта. Бу жиҳатлар мумтоз адабиётимизда кўп ва хўп сайқал топган маъшуқа таъриф-тавсифи ва ошиқ ўртанишларини эсга солади. Айниқса, “сарғиш” – файзсиз кунларнинг бирида ногаҳоний тарзда пайқалган рақиб – Салимнинг ўртада пайдо бўлиши бу ғашликни чандон орттиради. Чунки одамнинг зоҳирага боқиб, ўзини баланд олиб қаровчи ровий назарида Салим муносиб рақиб бўл-

³⁵³ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Академнашр. – Т. 2010. – Б. 256.

³⁵⁴ Луқмон Бўрихон. Ўша асар. – Б.184.

³⁵⁵ Литературный энциклопедический словарь. – М. 1987. – С. 307.

³⁵⁶ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Ўша манба. – Т. 2010. – Б. 393-394.

³⁵⁷ Луқмон Бўрихон. Ўша асар. – Б.184.

гулик сиёқи йўқ кимса эди. Шунинг учун унинг қиёфаси шундай чизилади: *“Салим сап-сариқ, лаблари дўрдоқ, пачаққина нусха бўлиб, устига-устак, лапашанг, қўрқоқ нарса эди”*³⁵⁸. Улар бу маҳвашни бир-бирларидан қизғониб, кўча-кўйда санамнинг йўллари пойлаб, ўрни келганида, ошиқона термулишлари учун ўз рақибни жазолаб юришаркан, ҳали бу ҳаракат-интилишларнинг бари ёшликка хос муваққат туйғулар эканини билишмасди.

Ёзги таътилдан сўнг Бибисоранинг озиб-тўзиб, кўзлари кир-тайиб, аввалги шодон-хандон кулгуларидан асар ҳам қолмай: *“ялмоғиз кампирнинг малайидек”* кун сайин қаримсиқ тусга кириб бориши уч ошиқнинг ҳам хафсаласини пир қилиб, унга бўлган муносабатларида бурилиш ясайди. Бошқачароқ айтганда, бедаво дардга йўлиққан Бибисора уларнинг кўнглига қандай тез кирган бўлса, шундай тез чиқиб кетади. Нигоҳлар ўзга гўзаллар томон сирғалиб, олдинги интилиш-талпинишлар ўрнини ачишиш ва ҳатто баъзан ғижиниш туйғулари эгаллайди.

Иккинчи курснинг ёзида ўсимликлар дунёси билан танишиш, ўқув амалиётини ўташ учун ўзларига беминнат дастёр, кўч-кўроннинг ишончли қоровули – Салимни ҳам “қўшиб” олган тўртовлон Қурама тоғ этакларида маишатга берилишади. Хушёрлик бобида тулқига сабоқ берадиган муаллим Мўминов эса, манфаат йўлида чўпон-чўлиқларнинг енгидан кириб, ёқасидан чиқади. Бибисора дардга чалингач, ўз ҳаётларидан мамнун ва хотиржам уч оғайни ва муаллимдан фарқли ўлароқ, Салим характери янги қирралари билан намоён бўлади: *“... алланечук, одамови, хаёлпараст бўлиб қолганди. Ҳатто, кечалари ҳам ухламай тизза қучоқлаб ўйларга фарқ бўлиб ўтирар, ой юлдузларга маъюс-маъюс тикиларди.”*³⁵⁹

Сирлисой дарасидаги сирли ғор, баланд-баланд қоялар баҳайбат-баҳайбат харсанг тошлар, тошдан-тошга урилиб шовуллаб оқаётган сой, теварак атрофни қуршаган ёввойи дов-дарахтлар ва ой тўлишган тунда одам қонини сўриб озиқланадиган, турли қиёфага эврилувчи Тилладев ҳақидаги эртак таъсирида ваҳима ва қўрқув исканжасида қолган қаҳрамонлар тийнати очила боради. Ҳикоя матнига халқ инонч-эътиқодларига яқин эртакона йўсиндаги бу қистирма эпизодни олиб кириш Л.Бўрихонга ўз ижодий-эстетик концепциясини ёрқин ифодалаш, баён услубига сирли-сеҳрли оҳанг, мажозий руҳ бағишлаш, характерлар моҳи-

³⁵⁸ Ўша асар. – Б.185.

³⁵⁹ Ўша асар. – Б.186

ятини миллий, Ой тўлишган тунда кўчада юришдан қайтариш каби ҳаётий-маиший турмуш ва дунёқараш тарзига мутаносиб тарзда очиш имконини беради.

Аммо ўша тунда Салим туклари нур толасидан бўлган қон-хўр дев хамласидан сўнг бир умрга тошга айланиш, телба бўлиш ва ҳатто ўлиш васвасасини енгиб, Сирлисойга талпинади. Чунки эчки қиёфасида пайдо бўладиган Тилладевининг олтин ёлидан маҳкам ушлаб, ўз хоҳиш-истагига бўйсундириш илинжи унга тинчлик бермайди. Шаҳарга тинч-омон етиб олиш илинжида жон ҳовучлаб шериклари Салимни кутаётган персонажларга қўшилиб, китобхон қалбидаги кўркүв ва ваҳима ҳислари ҳам ортиб боради. Муттасил ошиқлар ардоғида бўлиб келган тўлин Ой энди ваҳима объектига айланиб, вақт соатининг имиллаб судралаётган олтин капгири дилларни эза бошлайди. Кутилмаганда етиб келган бўй-бастидан айиқ чўчидиган Билол овчи ҳам ваҳм ва саросима ичида, чорасиз қолган лаҳзаларда кўркүв туйғуси ўзининг ҳадди аълосига етади. Шубҳасиз, сирли тарзда йўқолиб қолган Салим тақдирига масъул муаллимнинг таҳлика ва ташвиши чандон юқори эди. Тиккага кўтарилган баркашдек тўлин ой ёғдусида сойнинг дилларга ғулу солиб шовуллаши ва тун қушлари сирли товушлари вазиятга янада залварли тус бағишларди. Ғор олдидаги баланд харсанг тош устида чўнқайиб ўтирган кўйи сеҳрлангандай ойга тикилиб қолган Салим персонажлар ва китобхон наздида қонини Тилладев сўраётганини пайқамай, сеҳрланиб қолган ўлжадай туюлади. Зотан, унинг телба бўлиб қолиши ёки қурбон бўлиши мумкинлиги эҳтимоли кўркүв ҳиссини янада кучайтиради. Шу кез қулоққа чалинган Салимнинг ялинчоқ товуши эътиборимизни тортади:

“– Тилладев, жо-он Тилладев, тезроқ туша қолгин! Тилла ёлинг би-ир силай, сендан кўп нарсани сўрамайман, Бибисоранинг дардига даво берсанг бўлди, жо-он Тилладев, туша қолгин...”³⁶⁰

Ҳикоя финалидаги бу илтижо наинки персонажлар, балки аллақачон худди шу бадийй воқелик иштирокчисига айланиб улгурган китобхоннинг ҳам ҳайрат ва ҳаяжонига сабаб бўлади. Бошқачароқ айтганда, йигит илтижоси ўз самимияти, ошиқ кўнгилнинг фидокорлик намунаси экани, персонаж қалб драматизмини очиши билан асар финалида портлаш эффекти ҳосил қилади.

³⁶⁰ Ўша асар. – Б.192.

Муҳаммадамин ҒАНИЕВ,
Фарғона давлат университети чет тиллари
факультети инглиз тили кафедраси ўқитувчиси
 (Ўзбекистон)

ТАРИХИЙ ВОҚЕЛИК: ЭҲТИЁЖ ВА БАДИИЙ ИДРОК

Аннотация. Мақолада Тезисда тарихий воқеалик ва тарихий шахслар фаолияти устида бадий тафаккур юритиш замонаий муаммоларни ечиш эҳтиёжидан келиб чиқиши ҳақида сўз юритилади. Фикрлар асосан Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романи мисолида таҳлил қилинади.

Калит сўз ва иборалар: роман, образ, тарихий воқелик, бадий идрок, Амир Темур, романик тафаккур.

Истеъдодли ёзувчилар тарихий шахслар образини яратар экан мавжуд фактларни қуруққина қилиб қайта баён этиб қўя қолишмайди. Образлар объектив ҳаётини воқеа-ҳодисалар, турли ижтимоий муносабатлар таъсирида кишида юз берадиган руҳий ўзгаришлар тасвири, характерлар мантиғи ва ёзувчининг бадий-эстетик ниятининг динамик ўсиб бориши негизида бадий акс этирилади. Натижада ҳар бир образ тарихий шахс ўқувчи кўз олдида жонли, қўл чўзса етгулик даражада ҳаётини касб этади. Зеро “Ҳар бир ижодкорнинг эстетик қарашлари шу санъаткор бадий ижодидаги ўзига хосликларни изоҳлашда очкич вазифасини ўтайди. Чунки ҳар бир ёзувчи бадий асарларида аввало ўз эстетик принциплари, эстетик ғоя ва эстетик идеалларини илгари суради”³⁶¹. Демак, тарихнавис ёзувчи асарини таҳлил этиш орқали биринчи галда ёзувчининг эстетик тамойиллари, эстетик ғоя ва идеаллини англаш мумкин. Бу эса замонавий адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб муаммолардан саналади. Зеро, етук бадий асар яратиш ва бу орқали ўқувчи руҳиятида юксак идеалларни шакллантириш барча санъаткорларнинг биринчи галдаги вазифаси ҳисобланади.

Яратилаётган ҳар бир бадий асар ҳам мавзу жиҳатдан, ҳам воқеанинг кечиш даври ва вақти нуқтаи назаридан турлича тасниф қилинади. Масалан, 1. Тарихий асарлар. 2. Замонавий асарлар. 3. Фантастик асарлар. 4. Ишқий-интим асарлар. 5. Адабий-диний асарлар кабиларни шулар жумласига киритиш мумкин. Тўғри асарларда воқеликни бадий ифодалаш усулларида келиб чиқиб ҳам ҳам романтик асар, мистик асар, киноявий асар, ҳажвий асар,

³⁶¹ Назаров Б. Ҳаётини – безавол мезон. – Тошкент: Ёш гвардия, 1985. – Б. 55 (224)

роман диалог, роман монолог каби турларга ҳам ажратиш мумкин. Бироқ асарлар қандай тасниф қилинмасин, уларда орасида тарихий романлар сони ва сифатида жиҳатидан салмоқли ўринга эга. Энг муҳими, тарихий асар, аниқса, миллий қаҳрамонлар ҳақидаги тарихий романлар миллий эҳтиёж даражасига чиқади ва унда ўтмиш ҳамда яқин келажак бадий идрок этилади.

Тарихий романга мос келадиган воқеани олиш ва уни роман тафаккур кенглигидаги йирик бадий полотно кўринишида бериш учун ёзувчида ҳам катта истеъдод бўлиши лозим. Шу маънода Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнгги кунини ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романида Султон Хоразмшоҳлар мамлакатининг таназзули, мўғул босқини ҳамда Амир Темурнинг Олтин Ўрда давлатини асраб қолиш учун унга Тўхтамишхонни олиб келиши билан боғлиқ воқеалар ўзаро тақосланиб, бадий ифода этилган³⁶². Унда Амир Темур, Нажмиддин Кубро, Султон Жалолиддин, Алоуддин Хоразмшоҳ, Шоҳ Мансур, Тўхтамишхон, Чингизхон, Есугай, Идику каби ўнлаб тарихий шахслар иштирок этади. Лекин ёзувчи уларнинг ҳар бирига тарихий далил ва фактлар доирасида ҳаракат қилишни юклар экан уларга ўзининг бадий-эстетик ниятини ҳам юклайди. Натижада реал тарих бадий асарга айланади.

Шу ўринда айтиш керакки, мазкур роман турк элларининг бош миллий қаҳрамони буюк Амир Темур ва темурийлар сулоласига бағишланган кўп жилдлик тарихий эпопеянинг учинчи романи ҳисобланади. Аслида ҳам бир роман нисбий мустақилликка эга бўлиб, ўзига хос композиция, тугал мазмунга эга бўлгани учун уларни алоҳида тадқиқ этиш имкони бор. Шунинг учун биз биз мазкур романни тадқиқот объекти қилиб олдик. Бунда Амир Темурнинг Буюк Турон тарихи, унда турли йилларда мавжуд бўлган туркий давлатлар, сулолаларнинг яратилиши ва таназзулига оид қарашлари, улардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бадий таҳлили берилади. Ўз навбатида бу муаммо мустақил давлат ва жамият қуриб, юксалиш йўлига кирган янги Ўзбекистон учун ҳам долзарб саналади. Демак, тарихий воқеаларни, тарихий шахслар фаолиятини бадий қайта идрок этиш ижтимоий-маънавий эҳтиёж дейишга тўла асос бор.

Шунинг учун жаҳон адабиётида ижтимоий тараққиётни янгилаган, жаҳон ва миллий тарихда янги давлат ва жамият қу-

³⁶² Қобул, Нурали. Султоннинг сўнгги кунини ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамиш. – Тошкент: Камалак, 2014. – 576 б.

риб, тарихда буюк ишлар қилган шахслар образига мурожаатлар сўнгги пайтларда ортиб бормоқда. Айниқса, миллий ўзликни англаш, миллий давлат ва жамият қуришга киришган ҳар қандай халқ ўз тарихидаги буюк саркарда, давлат арбоби, ўз миллий қаҳрамонининг ҳаёти ва фаолиятига бадиий-эстетик нуқтаи назардан кўпроқ эътибор беради. Бундай жараён бир томондан янги давр ижтимоий-сиёсий, бадиий-эстетик концепцияларини тарихий воқелик, тарихий шахс тимсолида бадиий идрок этиш-ни белгилаб берса, иккинчи жиҳатдан эса инсоният ўтмишдаги воқеаларга қараб келажакни талқин ва тадқиқ этади. Бу эса адабиётшуносликда тарихий асарларни илмий жиҳатдан ўрганиш қанчалик муҳим эканлигини кўрсатади. Шу маънодан келиб чиқиб айтиш керакки, ўзбек адабиёти тарихида алп Эр Тунга, Тўмарис, Широқ, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Амир Темур, Навоий, Бобур, Машраб каби тарихий шахслар ҳақида салмоқли асарлар яратилган. Уларда, биринчи галда, халқимизнинг шонли тарихи бадиий ифодаланиши орқали ёш авлодга ва дунёга халқ маънавий қадриятлари юсаклигини кўрсатиш очиб берилса, иккинчи ўринда ёш авлодни ватанпарвар, инсонпарвар этиб тарбиялаш кўрсатилса, учинчи ўринда эса замонавий ижтимоий муаммоларга ечим берилади. Демак, тарихий воқелик, ундаги тарихий шахсларнинг фаолиятини ўрганиш ҳар бир киши учун эҳтиёжга айланади. Ана шу эҳтиёж ёзувчи ва ўқувчини реал тарихни бадиий идрок этишга ундайди. Натижада етук тарихий асар юзага келади.

Маҳбуба ЎРАЗБОЕВА,

*ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини таянч докторанти
(Ўзбекистон)*

ЭСКИ ОБРАЗНИНГ ҚАЙТА ЖОНЛАНИШИ ЁХУД АДАШГАН АЁЛ ТАСВИРИДА ЁЗУВЧИ МАҲОРАТИ

Аннотация. Мақола Жамила Эргашеванинг “Қир устидаги аёл” романидаги етакчи қаҳрамонлардан бири бўлган Нозима образининг характер хусусияти, образли ифодасида адабанинг маҳорати масаласи ўрганилади.

Таянч сўз ва иборалар: ижодкор, аёл, аёл образи, адашган аёл, характер, зиёли, қисмат.

Ёзувчи Жамила Эргашева “Қир устидаги аёл” романида ўз қаҳрамонлари характер-хусусияти, маънавий қиёфасига атайин тўхталиб, уларга алоҳида муносабат билдириб ўтирмайди. Аксинча, қаҳрамонлар ўзини ўзи кашф этади: уларнинг хатти-ҳаракати, ўй-кечинмалари, мунозаралар, диолог ва монологлар бу борада асосий ифода йўсинига айланади. Бунда, айниқса, психологик тасвир ниҳоятда муҳим ўрин тутати. Маълумки, “персонаж характерини очиш – психологик тасвирнинг бирламчи муҳим вазифаси. Юз-кўз ифодаси, мимика, имо-ишора, гавда ҳолати каби новербал хатти-ҳаракатлар кўпинча персонаж кўнглида кечаётган ҳислардан гувоҳлик беради”³⁶³.

Ж.Эргашева ўз қаҳрамонлари характеристикасида психологик тасвирнинг ана шундай имкониятларидан сермахсул фойдаланади: *“Томоғига нимадир тиқилиб, икки чеккасидаги томирларда иссиққина нималардир вижир-вижир қилиб, кўзлари томон оқиб кела бошлади. У зўрға: “Ҳа-а, ҳа яхши, жуда чиройли экан!” деди-ю, ортига бурилиб ётоғига кириб кетди. Бироз ҳоври босилгач, ўзини уришди: “Арзимас бир тақинчоқ учун ўзингга аччиқ гап сотиб олишининг нима кераги бор? Ҳозир бир нима дейдиган бўлсанг, сенинг ҳам онанг қилсин эди, дейиши аниқ. Сиз қизингизга менинг неча йилдан бери йиғиб юрган пулимга қилаяпсиз. Бу пул мен учун онамнинг сутидек ҳалол эди, десинми? Нима фойдаси бор?”*³⁶⁴

Нозиманинг томоғига тиқилган “нимадир”, томирларида вижир-вижир қилиб кўзлари томон оқиб кела бошлаган “иссиққина нималардир” ҳам – унинг тилла тақинчоқ учун йиққан пуллари – армонга айланган орзуси –аламию аламзадалиги. Нозима қимматбаҳо тақинчоқ учун йиққан пулларини қайинсинглисига ишлатилишини ҳазм қилолмайди. Эри сўраганда ноилож беради-ю, аммо ичида алам ва нафрат исёни бошланади. Бир қараганда, умуман аҳамиятсиз туюлган ана шу кичик бир сабаб Нозима маънавиятидаги кемтикликларни кўзғатади, шусиз ҳам аранг сабр топиб турган нафсоний-ҳайвоний иллатлар бош кўтариб, уни тубанлик ботқоғи томон судраб кетади. Нозима руҳиятидаги кескин бурилишлар ҳам, асар воқеалари шиддати ҳам ана шу воқеа сабаб ривожланиб, кенгайиб бораверади.

³⁶³ Ботирова Ш. Персонаж характеристикасида психологик тасвирнинг ўрни. //Ўзбек тили ва адабиёти, № 5, 2012, 49- б.

³⁶⁴ Эргашева Ж. Қир устидаги аёл. Тошкент., Ўзбекистон, 2013 йил, 10 бет.

Адабиётда туш поэтик восита сифатида кўп учрайдиган ва ёзувчиларимиз тез-тез мурожаат қилиб турадиган унсурлардан биридир. Одатда туш поэтик деталидан кўпинча қийин вазиятда қолган қаҳрамонга йўл кўрсатиш, ҳаётидаги бирор хавфдан огоҳлантириш учун фойдаланилади. Ёзувчи Жамила Эргашева ҳам тушдан поэтик восита сифатида фойдаланиб, Нозимани эртанги бўлажак фожеадан туши орқали огоҳлантиради.

“Тонгга яқин кўзи илган экан, алоқ-чалоқ туш кўра бошлабди. Аллақаерларда адашиб юрган эмиш, кийимлари дарахт шохла-рига илашиб, бирин-кетин тушиб, шир яланғоч бўлиб қолибди....

...Шу пайт қаердандир эри пайдо бўлибди-да, “Сен ҳаммамизни шарманда қилдинг, сени ўлдираман”, деб бўға бошлабди. У шундай қаттиқ бўғибдики, Нозиманинг нафаси қайтиб, уйғониб кетди.”³⁶⁵ Нозиманинг тушида аллақаерларда адашиб юришлари, бу унинг ҳаёт чўқмоқларида адашиб хиёнат кўчасига киришига ишора-дир. Кийимларининг бирин-кетин тушиб, яланғоч бўлиши эса хиёнатининг ошкор бўлиши эди.

Ёзувчи Нозима характерини ёритишда нафақат Нозиманинг ўзи, балки атрофидагиларининг унга муносабати, уҳақдаги фикр-кечинмаларидан ҳам унумли фойдаланади. Жумладан, унинг турмуш ўртоғи Сардор нутқидан айтилган сўзлар Нозиманинг товланувчан мураккаб характерини янада чуққурроқ ва ёрқин-роқ ёритишга хизмат қилади:

– Ҳали сен онамисан?! Шу болаларга ҳеч қачон оналик меҳри бердингми? Бир иштонини булғаса, ўзингни осиб қўйгудек бўлар эдинг-ку. Уларни онам катта қилди-ку, кўрнамак! Она! Она эмиш бу киши.

– Ҳар нарса деб лақиллайверманг, алимент тўламасликнинг йўлини ахтаряпсизми? Алимент ҳам тўлайсиз, бизга алоҳида уй ҳам олиб берасиз³⁶⁶...

Мана шу ўринларда Нозиманинг асл нияти янада ойдинлашади. Фарзандлари унга фақатгина пул, уй ундириш ҳамда қайнона-қайнотаси ва турмуш ўртоғидан шу йўл орқали ўч олиш учунгина керак. Энг ёмони, у кези келганда болаларига нисбатан ўта шафқатсиз. Асарда бу образнинг оналик сифатларига кенг ўрин берилмаган. У фақат ўз манфаати, ўз ҳузур-ҳаловати, роҳат-фароғатини ўйлайдиган бир аёл. Бу образ тақдири билан боғлиқ воқеалар жараёнини кузата туриб, уни аёл деб аташга ҳам оғри-

³⁶⁵ Эргашева Ж. Қир устидаги аёл. Тошкент., Ўзбекистон, 2013 йил, 151бет.

³⁶⁶ Ўша асар. 80-бет.

ниб қолади китобхон. Нозима шундай жирканч ишларга қўл урадики, у ўз аёллик шаъни, матонатига тамоман зид борадики, бу қилмишлари оқибатида уни аёл деб таърифлашга муносиб сабаб топилмайди. Бу ҳол, айниқса, ўз болаларига нисбатан ўта шафқатсиз вазиятларда янада бўртиб кўринади: *“У боланинг кўз ёшларидан ҳўл бўлиб кетган бир бурдагина юзига тарсаки тортиб юборди. Бола гандираклаб орқага йиқилаётган эди, унинг нозиккина билакларидан чангаллаб ушлаб, яна бир тарсаки туширди. Энди уни тўхтатиб бўлмасди. Яна, яна ураверди, ураверди! Бола энди онасининг оёқларини кучоқлаб йиғлар эди:*

– *Онажон, урманг, урманг, онажон! Бошқа бундай қилмайман, мени кечиринг.*

– *Нозима болани бир силтаб, ўзидан ажратиб олди-да, ерга итариб юборди. Ярадор қуш мисол ер билан битта бўлиб ётган болани бир тепиб, яна айвонга чиқиб кетди”*³⁶⁷

Қандай даҳшатли ва аянчли манзара. Ёзувчи воқеани бутун борица, табиийлигича кўз олдингизда намоён қилган. Айни ўринларда Нозиманинг на ташқи, на ички қиёфасига муносабат билдириб ўтирмаган бўлса ҳам, ана шу тасвирининг ўзиёқ Нозиманинг ўша пайтдаги мудҳиш ҳолатини, вазоҳатли қиёфасини кўз олдингизда тўла намоён қилади. Боланинг тарсаки еган “бир бурдагина юзи”, чангалланган “нозиккина билаклари” ўқувчида ачиниш ҳиссини уйғотади, бу бешафқат онага бўлган нафратини тоширади. Бола тасвиридаги айни шу ҳолатлар тафсилотнинг таъсир кучини оширишга муносиб замин яратган.

Ёзувчи Нозима характерининг мураккаб ва мудҳиш қирраларини ойдинлаштиришда турли мазмундаги тасвирий ифодаларни ўринли қўллайди, Нозиманинг кирдикорларини оқлашга сира уринмайди: *“Бир четда тиззаларини кучоқлаганча ҳурпайиб ўтирган Ноила ҳам кўзига иркит мушукдек ёқимсиз бўлиб кўринди”*³⁶⁸ У қандай баттол онаки, ўз боласи кўзига иркит мушук бўлиб кўринса? У қандай бағритош аёлки, жажжи қизалоғини зарб билан бир тепиб, майиб-мажруҳ қилишдан тап тортмаса? Нозиманинг бу шафқатсизлиги ҳам ўзига, ҳам норасида гўдакларига, ҳам кекса қайнона-қайнотасига жуда қимматга тушади. Бу роман воқеълари тафсилотида очиқ эътироф этилади. Айниқса, шу мудҳиш воқеадан кейин ўғли Санжарнинг дудуқланиб қолиши, қизи Ноиланинг “жигар қопчаси ёрилиб, жигари эзилиб”

³⁶⁷ Ўша асар. 198-бет.

³⁶⁸ Ўша асар. 198 бет.

кетишию операция қилиниши манзаралари китобхонни бефарқ қолдирмайди. Бундай тасвирларда ёзувчининг аёллик шаънига номуносиб иш тутаётган, нафсоний иллатлар оғушига ғарқ бўлган тубан характер соҳибаларига нисбатан исёни, нафрати ниҳоятда ёрқин акс этади. Асар сўнггида Нозима руҳиятида яхшилик томонга ўзгаришлар, ўз айбига иқрорлик, қилмишларига пушаймонлик кечинмалари куртак отиб бораётганига ишоралар бўлса-да, барибир китобхон қалбида бундай ҳаёсиз, шафқатсиз ожизларга нисбатан нафрат туйғуси барқарор қолади ва ўз руҳияти, маънавиятида мавжуд инсоний сифатларини такомиллаштиришга уринади. Робия холадек бағрикенг, меҳридарё, кечиримли момолар руҳониятидан маънавий баҳраманд бўлади.

Ixtiyor KAMOLOV,

*Buxoro davlat universiteti o'zbek adabiyoti kafedراس izlanuvchisi
(O'zbekiston)*

“YULDUZLI TUNLAR” ROMANI VA TARIXIY MANBALARDA BOBUR OBRAZI TALQINIDA BIOGRAFIK YONDASHUV

Annotatsiya. Maqolada atqqli o'zbek adibi P. Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanida yaratilgan Bobur obrazi biografik yondashuv asosida H.Lambning “Bobur – yo'lbars”, Boburning “Boburnoma”, Gulbadanbegimning “Humoyunnoma” asarlari bilan qiyosiy tahlil qilingan.

Аннотация. В статье дан сопоставительный анализ романа известного узбекского писателя Пиримкула Кадырова «Звёздные ночи» с историческими источниками как «Бабурнаме» Бабура, «Бабур - тигр» Г. Ламба и с «Хумаюннаме» Гулбаданбегим с точки зрения биографического подхода.

Annotation. The article provides a comparative analysis of the novel by famous Uzbek writer P.Kadyrov “Starry Nights” with historical sources as “Babur the tiger” by H. Lamb, “Baburname” by Babur and “Humayunname” by Gulbadanbegim a from the point of view of a biographical approach.

Kalit so'zlar: biografik yondashuv, tarixiy shaxs, tarixiy roman, badiiy asar, obraz, tarixiy haqiqat, badiiy to'qima, “Boburnoma”, “Humoyunnoma”.

Ключевые слова: биографический подход, историческая личность, исторический роман, художественное произведение, образ, историческая правда, художественная вымысел, «Бобурнаме», «Бабур – тигр»

Key words: biographical approach, historical character, historical work, literary work, image, historical truth, fiction, “Boburname”, “Babur – the tiger”

Bobur A. Temurning avlodi, ulkan imperiya asoschisi, mohir sarkarda, buyuk shoir, nosir, xattot, tarjimon, bir soʻz bilan aytganda, gomusiy shaxsdir. Uning hayoti, ilmiy-badiiy merosi oʻzi yashagan davrdan boshlab nafaqat bizning yurtimizda yoki koʻhna Sharqda, balki Yevropa va Amerika mamlakatlarida olimlar tomonidan oʻrganib kelinmoqda. Ana shunday badiiy asarlarning eng sarasi sifatida P. Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanini aytib oʻtish mumkin.

Yozuvchi asarni boshlashdan oldin uzoq muddat tarixiy faktlar, oʻsha davr muarrixlari qoldirib ketgan tarixiy asarlarni, ayniqsa, “Boburnoma” memuarini qunt bilan oʻrgangan. Bu ulkan ishning ilk qadamlarini ijodkor quyidagicha eslaydi: “Bobur mirzo hayoti va faoliyatiga oid mavzular ummonday cheksiz. Bu ummonda oʻnlab, yuzlab adabiy kemalar suzishi mumkin. «Yulduzli tunlar» ana shu majoziy kemalardan biri tarzida yuzaga keldi”³⁶⁹.

P. Qodirov esdaliklarida roman 6 yil ichida biror nashriyotga qabul qilinmaganligini eslaydi. Davr mafkurasi sabab oʻzbek davlatchilik va madaniyati tarixidan hikoya qiluvchi “Yulduzli tunlar” asari turli tazyiqlarga uchradi. Oʻtgan 6 yildan muallif unumli foydalandi: asarni yangi parchalar bilan boyitdi, tarixiy manbalarni, birinchi navbatda, “Boburnoma” memuari va Gulbadanbegimning “Humoyunnoma” asarlarini sinchiklab oʻrgandi. Roman ilk bora 1979-yil xalqimizning yana bir atoqli farzandi Sharof Rashidov yordami bilan kitob shaklida nashr etildi. 1979–1999-yillarda tinimsiz qayta ishlashlar natijasida Markaziy Osiyo, Afgʻoniston, Hindiston, Pokiston hududida yashagan xalqlarning XV-XVI asrlardagi hayotidan xabar beruvchi oʻlmas va nodir asarga aylandi.

Bobur hayoti va ijodi toʻgʻrisida oʻzbek va jahon adabiyotida yaratilgan barcha asarlar orasida “Yulduzli tunlar” romanining alohida ehtiromga sazovor ekanligining yana bir jihati shuki, asarda shoh va shoirning bolalik yillaridan boshlab, to umrining oxirigacha boʻlgan hayot yoʻli hikoya qilingan. “Boburnoma” “Tengri taoloning inoyati ila...tarix sekkiz yuz toʻqson toʻqquzda(milodiy 1494-yil) Fargʻona viloyatida oʻn ikki yoshta podshoh boʻldum”³⁷⁰ deb boshlansa, “Yulduzli tunlar” romani ham xuddi shu tarixiy jarayondan -Boburning tasodifiy oʻlim topgan otasi Umarshayx Mirzo oʻrniga Fargʻona taxtiga oʻtirishi haqida hikoya qiluvchi “Quva. Qil ustida turgan taqdirlar. Milodiy 1494-yil yozi” tarzida ibtido topadi. Bu roman birinchi navbatda badiiy asar, ammo muallif tarixiy haqiqatdan bir zumga ham chekinmagan.

³⁶⁹ Qodirov P. Yulduzli tunlar. – T.: “Oʻzbekiston”, 1999. – 542 b. 3-b.

³⁷⁰ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. –T.: Fan, 2019. 5-b

Ma'lumki, Bobur Farg'ona hukmdori bo'lgan dastlabki kunlardan boshlab taxt-uchun jang-u jadallar domiga tortiladi. Hali otasining vafotiga ko'nikolmagan, xalqni boshqara olish qobiliyatini to'liq egallashga ulgurmagan Bobur sarhadlariga amakisi Sulton Ahmad Mirzo bostirib kiradi. Dushmanlikni to'xtatib. Ammo Quva hududiga kiraverishdagi Qorasuv ko'prigi qulab, qo'shin talafotga uchraydi – bularning barchasi tarixiy manbalardagi ma'lumotlardir. Xususan, "Boburnoma"da ham bu voqeaning "...qalin cherik kelib ko'rukda tiqilib, qalin ot va teva bu qora suvga yiqilib zoye' bo'ldi"³⁷¹ deya tasodif ekanligi aytiladi. "Yulduzli tunlar" da esa muallif bu tarixiy voqeaga badiiy tus beradi: go'yo ko'prik tasodif sabab qulamagan, ya'ni Tohir ismli yigit boshliq bir guruh quvaliklar yurtlarini himoya qilish maqsadida ko'prikni avvaldan "mixlarini sug'urub, to'sinlarni arralab"³⁷² shikastlab qo'yishadi. Yozuvchi shu voqelik orqali Tohir obrazini asrga olib kiradi va uni roman boshidanoq Bobur taqdiriga bog'lab qo'yadi. Aytish mumkinki, Tohir keyingi voqealar davomida Boburning ishonchli sarkardasi, mulozimiga aylanadi. Adabiyotshunos R. Haydarova ta'kidlaganidek: "Yozuvchi Boburning yonida oddiy xalq ichidan chiqqan yaqin safdoshlar borligini ko'rsatish niyatida bo'lgani uchun Tohir oftobachini tanlaydi va asar davomida uni obraz sifatida bosqichma-bosqich rivojlantira boshlaydi"³⁷³.

P.Qodirov ushbu quvalik qahramonga bekorga Tohir deya nom bermagan. Aslida ko'pchilik kitobxon ahli uchun badiiy to'qima obraz hisoblangan Tohir obrazining ham tarixiy ildizlari bor. Xususan, shoh va shoirning farzandi Gulbadanbegimning "Humoyunnoma" asarida toj-u taxtdan charchagan otasining mamlakat ishlarini o'g'li Humoyunga topshirib, "Zarafshon bog'ida bir burchakda o'tirsam, mening xizmatim uchun Tohir oftobachi ham yetib ortadi"³⁷⁴ degan so'zlarini keltirib o'tadi. Demak, "Yulduzli tunlar" romanida tasvirlangani singari Tohir ismli qahramon tarixda ham Boburning eng yaqin kishilaridan bo'lgan.

Bobur biografiyasidagi eng munozarali mavzularidan biri – shubhasiz, opasi Xonzoda Begimning Shayboniyxon nikohiga berilishidir. Bu borada nafaqat badiiy asarlarda, balki tarixiy manbalarda ham turlicha fikrlarni uchratish mumkin. Tarixdan

³⁷¹ O'sha manba, 20-b

³⁷² Qodirov P. Yulduzli tunlar. – T.: "O'zbekiston", 1999. 65-b.

³⁷³ Risolat Haydarova. Tarixiy haqiqat, badiiy to'qima va uydurma. Sharq yulduzi jurnali. – T. 2017-2.

³⁷⁴ Gulbadanbegim. Humoyunnoma. – T.: Ma'naviyat, 1998. – 42-b.

ma'lumki, Bobur Samarqandni 2-marta egallab, biroq muddatdan so'ng Shayboniylarga yengilib, shaharni tashlab ketishga majbur bo'ladi. Orada sulh tuzilgandan so'ng, Bobur yaqin insonlari bilan Samarqandni tark etadi, biroq tug'ishgan opasi dushman qo'liga tushib, Shayboniylar nikohiga beriladi. "Boburnoma"da muallif opasi kutilmaganda "Shayboqxonning iligiga tushti"³⁷⁵ deb ta'kidlaydi. Ammo barcha tarixiy manbalarda ham bunga tasodif deb qaralmaydi. Xususan, Gulbadanbegim "Humoyunnoma"da: "Otam hazratlari olti oy davomida Samarqandni olmoqqa urindilar, lekin maqsadlariga yetolmadilar. Ana shu vaqtda Shohibekxon "Agar... Xonzodabegimni menga bersangiz oramizda sulh tuziladi va ittifoqlik aloqalari o'rnatiladi", deb aytgizib yubordi. Oxiri Xonzodabegimni o'sha xonga berib, o'zlarining qaytishlari zarur bo'ldi"³⁷⁶, – deya izohlaydi. Boburning xolavachchasi, tarixchi Muhammad Haydarning "Tarixi Rashidiy" asarida ham xuddi shunday talqinni o'qishimiz mumkin: "Bobur Podshohning toqati toq bo'lib, Shohibekxonga opasi Xonzoda Begimni berib, sulh tuzdi-da, ketdi"³⁷⁷. Bu bahsli munozaraga qo'shilgan badiiy asarlarda esa boshqacha talqinni uchratishimiz mumkin. Amerikalik sharqshunos, yozuvchi H. Lamb "Bobur – yo'lbars" asarida "Ukasiga hamisha sadoqat bilan xizmat qilgan Xonzoda Begim o'z ixtiyori bilan Shayboniylar huzurida qolganday tuyuladi"³⁷⁸ deb yozadi va Bobur opasini dushmanga topshirib, o'z hayotini saqlab qoladigan inson emasligini uqtiradi. "Yulduzli tunlar"da muallif yuqoridagi tarixiy chalkashlikka go'zal badiiy "uydurma" kafsh qilib javob qaytargan. Ya'ni P. Qodirovning badiiy talqiniga ko'ra, Shayboniylar Xonzoda Begim nomiga ishqiy maktub yo'llab, agar uning nikohiga o'tsa, ukasi Bobur va uning yaqinlarini sog'salomat shaharni tark etishiga ijozat berishini bildiradi. Onasi va qolgan yaqinlarini o'limdan asrab qolish, qolaversa, "...hamma balolarga o'zini tutib berib ukasini yov qurshovidan xalos qilish"³⁷⁹ maqsadida Xonzoda Begim Boburning bunga ko'nmasligini sezib, hech kimga sezdirmasdan o'z ixtiyori bilan Shayboniylarning huzuriga boradi. Shoh va shoirlar o'zgacha hurmat va muhabbat tuygan P. Qodirov o'z romanida unga opasini dushman qo'liga topshirishga majbur qilgan uka sifatida ta'riflay olmaydi. Yoxud ba'zi adabiyotshunoslari

³⁷⁵ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. –T.: Fan, 2019. 97-b

³⁷⁶ Gulbadanbegim. Humoyunnoma. – T.: Ma'naviyat, 1998. – 29-30 b.

³⁷⁷ Muhammad Haydar Mirzo. Tarixi Rashidiy. –T.: Sharq, 2010. – 251-b.

³⁷⁸ Lamb H. Bobur – yo'lbars. –T.: "O'zbekiston" nashriyoti, 2018. –b.69

³⁷⁹ Qodirov P. Yulduzli tunlar. – T.: "Sharq" NMAKBT, 2018. – 544 b. 254-b.

ta'kidlaganlaridek³⁸⁰, yozuvchi bu vaziyatda asosiy badiiy urg'uni Boburga emas, Xonzodabegimning ukasi, onasi va boshqa yaqinlarini qutqarish uchun qilgan jasoratiga beriladi.

Ko'rinadiki, Bobur shaxsiga qiziqish va u haqda asarlar yaratish ulug' ijodkor yashagan davrdan hozirga qadar davom etib kelmoqda. Yuqorida tilga olganimiz va qiyoslaganimiz tarixiy va badiiy asarlar mulohazalarimizni tasdiqlab turadi. Bunday asarlar orasida buyuk adib Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romani Boburning hayot va ijod yo'li haqida hikoya qiluvchi eng nodir ham badiiy, ham tarixiy manba sifatida umrboqiylik kasb etishini alohida qayd etish lozim.

Дилфуза РАСУЛМУХАМЕДОВА,

*ЎзДЖТУ, Жаҳон адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси
(Ўзбекистон)*

ИЖОДКОР МАҲОРАТИ ВА ТРИЛОГИЯ ЖАНРИ (Саид Аҳмад ижоди мисолида)

Аннотация. Мақолада Саид Аҳмаднинг бадий маҳорати, асарда назарда тутилган ғоявий концепциянинг муҳимлиги, ёзувчи қўллаётган услуб ва бадий маҳорат борасидаги қарашлар ҳамда унинг ижодида трилогия жанри ва унинг ўзига хос хусусиятлари алоҳида таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: асар структураси, бадий ғоя, адабий-танқидий таҳлил, сюжет, композиция, дуэлогия жанри, трилогия жанри, қиёсийтипологик, тарихий-биографик, психологик таҳлил.

Бадий адабиёт юсак профессионалликни талаб этади ва китобхоннинг дидини ҳам шунга яраша тарбиялаб боради. Шу ўринда яратилган ҳар қандай насрий баёндаги асар оддий халқ учун яратилган экан, ўша содда адабиёт аспектида туриб масалага баҳо бериш мақсадга мувофиқдир. Адабиётимизда кейинги даврларда бадий асарларнинг нисбатан соддалашиб бориши (Қадимги туркий халқлар адабиёти), халқнинг воқеабанд асарларга мойиллиги, йирик роман, қисса ҳикоя жанрдаги асарлар ва улардаги ёзувчи маҳорати масаласи энг долзарб мавзуларга айланиб бормоқда. Жумладан, ўзбек адабиётида бундай забардаст ёзувчилар ва бадий ижод намуналарининг кўплиги энг

³⁸⁰ R. Haydarova. Tarixiy haqiqat, badiiy to'qima va uydurma. Sharq yulduzi jurnali. – T. 2017-2.

кувонарли ҳол. Чунки, фақат ўзбек бўлганим учун эмас, балки мукаммал, серқирра адиблари борлиги билан ажралиб турувчи халқ бўлганлигимиздан қувонаман.

Ҳозирги замон жаҳон адабиётшунослигида маданий-тарихий, қиёсийтипологик, тарихий-биографик, руҳий таҳлил каби етакчи тадқиқот методларининг изчил такомиллашуви натижасида бадиий тафаккурнинг тадрижий ривожи билан боғлиқ илмий концепциялар янгиланди. Бу эса дунё халқлари адабиёти, жумладан, ўзбек адабиёти тараққиётида муҳим ўрин тутган бадиий-эстетик анъаналарни замонавий адабиётшуносликнинг турли тадқиқ методлари асосида системали ўрганишдан иборат истиқболли йўналишни бошлаб берди.

Адабиётшунос Ҳ.Умuroв ёзганидек: “Бадиий асар ҳаётнинг ўзига хос яхлит, мустақил бир парчасини қайтадан жонлантирар экан, жуда кўплаб бетақрор ва мураккаб жараёнларни бошидан кечиради, айна пайтда, ҳар бири якка олам (асар) бўлиб дунёга келади. Мавзу ва ғоя, образ ва характер, сюжет ва композиция, бадиий тил ва услуб, тур ва жанрлар каби воситалар асарнинг мукамаллигини, бадиийлигини таъминлашга хизмат қиладилар”³⁸¹

Бунда муаллифларнинг маҳорати, асарда назарда тутилган ғоявий концепциянинг муҳимлиги, ёзувчи қўллаётган услуб ва бадиий маҳорат борасидаги қарашлар ҳам аҳамиятли эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигида алоҳида ижодкор ҳаёти ва ижодий меросини ўрганишга бағишланган кўплаб тадқиқотлар яратилди. Адабий танқиднинг муайян йўналишлари, жумладан, тадқиқот мезонларига оид қарашларнинг янгиланиши, таҳлил ва талқин муаммосини тадқиқ этувчи диссертация, монография, дарслик ва ўқув қўлланмаларнинг яратилганлиги нур устига аъло нур бўлганидан далолат беради.

XX аср бошларида пайдо бўлган роман жанри ўзининг шаклий, фал сафий, бадиий эстетик жиҳатдан янгиланиб, шаклланиб келганлиги ҳақида фикр билдирилганда, нафақат роман жанри балки, роман дулогия ва трилогия жанрлари адабиётимизнинг гултожи асарларига айланиб улгурган, ўзбек адабиётидаги икки даҳо ёзувчилар С.Аҳмад ва П.Қодировлар томонидан асос солинган (“Уфқ” трилогияси : “Қирқ беш кун”, “Ҳижрон кунларида”, “Уфқ бўсағасида”)ва (“Юлдузли тунлар” ва “Ақбар ва Ҳумоюн”

³⁸¹ Умuroв Ҳ. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.114.

романлари (дилогия жанрида яратилган) ушбу асарлар энг мукамал ижод маҳсули сифатида тан олинганлиги билан ажралиб туради.

Агар адабиётимиз тарихига назар ташласак, Саид Аҳмаддек кўнгли кенг ва сахий ижодкорлар бармоқ билан санарли. У зот чинакамига жон - тан билан “Мажолис ун-нафоис” эди. Унинг қаламига мансуб бўлган асарлари орасида катта ҳажимдаги “Уфқ” трилогиясидан кейин энг катта аҳамиятга эга бўлган асар албатта бу “Йўқотганларим ва топганларим” асаридир. Шубҳасиз фикримизга қўшиласиз. Чунки, унда 16 нафар ёзувчи ва шоирнинг ҳаёти ҳақида ғоят теран ва теша тегмаган хотиралар берилган. Мазкур хотиралар китоби ҳақида ўйларкансиз ҳаёлингизга адабиётшунос олим Умарали Норматовнинг куйидаги фикрлари келади: “Йўқотганларим ва топганларим” каби китобни фақат Саид Аҳмадгина ёзиши мумкин эди. Бу китоб адабиётимизнинг машъум тоталитар режим замонлари босиб ўтган машаққатли ва зиддиятли йўли, адибларимиз қандай оғир шароит ва вазиятларда яшаб ижод этгани, ўшандай замонларда ҳам асл инсоний фазилатларини сақлаб қолгани, ноёб бадий дурдоналар яратишга эришгани тўғрисида ҳаққоний тасаввур беради”.³⁸² Асарда ҳақиқатдан ҳам жуда машҳур адабиётимиз дарғалари қаламга олинган. Ундаги Ойбек, (Зарифа Саидносированинг “Ойбегим менинг” китоби ҳам тилга олинган) Тошпўлат Ҳамид, Мақсуд Шайхзода, Зулфия, Асқад Мухтор, Туроб Тўла, Ўлмас Умарбеков, Ўткир Ҳошимов, Неъмат Аминов, Мақсуд Қориев каби шоир ва ёзувчилар ҳақидаги эссе ва очерклар ҳам фақат Саид Аҳмадона иқтидор билан ёзилган.

Ҳозирги кун адабиётида бу асарлар кенг миқёсда таҳлил этилмоқда ва чуқур ўрганилмоқда. Шундай экан трилогия жанрда ёзилган илк ўзбек адабиётида пайдо бўлган “Уфқ” асари бунга ёрқин мисол бўла олади. Бу ҳолат синчковлик билан ўрганилганда романлар бирлиги трилогиянинг бадий яхлитлигини ташкил этаркан, умумтипология хусусиятларидан ташқари, яна бадий ғоя муштараклиги ҳамда уч мустақил сюжет чизиқлари бўлиши шарт. С.Аҳмаднинг “Уфқ” трилогияси (“Қирқ беш кун”, “Ҳижрон кунларида”, “Уфқ бўсағасида”) ўзбек адабиётидаги илк мукамал тажрибадир. Адабиётшунос И.Ғафуров: “Уфқ” – йирик эпик полотно. У ўзбек халқи ҳаётининг катта бир тарихий дав-

³⁸² Норматов У. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2007 йил 51-сонидан олинди.

рини қамраб олиб, акс эттирди. Трилогияда ўзбек миллий прозаси тасвир усуллари синтезлашди. Жуда чуқур лиризм билан суғорилган бу асар эпик тасвир билан замонавий илғор психологик таҳлилнинг бирлашган намуналарини беради”³⁸³, - дейди. Дарҳақиқат, “Уфқ” трилогияси ўзбек адабиётида халқимизнинг XX аср ўрталари воқелигига тегишли тарихини, босиб ўтган йўлини қаламга олди.

Бу китобни китобхон бошдан-оёқ шавқ билан, ҳеч қаерда туртинмасдан, диққати сусаймасдан, иштаҳаси бўғилмасдан ўқиб чиқади. Ўқишлик китоб ёзиш, унинг ҳар саҳифасини, ҳар сатрини китобхонга манзур қилиш, китобхонни қувонтириш, унинг кўнглини топиш осон эмас. Бу каби китобни ёзиш учун ёзувчининг маҳорати, китоб ёзишга ҳаваси, ҳатто енгиб бўлмайдиган хоҳиши ҳам кифоя қилмайди, буларнинг устига дард, ҳаёт берган илҳом, қалбдан бошқа ҳар қандай майда орзу-ҳавасни, ҳар қандай манфаат-ғаразни қувиб чиқарадиган йирик-юксак ғоя мавж урадиган илҳом керак. Илҳом билан маҳорат топишгандагина китоб ёзувчининг қалбидан қўшиқдай отилиб чиқади, китобхоннинг қалбида акс садо янграйди. Шунинг учун “китоб бадийи жиҳатдан анча ишланган, лекин ғоявий жиҳатдан бўшроқ” ёки “ғоявий жиҳатдан пишиқ, лекин бадийи жиҳатдан бир оз оқсайди”, деган “адабий-танқидий таҳлил”ни адабиёт баданидаги жароҳат дейиш мумкин. Бу жароҳат аста-секин бўлса ҳам, битиб боряпти. “Уфқ” кечаги кунимизнинг каттакон ва яхлит парчасидир. Албатта, ярим аср мобайнида яратилган бу асар билан Саид Аҳмад, шубҳасиз, адабиёт танбурида минглаб одамларнинг кўнглини овлайдиган устоз санъаткор бўлиб етишди. Хўш, Саид Аҳмад санъатидаги энг яхши белгилар қайсилар? Буларнинг биринчиси – юқорида айтганим, Саид Аҳмад асарларида замонанинг машҳур шиорлари ёхуд оғизга тушган қурилишлар тўғрисида ёзгани йўқ. У планларнинг бажарилиши ҳақида ҳам, колхоз-совхозларнинг фаровонлиги ҳақида ҳам асарлар яратмади. Тўғри, Саид Аҳмад буларнинг барини аҳамиятсиз, ўткинчи нарсалар деб ҳисоблагани йўқ, аммо булар тўғрисида бошқа жанрда – публицистикада қалам тебратиш лозим дейди, бадийи адабиёт эса ўзининг объектига эга, унинг ўз йўли, ўз гапи бор. Бадийи адабиёт, биринчи навбатда, ва фақат инсоншуносликдир, у инсоннинг феъллатвори, эътиқодлари, руҳий олами ҳақида

³⁸³ Ғафуров И. Туганмас умр йўллари. Прозанинг шоири. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б.127-128. .

баҳс юритади, унинг сийрати ва сувратини, қалб манзараларини чизади. Саид Аҳмад энг яхши асарларида худди шу йўлдан борди, шунинг учун ҳам, унинг асарларидаги одамлар “типик фазилатлар”нинг мажмуасидан таркиб топган “ижобий қаҳрамонлар” эмас, меҳнат қилувчи, изланувчи, муваффақият ларидан суюниб боши осмонга етувчи, кўпинча тақдир зарбалари остида изтироб чекувчи, лекин умидсизликни енгиб ўтишга қодир, самимий, ҳалол одамлардир. Улар “муайян ижтимоий гуруҳлар”нинг вакили эмас, умумбашарият элчиларидир. Худди шунинг учун ҳам, минглаб китобхонлар ҳам Саид Аҳмад қаҳрамонларида ўзларига хос сифатлар инъикосини кўрадилар ва уларни ўз яқин инсонлари дек ёқтириб қоладилар. Асарни синчиклаб ўқир экансиз, ҳаяжон, ваҳима, эхтирос, вазиятларга муносабат ўқувчини руҳиятини тубдан ўзгартиради ва чуқур фикрлаш ва мулоҳозалар қилишга чорлайди. Асардада қимирлаган ҳар бир жоннинг қайғуси, қувончи, қилиш-қилмиши, муҳаббати, ғазаби, оғзидан чиқади-ган ҳар бир сўзи рост: биров уруш касофатидан тор-мор бўлган муҳаббати харобаси устида кўз ёш тўкади; уруш бўрони кўз очирмаётган вақтда бировнинг қалбида муҳаббат ғунчаси япроқ ёзади; ота аскарликдан қочган фарзандини отади ва шу билан бирга “хайрият, ўқ тегмади”, дейди; қишлоқдан қаҳрамон чиқгач бутун қишлоқнинг кўкраги кўтарилади, ҳар бир хонадонга файз киради, уруш касофати онанинг ўлимига сабаб бўлади; оддий одам меҳнат frontiда катта ташкилотчи бўлиб кетади; одамлар қўлидаги бир бурда ноннинг юмшоқ жойини жангчиларга илинади. Бир мамлакат, бир халқнинггина эмас, бутун инсоният оламининг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган, одамларни, мамлакат бойлигини комига тортаётган буюк хунрезлик. Уруш бўлаётган жойларда харобалар орасидан, қурбонлар остида қон сизиб оқаётипти. Мамлакат ичкарасида пешона тери, кўз ёши, маҳрумият, қарғиш, наъра... “Уфқ” мана шу кунлардаги ўзбек қишлоғи ҳаётини тасвир қилади.

Асарда халқимизнинг олижаноб миллий хусусиятлари ва ўзига хос миллий характери ёрқин акс этган. Танқидчи И.Ғафуров эса, ҳақли равишда: “Уфқ” трилогиясида ўзбек миллий прозаси тасвир усуллари синтезланганди. Жуда чуқур лиризм билан суғорилган бу асар тасвир билан замонавий илғор психологик таҳлилнинг бирлашган намуналарини беради”,³⁸⁴ – дейди.

³⁸⁴ Ғафуров И. Туганмас умр йўллари. Прозанинг шоири. – Тошкент: Адабиёт

Энди ушбу асар композициясига тўхталадиган бўлсак. Бадиий асардаги шакл компонентларини мазмунни шакллантириш ва ифодалаш учун энг қулай тарзда уюштириш композициянинг зиммасидаги вазифа саналади. Композиция (лат. тартибга солиш, тузиб чиқиш) асардаги барча унсурларни шундай уюштирадигани, натижада унда биронта ҳам ортиқча унсурнинг ўзи бўлмайди, зеро, ҳар бир унсур асар бутунлигида ўзининг функциясига эга, муайян ғоявий-бадиий юк ташийдиган. Асарда уларнинг ҳар бири ўз ўрнида, меъёрида ишлатишлилиши, бутун билан муштаҳкам алоқада бўладиган ва бу алоқалар англанадиган тарзда жойлаштирилиши муҳим. Композицион жиҳатдан яхши ташкилланган асардан ўқувчи то сўнгги нуқтага қадар янги-янги мазмун қирраларини кашф этиб боради, ўқиш давомида турфа ҳиссий ҳолатларни қалбдан кечиради, ақлий ёхуд руҳий толиқиш, зероки унга тамомила ёт бўлади. Булардан кўринадики, композиция асар қисмларини бадиий ният (муайян бадиий концепцияни шакллантириш ва ифодалаш, кўзланган ғоявий-эстетик таъсир) ижроси учун энг оптимал тарзда жойлаштириш, уларнинг ўзаро алоқа ва муносабатлари равшан англашила диган тарзда бутунликка бириктириш демакдир. Яъни композиция бадиий шакл унсури эмас, балки асарнинг барча компонентларини уюштириб, унинг шаклий ва мазмуний бутунлигини таъминлайдиган, ўқилиши, уқилиши ва китобхонга ғоявий-эстетик таъсирини бошқарадиган, хуллас, уни чинакам санъат ҳодисасига айлантирадиган амал, шу амал асосланадиган ижодий тамойил экан. Шу боис ҳам композицияни – асарнинг қурилишида амал қилинаётган тамойилни нутқ сатҳидан тортиб тасаввуримизда гавдаланувчи бадиий воқелиги қадар барча нуқталарида кузата оламиз, бироқ уни конкрет ҳис этиб бўлмайди.³⁸⁵ “Уфқ” асарида муҳим композицион унсур бўлган сарлавҳаларнинг ўзига хос ўрни мавжуд. Хуллас, қандай номланишидан қатъи назар, юқоридаги ҳолларнинг ҳаммасида, биринчидан, гап асар (матн)нинг ташқи қурилиши ҳақида боради, иккинчидан, “ташқи композиция” асарнинг бадиият ҳодисасига айланишида ғоят муҳим аҳамият касб этади. Масалан, асарларнинг сарлавҳаси асар моҳиятида, жумладан, “Қирқ беш кун” деб номланиш бу миллатимиз тарихида муҳим тарихий ҳодиса бўлган Катта Фарғона канали қурилишига 45 кун муҳлати, “Ҳижрон кунлари”да Икромжон ва

ва санъат, 1981. – Б.89.

³⁸⁵ Қуроноф Д. Адабиётшунослик назарияси асослари. Т. 2018. 271-б

Жаннат холанинг қўрқоқ ва худбин ўғил туфайли чеккан изтироблари, қайғулари, Низомжоннинг севгилисидан айрилиши, отаси ва опасининг бойликка ўчлиги туфайли чеккан аламлари, уруш даври фожеалари, турфа хил кечинмалар талқини, “Уфқ бўсағасида” эса асосий сайёр образ саналган Икромжон, асарга кейинчалик кириб келган Низомжон, Аъзамжон, Иноят оқсоқол, Холматжон, Дилдор, Асрора сингари қаҳрамонларнинг тақдирлари ва мураккаб ҳаёт йўллари талқин этилган. Ҳар бир сарлавҳада асарнинг ғоявий-тематик маъзи, сюжет ҳаракати, муаллиф баҳо-муносабати лўнда ва аниқ акс этади, сарлавҳа асосий нуқтани урғулаб, маълум маънода асарнинг қабул қилинишини бошқаради.

Роман-трилогия структурасидаги ўзига хос компонентларга боблар, қисмлар, сарлавҳа, пейзаж, портрет, интерьер, бадий деталь, қолиплаш, киритма эпизод кабиларни киритиш мумкин. “Композиция–асарда ижодкор диққатмарказининг яққоллиги, бадий ғоянинг аниқлиги, шунга нисбатан асардаги катта ва кичик қисмлар ҳамда образларнинг жой-жойига қўйилиши ва уларнинг тасвир меъёри ва мақсадга мувофиқлигидир”. Ишда ушбу компонентларнинг трилогиядаги ўзига хос ўрнига эътибор қаратилди.

Маълумки, санъат ва адабиётда ҳаёт образлар воситасида акс эттирилади. Санъаткор ҳдётни кузатади ва кузатган воқеаларини тафаккурдан ўтказди, уларни қайта ишлаб яна жонли ҳаёт шаклида яратади. Ҳаёт воқеа-ходисаларини қайта тиклашда инсон образи ғоятда муҳим аҳамиятга эга. Ш уни ҳам айтиш керакки, бадий образ дейилганда, асосан, инсон образи тушунилади ва у адабиётда ҳал қилувчи роль ўйнайди.³⁸⁶

Ғоявий-бадий етук асарлардаги кишилар образи орқали биз муайян бир давр ҳаёти ҳақида кенг ва конкрет маълумот оламиз. Проф. Л.И.Тимо феевнинг таърифича, “образ – тўқима ёрдами билан яратилган ва эстетик қиймат касб этган инсон ҳаётининг умумлашма ва, айни чоқда, конкрет манзарасидир”³⁸⁷.

Дарҳақиқат, “Қирқ беш кун”, “Ҳижрон кунларида”, “Уфқ бўсағасида” номли уч китобдан иборат ушбу романда фикрлар содда, халқоналиги билан мутолаа жараёнида ўқувчига катта эстетик

³⁸⁶ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Т.2005. 244-бет

³⁸⁷ Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. М. Просвещение, 1971, 62–63-бетлар

завқ ва ҳузур улашади. Албатта, асардаги воқеалар худди битта ипга боғлангандек ривожланиб боради. Бунга сабаб ўтган асрнинг қирғинбарот уруши ва инсониятга келтирган офати тасвирланганида кўринади. Аммо “Уфқ” асарини фақатгина уруш ҳақида ёзилган деб бўлмайди, унда қаҳрамонларнинг ҳаётга муносабати, яшаш тарзи, энг муҳими, инсон тақдири ёритилмаганда адабий жараёнда бу қадар катта мавқега эга бўлмасди. Албатта, бу оддий хол эмас, балки асар қаҳрамонларининг тақдири драматизмга бойлиги, воқеаларнинг халқчиллиги, сюжетнинг зиддиятлар исканжасига қурилганлиги томошабинни ўзига жалб этади. Ва ишонч билан айтиш мумкинки, “Уфқ” роман-трилогияси ҳозирги кунда ҳам ўз мавқеини йўқотгани йўқ. Шунингдек, “Уфқ” асари асосида пойтахт ва вилоят театрларида бир неча бор спектакллар саҳналаштирилган ва узлуксиз намоиш этилган. Шу маънода, миллий романчилигимизга асос солган Абдулла Қодирий асарларидан сўнг, ўзбек театри саҳналарида роман жанрида яратилган, ҳамда энг кўп намоиш этилган асар Саид Аҳмаднинг “Уфқ” асари ҳисобланади.

Мана деярли бир асрлик вақт мобайнида Саид Аҳмад асарлари ўз ўрни ва муҳлисига эгадир. Адиб бугун ҳаёт бўлиб орамизда бўлганларида 100 ёшга тўлган бўлар эди. Лекин ўлмас асарлари билан халқ меҳрини қозона олган Саид Аҳмад барҳаёт, у одамлар қалбида, ёдида яшамоқда. Ҳали ҳануз қайта қайта ўқилса ҳам ўз ички мағизада янги маъно касб эта оладиган “Уфқ” трилогиясидан тортиб ҳажвий асарларигача миллат қалбидан чуқур жой олган ва бу ҳали миллион йиллар давом этади. Кейинги йилларда давлатимиз томонидан эл ардоғидаги адибларга кўрсатилаётган ҳурмат-эҳтиром маънавиятимизга берилаётган юксак эътибор сифатида барпо этилган адиблар хиёбонида қад ростлаган сиймолар ичида Саид Аҳмад ва Саида Зуннунованинг ҳайкали алоҳида ажралиб турибди.

Ҳали кўп йиллар мобайнида Саид Аҳмаддек забардаст ёзувчиларнинг асарлари халқимиз онги ва бадиий салоҳиятини оширишга улкан ҳисса бўлиб қўшилаверади.

Муборак ШИРИНОВА,
ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини таянч докторанти
(Ўзбекистон)

И. ГАСПРИНСКИЙНИНГ ЖАДИД МАТБУОТИДА ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация. Мақолада И.Гаспринский шахсияти ва фаолияти ҳақида энг ишончли манбалар унинг ҳаётлигида ёзилган ёки сафдошлари, шогирд ва ҳаммаслакларини томонидан битилган биографиялар, хотиралар экани таъкидланиб, шулардан бири сифатида “Шўро” журналининг 1914 йил 21, 22, 23, 24-сонларида “Машхур одамлар ва улуғ ҳодисалар” рукни остида эълон қилинган Р. Ф. (Ризоуддин бин Фахриддин)нинг “Исмоилбек Гаспринский” мақоласи атрофлича таҳлил қилинган. Шунингдек, ушбу журналнинг 1908 йилги 9-сонидида “Таржимон”нинг 25 йиллиги муносабати билан эълон қилинган мақола ва маълумотлар тақдим этилган.

Калит сўзлар: жадидчилик, И.Гаспринский, “Таржимон”, “Шўро”, жадид матбуоти, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, миллий матбуот, Туркистонда жадидчилик, Беҳбудий

И.Гаспринский шахсияти ва фаолияти ҳақида энг ишончли манбалар, албатта, унинг ҳаётлигида ёзилган ёки сафдошлари, шогирд ва ҳаммаслакларини томонидан битилган биографиялар, хотиралардир. Ана шулардан бири “Шўро” журналининг 1914 йил 21, 22, 23, 24-сонларида “Машхур одамлар ва улуғ ҳодисалар” рукни остида эълон қилинган Р. Ф. (Ризоуддин бин Фахриддин)нинг “Исмоилбек Гаспринский” мақоласидир³⁸⁸. Мақола катта ҳажмда бўлиб, И.Гаспринскийнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ маълумотлар ҳавола этилган. Ушбу мақола ўз навбатида “Таржимаи ҳоли”, “Оиласи”, “Таҳсил ва тарбияси”, “Амаллари ва амаллари” (Аслиятда алиф ва айн ҳарфлари билан фарқланадиган бу икки сўз:

1. Иш ҳаракат, интилиш, 2. Орзу умид маъноларини англатади. Моҳир тилшунос сифатида, Ризоуддин бин Фахриддин ушбу икки сўзнинг туркий тилларда, омофонлиги товуш таркиби бир хиллигидан фойдаланиб, сарлавҳада лафзий тажнис қўллаган. Мазмун шунга мувофиқ, мазкур сарлавҳа остида Гаспринскийнинг орзу ва режалари, уларнинг амалий натижалари хусусида фикр мулоҳазаларини баён қилган), “Олмошинғон фикрлари”, “Фурсатларини тақдир қулувчилари” (вақтини қандай тақсим-

³⁸⁸ Р.Ф. (Ризоуддин Фахриддин) Исмоилбек Гаспринский // Шўро. 1 ноябрь 1914, №21. – С. 642 – 643; Шўро. 15 ноябрь 1914, №22. – С. 673 – 681; Шўро. декабрь 1914, №23. – С. 701 – 708; Шўро. 15 декабрь 1914, №24. – С. 737 – 741.

лаши), “Маишати ва хусусий ҳаёти”, “Хасталиги ва сўнг кунлари”, “Васияти ва вафоти”, “Жанозаси”, “Вафоти хабариндан ҳосил бўлгон таъсир” қисмларидан иборат.

Бизнингча, “Таржимон”нинг 1895 йил 21-сонида босилган қуйидаги мақола И.Гаспринскийнинг умумий ҳаракат ва мақсадларини баён қилади. Мақолада, ўта тор доира вакиллариға маълум бўлган мақсадларни ҳисобға олмаганда, жадидчиликнинг асосий тамойиллари қисқача бир тарзда баён қилинган деб ҳам ҳисоблаш мумкин:

“Ўн уч санадан бери қирқ турли чийрув ёзгон фикрларимиз ушбу беш-олти моддадан иборат эди:

1) Русия таъбаси бўлгон мусулмонлар ҳукуматға ҳар ҳолда садоқат этмая шаръан ва низоман (қонунан³⁸⁹) бурчлидирлар.

2) Ҳар бир мусулмон ичун таҳсили диний фарздир. Лекин бунинг ила иктифо этмаюб (кифоланмай), улуми дунё ва касби ризқ ичун лозим ўлан фунун ва камолот таҳсилина ва юртимизнинг расмий дили ўлан рус дилининг таҳсилина ғайрат этмаси керакдир.

3) Дунёда умр этмак, яшамоқ ичун ишламак лозимдир. Ишдан фойдаланмак учун ишни билмак лозимдир. Биноан илайх (шунга кўра), санойеъ (ишлаб чиқариш), хунар, тижорат усулларини замонамиза кўра билмак ва кўчирмак (ўзлаштирмак) зарурдир. Сойирларнинг (бошқа халқларнинг) иш ва камолоти биздан илравда (олдинда) ўлур эса, кору касблари дахи (ҳам) ўлажағи маро табиийдир. Замонча қўмшиларимиздан (қўшниларимиздан) киравда (ортда) қолмаийлидир (қолмайлик).

4) Тупроқ ишлари, зироатчилик инсонларнинг энг буюк, энг муҳим дунёлиғидир...

5) Ҳар турли илм билур ва камолот ўқув ва таҳсил юзиндан келур... Ибтидоий миллий мактабларимизни ислоҳ ва проғромларини майдонлаштирмак (шакллаштирмак) мулоҳазаларини эдийўриз. Мукаммал таҳсили диний ила баробар маориф ва камолотдан ҳисса олмоқ йўлларини орошдирйўриз. Ҳам охиратимизни таъмин, ҳам дунёимизни роҳат этмак лозимдирки, бирининг воситаси улуми диния ўлдиғи каби дигари (бошқаси)нинг санойеъ ва маориф ва камолотдир.

6) ...Ўз маҳалласиндан ёки қариясиндан (қишлоғидан) моадо (бошқа, ташқари) дунё ва кунлариндан (ўз турмушидан) моадо

³⁸⁹ Иқтибос айрим қисқартиришлар билан берилмоқда. Қавс ичидаги изоҳлар муаллифга тегишли.

аҳвол билмаян одамнинг кўзи кўринжи; фаҳми англайишли ўламаз...

7) Мусулмонларнинг гўзал ҳоллариндан камоли ифтихор баҳс эдуб, лозим ўлдиғи ҳолда иснод эдан ғазетлара жавоблар ва раддиялар ёздиғимиз сўрада (асносида) мухтожи ислоҳ ўлан ҳолларими сатр этмая (яширишга, беркитишга) виждонимиз-да мусоид бўламиюриз... Эски замонларда бадавий бўлғон қарт бобойларимиз демишларки, “Йўқликни инкор эдан борлиқли ўлмаз, дардини сўйламаян дармон буламаз (топмас)”. Бу асри маданийда яшаюб-да бу қадар чўқ ҳақиқати-да қабул этмаялилим?³⁹⁰.

И.Гаспринскийнинг куйидаги мақоласи ҳам жадид матбуоти тадрижи учун муҳим манбалардан биридир: “Бу йил “Таржимон” учинчи ёшина кирди. “Таржимон” манфаат ва ғарази шахсий ичун дунёга келмий, балки Русиядаги мусулмонларнинг маориф тараққийларина, ватанимиз ҳам давлатимиз хушлиғи ва саломатлиги ичун хизматчи бўлғонликдан жумла ўқувчиларимизга мунинг ҳақинда маълумот берурга мажбурмиз. Иккинчи йил “Таржимон”нинг 1-нўмири чиқғонда 200 олувчиси бор эди. Ғазета масрафининг фийсабилиллоҳ ўзумиздан қўшуб йил охирина етишдирдик. 1883 йил декабринда олучиларимиз 406 га етди. 1884 йил бўйинча орта боруб, ушбу ўткан декабрда олувчиларимиз 1000 киши бўлди. Ушбу минг кишидан беш юзи олимлар, уч юзи савдогарлар, юзи тўра ва мирзолар, қолғони бошқа халқлардир. Бу минг кишининг уч юзи қримли, уч юзи Астрахань ва Самар, Саратов ва Ўренбурх, Уфа ва Қозон ва Пермь мусулмонлари, эллик Сибирия мусулмонлари, икки юзи Ўрта Озиё ва Туркистон исломларидир”³⁹¹.

И.Гаспринский 1893 йилда Самарқанд ва Бухорога бориб, Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Абдулқодир Шакурийлар билан учрашиши³⁹² нафақат Туркистон жадидлари, балки ватанимиз тарихида муҳим воқеалардан бири бўлди. “Таржимон”нинг Туркистонда ўта фидойи ихлосмандлари, яъни унда илгари сурилган ғоялар тарафдорлари бор эди. Ш.Юсупов ёзишича, “Туркистон вилояти газетининг” 1901 йил эълон қилинган фармоннинг шарҳига кўра император томонидан “Русия давлатига яхши хизмат қилгани”, айниқса, “тинчу хотиржам юргани” учун генерал-майор

³⁹⁰ Таржимон. 1895 йил. №21.

³⁹¹ Таржимон. 1885 йил №1.

³⁹² Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. – Тошкент: O'zbekiston, 2008. – Б. 15.

унвони берилган Жўрабек устидан Туркистон генерал-губернатори қуйидаги чақув хатини ёзади: “Таржимон” газетасининг жонкуяр тарғиботчиси генерал Жўрабекдир. У янги усул (мактаб) билан қизиқмоқда. Гаспирали Тошкентга келганда у билан учрашди”³⁹³. Хуллас, “Генерал Жўрабек Қаландаровнинг “Таржимон” газетасининг обуначиси ва тарқатувчиси эканлиги оҳанга маълум бўлгач, орадан бир оз вақт ўтиб Нарсес деган бир армани томонидан ўлдириб кетилган...”³⁹⁴ Жўрабекнинг ўлдирилиш тафсилотлари “мусулмон оламининг душмани миссионер Н.Остроумов” (Мустафо Чўқай таъбири³⁹⁵)га ҳам маълум бўлган. Бу ҳолат, биринчидан, юқорида И.Гаспринскийнинг асл сиёсий позицияси ҳақида мулоҳазаларимизга муҳим далил бўлса, иккинчидан, миллий матбуот Чор ҳукумати наздида ўзига қарши қаратилган кучли қурол эди.

“Таржимон” газетасининг 25 йиллиги муносабати билан “Шўро” журнали 1908 йилги 9-сони титул varaғида И.Гаспринский сувратини чоп қилади. Бундан ташқари ушбу соннинг бошқа бетларида унинг 1883, 1894, 1897 йилларда Симферополь, 1872 йилда Париж, 1907 йилда Мисрда тушган яна олтитта суврати берилган (275 – 276-саҳифалар). Шу муносабат билан ёзилган “Миллий байрам” мақоласида, жумладан, шундай дейилади: “Муҳтарам “Таржимон” газетасининг чиға бошловина ўтган апрелнинг ўнинда 25 сана тўлуб 26 га кетди. Эртага 2 майда жума кун Боқчасарой шаҳринда шунинг дуо мажлиси ўлажақдир.

Ўт, “Таржимон” муҳаррири ҳамиятпарвар Исмоилбек Гаспринский жаноблари бундан 25 сана муқаддам олий бир фикр, муқаддас бир ният, тўғри бир маслак ила қуролланар-оқ йўлга чиқди. Ҳеч (ҳ)ормий, толмий шул йўлинда чори як (чорак) аср давом этди. Хидматинда кўрсаткан сабот ва матонати на қадар шоёни тақдир эса, бундан 25 сана муқаддам – ҳар тараф қора булутлар ила ўртулмиш ўлан (қопланган) қоронғулик бир вақтда шул қадар тўғри йўл интиҳоб эда олуви (танлай олиши) шул даража шоёни таҳсиндир.

Бундан 25 сана аввалги ҳоллара бир мартаба кўз солинажақ ўлурса, инсоннинг юрагини даҳшат босар: ўз халқимизнинг ма-

³⁹³ Юсупов Ш. Хуфия қатламлар // Жаҳон адабиёти. 1999. №2. – Б. 157.

³⁹⁴ Сирожддин А. Андижоннинг тараққийпарвар фидойиларини хотирлаб // Водийнома. №3. 2018. – Б. 56.

³⁹⁵ Шамсутдинов Р. Озарбайжон диёрида Чўлпон меросини излаб // Водийнома. №3 (10) 2018. – Б. 7.

данийт ва маориф тарафиндан келган ҳар нарсага қаршу туруви ва миллатнинг мобихилҳаёти ўлан (ҳаёт унга боғлиқ бўлган) она тилина “Татар тили ақбаҳу-л-лисон (тилларнинг энг қабиҳи, кўполи)” дея эътиқод элуви каби миллатнинг бақо ва ҳаётини кундан кун инқироз ва таҳликага устирийтурғон фикрлар ва эътиқодлари узларина ҳукуматнинг ҳақинда тутғон “руслашдирув” ва “ютув” сиёсати-да хотирга келтиражак бўлса, мудҳиш ва қоронғу бир кечада қалқуб, ялтираб йўл кўрсатган юлдуз каби “Таржимон”-да татарларнинг тамом фалокат чуқурина тўғри кетдиклари вақт имдодларина етушарак, иккинчи ёқга – саломат ва саодат таба (томон) йўл кўрсатуб, бу қизғонч йўлчиларни ҳалокатдан қутқарурға сабаб бўлган бир йўл бошчисина бангзамакдадир”³⁹⁶.

Мақолада “Таржимон” нишлади?; Нениндай (қандай) олий фикрлар баён этди?; Они нечун бутун дўсти-душмани тақдиру таҳсина эта(р)? – саволлари қўйилиб, унга кутилмаган тарзда, лекин бир томондан “Таржимон” хизматларини юксак баҳоловчи, иккинчи томондан келажакка катта умид боғлаган ҳолда ўзига хос тарзда жавоб берилади: “Таржимон”нинг нишлаганиндан биз бунда баҳс этамаяжакмиз. Они англата олурға бизнинг кучимиз етмий. Они татар тарихининг олтун ила ёзилажақ саҳифаларигина англата олур. Онинг этган хидматини улувиятини (баландлигини) тамом англай олур ичун дахи-да бир аср ўтқач, қабрдан бошни кўтариб, бир карра татарларнинг устина боқмоқ лозимдир. Шул вақт Исмоилбекнинг қўлига “Хўжаи сибён”ин тутқон мужассам ҳайкалини кўруб, ёлнгуз тирикларгина дагул, балки дунёда вақтда онинг сўзларини ва фикрларини англай олмайинча таги (нариги) дунёга кеткан ўлуқлар-да бойтоқ нарсалар англалар!”

Мақола муаллифи фикрича, И.Гаспринский асрлар давомида қилиши керак бўлган, лекин амалга ошмаган оддий бир ишни қилди: замон олиму фозиллари “жавҳар”, “фард”, “қидами зотий”, “ҳудуси замоний”, “тасассул”, “ҳаюло”, “суврат”, “имтиноъ”, “ижтимоъу-н-нақизайн” каби “олий” ва “самовий” масалалар устида баҳс этиб, тортишаётган бир пайтда бутун халқни маърифатга чорлаб, “Алифбо ўқийлик! Биз ҳам ер юзида бошқа кишилар орасида яшаймиз. Ўзимизнинг тилимиз бор. Шу тилда сўзлашишга, ўқиб-ёзишга ўрганайлик!”дан иборат “энг оддий, энг простўй ишга даъват эта бошлади”. “Лекин бек оддий кўринган бу нарса-

³⁹⁶ Миллий байрам // Шўро. №9. 1912. – С. 275 –276.

лар шул даража теран, шул даражада маъноли эмишки, бунинг асослари ичун бир чори яқин асрлик хидмат, сабот ва матонат лозим бўлади”.

Шу сонда И.Гаспринский номига табрик сифатида “Оренбург мусулмон жамияти” раиси ва аъзолари томонидан имзоланган “Абрози ҳиссиёт” деб номланган табрикнома ҳам эълон қилинган³⁹⁷. Унда, жумладан, шундай дейилади: “Миллати нури маърифат ила танвир, ҳаракатсиз ва атолатдан қолгон аъзоларининг ихё ва таҳрик ичун бундан 25 сана муқаддам таъсис этилган ўлдиғингиз “Таржимон” воситаси-ла том бир чори яқин аср хидмати фикрия ва қаламияда бўлиндингиз. Ҳар дурлу мушқилота кўкис кериб, миллатнинг тараққиёти илмий ва тажадудоти фикрияси-на чолишдингиз. Кандимиз бир миллат ўлдиғимизни, ўз тилимиз ворлиғини, онинг ила кўнишмоқ ва ўқимоқ ва ёзмоқ лозим бўлдиғини, миллати мансуб ҳар шай(нарс)нинг азиз, муқаддас, суюмли эдикини биза талқин этдингиз, инсон ичун маориф ва маданиятдан бошқа саодат мавжуд бўлмадиғини асосламоқ узра аҳволи асрдан, аҳволи умамдан хабар бердингиз”.

Шунингдек, табрикномада “Оренбург мусулмонлари жамияти” 1908 йил 20 апрель куни ўтказилган мажлисида Исмоилбекни ўзига фахрий аъзо сифатида сайлаганини қабул қилишини ҳамда Оренбургда 80 нафар талабадан иборат икки синфли дорулмуаллимин (ўқитувчилар тайёрлаш курси) ташкил қилиниб, унга Исмоилбек Гаспринский номи берилганига розилиги сўрайди. Ушбу табрикномада ҳам “Шўро” табрикномасидаги каби “Яшасун Исмоилбек!”, “Яшасун “Таржимон!” хитоблари янғрайди.

Ватанимиз тарихида XIX аср охири – XX аср бошлари матбуот тарихи моҳиятан сиёсат, адабиёт, мафкура, маданият тарихидир. Жаҳид адабиёти шаклланиши, тараққиёти, шу билан бирга таназзули, унинг кейинги вакиллари тақдири, шўровийлашиши ва шўравийлаштирилиши – барча-барчасини матбуот билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш мумкин бўлади. Матбуот жаҳид адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида қанчалик муҳим аҳамият касб этган бўлса, бугунги кунда унинг бутун кечмишига ҳолис баҳо беришга ҳам катта хизмат қилади. Бу дегани жаҳид адабиёти вакиллари ижодига мансуб бирор асар қайси даврда, қайси газета ёки журнал саҳифасида эълон қилингани каби фактларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим. Масалан, “Мухтарсар ис-

³⁹⁷ Абрози ҳиссиёт // Шўро. №9. 1912. – С. 274 –280.

лом тарихи”дек асар муаллифи аллома Фитратнинг 1929 йилда “Меърож” асари³⁹⁸ “Худосизлар” журналининг 1-сонида эълон қилинишини эътиборга олишдек бир қадар кўз илғамас жиҳатлар ўз ўрнида тарихий жараёни нисбатан тўлароқ тасаввур қилиб, холис баҳо беришда муҳим омил бўла олади.

Фикримиз исботи тариқасида Н.Каримовнинг У.Ҳамдам билан суҳбатидан бир парча келтирамиз: “1917 йилдан кейин, бошқа қўшни миллий адабиётларда бўлганидек, ўзбек адабиётида ҳам жаҳид адабиёти эришган марралардан ва миллий адабий илдизлардан узоқлашиш... жараёни кечди. Мободо, жоиз бўлса, шу ерда бир лирик чекиниш қилсам. 1921-1923 йилларда Самарқандда нашр этилган “Меҳнаткашлар товуши” газетасига дастлаб Мирсалимов, кейин З.Бурнашева деган татар зиёлилари муҳаррирлик қилишган. Агар биринчи муҳаррир газетадан маҳаллий ходимлар ва мухбирларни четлатган бўлса, иккинчиси муҳаррирлик курсисини эгаллаши билан газетада Беҳбудий номининг тилга олинишига йўл қўймаган. У ҳатто: “Яхши бўлган эканким, Беҳбудий ўлдирилган экан. Агар Беҳбудий бу кунда тирик бўлса эди, Туркистоннинг устига иккинчи Анвар пошшони келтириб, ўзи бирор мансабга эга бўлур эди”, деб ўз хатти-ҳаракатининг тўғрилигини асосламоқчи бўлган. Куни кеча маҳаллий раҳбарлар ва ижодкорлар ёрдамида адабиёт ва журналистикага кириб келган кимсалар тирик ва марҳум ўзбек ёзувчиларини миллатчиликда, совет давлатига қарши кайфиятда айблаб, ишдан ҳайдалиш ёки қамалиш хавфи остида қолган миллий адабиёт намояндаларининг шўро позициясига ўтишларига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Партия турли миллатга мансуб шундай ҳайбаракачилар ёрдамида адабиётнинг советлашиш жараёнини амалга оширган”³⁹⁹.

Ўтган аср бошларида Туркистонда кечган фикрий тараққиёт, миллий истиқлол ғояларининг кенг ёйилишида матбуотнинг ўрни катта бўлди. Дастлаб Қримдан “Таржимон”, Калькуттадан келадиган “Ҳабл ул-матин”, Кобулдан “Сирож ул-ахбор афғония”, Мисрдан “Чехранамо” ва “Парвариш” номли газета ва журналларнинг халқимиз зиёлилар орасида кенг тарқалиши тез фурсат ичида давр руҳида ўз аксини топди. Кейинчалик ана шу таъсир ва Туркистонда юзага келган ғоявий ўсиш маҳаллий матбуотни шакллантиришга сабаб бўлди.

³⁹⁸ Фитрат. Меърож // Худосизлар. 1929. №1. – Б. 43 –47.

³⁹⁹ Асар юрак қони билан ёзилади // Шарқ юлдузи, 2010. №3, – Б. 104.

Хорижий матбуот ичида жадид адабиёти шаклланиши ва ривожланишида энг катта таъсир “Таржимон” бўлганини қайд этиш мумкин. 1883 йил 10 апрелдан бошлаб чиқа бошлаган газетанинг 1000 дан ортиқ обуначилари бўлиб, уларнинг 500 нафарини зиёлилар, 300 ортиғини савдогарлар, 150 дан ортиқ нафари турли лавозимдаги мансабдорлар ташкил қилиб, улар орасида 200 нафарини туркистонлик жадидлар ташкил қилган⁴⁰⁰. Газета ўз даврининг катта эътиборга бўлган олимлари томонидан ҳам эътироф этилган. Жумладан, В.В.Бартольд “Ислом энциклопедияси” учун тайёрлаган “Боқчасарой” мақоласида шундай ёзади: “Бугунги кунда Боқчасарой татар тараққиёти ва адабий ҳаракчилигида муҳим марказ вазифасини бажармоқда. Бу ерда Исмоил Мирзо Гаспиринский татар ва рус тилларида нуфузли “Таржимон” газетасини чиқармоқда; ўзи томонидан таъсис тилган матбаада катта миқдордаги татар (туркий – М.Ш.) китобларни нашр қилмоқда”⁴⁰¹.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, “Таржимон” айрим газеталарга нисбатан кеч ташкил қилингани ҳамда даврийлик жиҳатидан биринчи ўринни эгаламаса ҳам, туркий тиллардаги даврий матбуотнинг энг самарали наشري саналишига ҳақли. Иккинчидан, И.Гаспринский фаолияти ўз даврида ҳам, ўзидан кейин ҳам, дўстлари-ю душманлари томонидан бир хил эътироф этилиши унинг ўта оқилона ва зукко бир тарзда иш кўрганлиги, ўз мақсади учун мавжуд шароитни эътиборга олиб, энг мақбул йўллари танлагани билан изоҳланади. Учинчидан, Туркистонда жадидчилик ва жадид матбуоти шаклланишида И.Гапринский даражасидаги шахс ва “Таржимон” даражасидаги миллий наشري топиш қийин.

⁴⁰⁰ Дадобоева Г.Х. Роль журнала «Ойина» («Зеркало») в становлении таджикской журнальной периодики. Дисс. на соискание ученой степени канд. филол.наук, Душанбе – 2017. – С. 38 – 39.

⁴⁰¹ Бартольд В.В. Сочинения. Том 3. – М.: Наука, 1965. – С. 369.

Зебо ЯХШИЕВА,
ТАТУ Қарши филиали мустақил тадқиқотчиси
(Ўзбекистон)

ТЕТРАЛОГИЯДА ПСИХОЛОГИК ТАСВИРНИНГ ПОЭТИК ТАЛҚИНИ POETICAL ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL IMPLEMENTATION IN THE M. ALI'S PLAY "GREAT KINGDOM" ПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАЛИЗАЦИИ В «ВЕЛИКОМ КОРОЛЕВСТВЕ» М.АЛИ

Аннотация. Мазкур мақолада истеъдодли ёзувчи Муҳаммад Алининг «Улуғ салтанат» тетралогиясининг биринчи жузви «Жаҳонгир Мирзо» асарига психологик тасвирнинг ўзига хослиги борасида сўз юритилади. Унда хабар хронологи, бадий конфликт ва психологик тасвир тамойиллари, жаҳон ва ўзбек олимлари тадқиқотларига муносабат тарзида тадқиқ қилинади. Жаҳонгир Мирзо қалбини ўртаган бедаво дард, ёрига бўлган азим ва чексиз муҳаббатининг гўзал тасвирига кенг ўрин берилади. Муҳаббат ва ҳаёт ҳақида ўз фалсафий қарашларига эга Соҳибқирон тўнғич ўғлининг ҳаётининг концепцияси тетралогияда юксак маҳорат билан очиб берилган. Амир Темурнинг келин танлашга бўлган ота сифатидаги қарашлари таҳлил этилган. Шунингдек, бадий конфликтнинг турлари тўғрисида матн таҳлили ёрдамида ёзувчи қўллаган тамойиллар баҳоли қудрат илмий-назарий жиҳатдан аниқлашга эришилди. Бир-бирига мантиқий боғланган сюжет ва композиция тушунчасига ҳам баъзи ўринларда аҳамият қаратилди. Жумладан, А вақт билан Б вақт орасида кечадиган психологик таранг кайфият ёзувчи бадий тўқимасини ишонарли тарзда намоён бўлиши исботланди. Тарихий ҳақиқат нуқтаи назаридан бадий асардаги хилма-хил воқелиklar ижодий ният маҳсули эканлигига ойдинлик киритилди.

Annotation. This article is about the talented writer Muhammad Ali describing the "Great Kingdom", psychological features in the first work of Tetralogy "Jahongir Mirzo". It explores the chronology of news, the principles of artistic conflict and psychological images, as well as how researchers from around the world and Uzbekistan react. The indelible pain that drops the heart of Jahangir Mirzo gives a huge attention to illustrate the endless love for his wife. The concept of the great son of Sahibkiran, who has his philosophical views on love and life, was skillfully revealed in tetralogy. In particular, Amir Temur's views on the role of his father in choosing a bride were famous. Also, a textual analysis of the types of artistic conflicts helped establish the scientific and theoretical value of copyright principles. The concept of a logically interconnected plot and composition was taken for importance. In particular, the accompanying psychological tension between time A and time B turned out to be a convincing manifestation of the author's fiction. From the point of view of historical fact, it was shown that various realities in a work of art are a product of creative design.

Аннотация. В этой статье речь идет об талантливом писателе Мухаммеда Али описывающий «Великое королевство», психологические черты в первом произведении Тетралогии «Джахангир Мирзо». На нем исследует хронологию

новостей, принципы художественного конфликта и психологических образов, а также то, как реагируют исследователи со всего мира и Узбекистана. Неизлечимая боль роняющий сердце Жахангира Мирзо, даётся огромное место для иллюстрации бесконечной любви к его супруге.

Концепция великого сына Сахибкирана, который имеет свои философские взгляды на любовь и жизнь, была умело, раскрыта в тетралогии. В частности, прославились взгляды Амира Темура на роле отца в выборе невесты. Также текстовый анализ типов художественных конфликтов помог установить научную и теоретическую ценность авторских принципов. Была взята за важность некоторое понятия логически связанного друг на друга сюжета и композиции. В частности, сопровождаемая психологическая напряженность между временем А и временем В оказалась убедительным проявлением художественной литературы автора. С точки зрения исторического факта было показано, что различные реалии в художественном произведении являются продуктом творческого замысла.

Таянч сўз ва иборалар: психологизм, экзистенциал, хронотоп, портрет, сюжет, композиция, персонаж.

Key words and phrases: psychology, existentialism, portrait, plot, composition, character.

Ключевые слова и фразы: психология, экзистенциализм, философия, хронотоп, портрет, образ, сюжет, композиция, персонаж, персонаж, история.

Бадий психологизм масаласи ҳар бир давр адабий ҳаётида муҳим ўрин тутадиган принциплардан саналади. Негаки, моҳиятида психологик тасвир доминант белгилари жиддий ишлансагина у узоқ вақтлар адабий ҳаётимизда севиб мутолаа қилинади. Эндиликда инсон руҳий борлиғини қайта инкишоф қилиш, унинг фанга маълум бўлмаган қирраларни аниқлаш учун қатор илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Айниқса, тарихий асарда бу тамойил бошқача зуҳур этилади.

Шу чоққача бадий адабиёт, хусусан, насрий полотно асарларда инсон руҳий борлиғи билан мушоҳада қилинадиган, мунозара юритиладиган кўплаб ўзига хос жиҳатларни назарий-илмий тамойиллар негизида тадқиқ қилиш малакасига рўбарў келганлигимиз айни ҳақиқатдир. Негаки, бадиият дурдоналарида инсон руҳий борлиғи у ёки бу тарзда зуҳур этилиши мумкин. Лекин бу бир томондан тўғри илмий мушоҳадалар сирасига киради. Бироқ тарихий типик асарларда ўша давр кайфиятини, инсон тақдири билан оламга назар ташлаш, ўша давр пўрталарида ҳаёт кечирган архаик қадриятлар маълум маънода адабий асар композициясини бир маромда бирлаштириши тайин. Забардаст ёзувчи ва публицистик, Давлат мукофоти лауреати Муҳаммад Алининг «Улуғ салтанат» тетралогияси шакл ва мазмун жиҳатидан яхлит гўзал асарлар қаторидан ўрин эгаллайди. Унда ёзувчи Соҳибқирон ворисларининг, сеvimли фарзандларининг ҳарб юришлари,

оилавий муносабатлар тиғизлиги, ота-она, ака-ука орасидаги мислсиз курашлар, тожу тахт учун фидойиклик сезимларининг танқидий таҳлили ҳам мааром билан инкишоф қилинган.

Давр яратган ҳаёт ақидасини бадий ақидага айлантириш, ундан керакли хулосалар чиқариш учун ёзувчидан жуда ката билим, матонат, тайёргарликни талаб қилади. Бусиз асар ўзига хослигига путур етиши мумкин. Шу жиҳатдан олиб қаралса, Муҳаммад Алини ёзишга ундаган куч, унинг орқасидаги ижодий ният бутунлиги юқоридаги фикр-мулохазаларимизни тўлақонли тасдқлайди. Асарнинг ҳар бир бўлимида Амир Темури дорулсалтанатининг метин иродали, қўрқмас, мард ва жасур фарзандларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги принципуал интилишлари-ю, матонати юксак бадий деталлар негизида қайта идрок этилган. Жумладан, асарнинг биринчи жузви «Жаҳонгир Мирзо» деб номланган. Мазкур бўлимда Жаҳонгир Мирзо руҳиятини алоҳида бадий сифатлар билан ёритганлигини кўриш мумкин. Масалан, Жаҳонгир Мирзонинг душман тарафидан сиқувга олиниши саҳнасида унинг буюк Соҳибқирон ҳузурида мардона туриш ҳолатларини тасвирга олар экан, атрофдаги аёнлару, улуғ бир уламо Мир Саййид Бараканинг «дуолари»га қулоқ солиши бунинг ёрқин мисолидир: *«Хумоюн ўрдудан чопар қутлўғ хабар етказди. Темурбек Жаҳонгир Мирзо чодирга ташриф буюрмоқда эканлар... Мулозимлар тараддудга тушдилар. Ногаҳон келиб теккан ўқнинг захми ёш шаҳзодани хийлагина ҳоритди. Намозхўжа Шошийнинг муолажаси пайтида тишини тишига қўйиб чидаган эса-да, чодирга келганларидан кейин дард кучайди. Айниқса, саккиз қават кўрпачали ўринга чўзилганида ўқ теккан жой лўққиллаб оғрий бошлади.*

– Азоб бермоқдаму?..

Ахий Жаббор шаҳзоданинг чеҳрасига қараб унинг изтиробларидан қийналаётганини кўрди. Тиниқ юзлари бўғриққан, намланган ёрқин кўзларига хира парда тортилган-дек... Аҳволини кўриб, билиб туриб, ҳол сўраганига ўзи хижолат чекди:

– Иложи топилсайди, шаҳзодам, дардингизни ўзимга олардим...

Жаҳонгир Мирзо индамади. Ахий Жаббор уни тинчлантириб, ухлатиб қўйиб ўз олачуғига қайтмоқчи эди. У ерда йигитлари Учқора, Яналтекин, Йўлқутлулар кутишмоқда. Бу кеча посбонлик уларга топширилган. Ахий Жаббор шаҳзоданинг салқи оёғини оҳиста кўтариб болдири тагидан икки ёстиқ қўйиб қўйди. Чопар билан изма-из қўлида тасбеҳ, пири муршид Мир Саййид Барака ки-

риб келди. У шахзода ёнига тиз чўкди ва пичирлаб дуо ўқий бошлади...»[1].

Тетралогияда ушбу мулоқот негизда бош қаҳрамон Жаҳонгир Мирзонинг шахзодалик иродасини гўзал чизгиларда тасвирлар экан, хиёнатга қўл урган Амир Хусайин қилмишларига ҳам ойдинлик киритади. Жаҳон аҳлида адолатни байроқ қилган Соҳибқирон ўғитларини, унинг қилаётган юмушларини кўз ўнгида намоён этгани унда юксак бир мардликка ихлос борлигини англатади. Аммо «қилмиш-қидирмиш» деганларидек Амир Хусайиннинг ўз хатти-ҳаракатлари бошига етади. У садоқатли саркарда Амир Муайяднинг қиличида жон таслим қилди. Бу ўринда Жаҳонгир Мирзонинг соғлиги бироз тикланади. У душманни тор-мор қилганлигини англаб етади.

Айтиш жоизки, насрий асарда бадий психологизмнинг юзага чиқиш омиллари турли туман бўлади. Негаки, ёзувчи ўз олдига қўйган мақсадида бош қаҳрамон руҳий ҳолатини индивидуаллаштириши лозим. Асарда иштирок этувчи бошқа персонажлар ҳам вазиат ва шароит тақозоси билан сюжет линияларини бир-бирига боғлашда хизмат қилишади. Демак, адиб яратган тетралогияда «психологизмнинг аналитик ва динамик принциплари уйғун ҳолатда қўлланилади ва синтетик принципни шакллантиради»[2]. Хусусан, Муҳаммад Али қаҳрамонга гоҳ шафқатли, гоҳ бешафқат муносабатда бўлар экан, у давр нуқтаи назаридан, амал ва идрок жиҳатидан «ўзига хос тарзда сийланади». Адиб тарихий ҳақиқатни қайта тиклар экан, бадий деталларни ҳаддан ортиқ жилваланишига эътибор ҳам қаратади. Биринчи китобнинг ўндан ортиқ жойларида психологик конфликт турларидан фойдаланади. Тарихий вақт, бадий вақт, ижодий ният яхлитлашуви негизда воқелик аналогияси шартли равишда ўзгарувчан моҳият касб этади. Шуни қайд қилиш лозим, тетралогияда «бадий концепция олий даражага кўтарилган нуқталардан бири»[3] Хонзода хоним (Севин бика)нинг (севикли аёлининг икки йилгина бирга бўлишлари) муаммолари уни руҳан букиб қўйган воқелик тасвирида яққол намоён бўлади. Кўп ҳолларда ёзувчи ижодий нияти, асосан, Амир Темур оиласидаги мулоқотларни, муҳобасаларни тасвирлашга кенг ўрин берилганлигини тўлақонли тасдиқлайди. Жумладан, Жаҳонгир Мирзонинг Хоразм маликаси Хонзода хоним ишқида ёнишлари, унинг васлида изтироб чекиш лаҳзаларини «баҳорда барқ очилган гулдек» дея таърифлайди. Бу жиҳатдан олиб қаралса, тетралогияда муҳаббат

тасвири, ишқ таърифлари монологик, диологик нутқни юзага келтирган ҳамда шеърий парчаларнинг Мирзонинг хос ясовули ўнбоши Ахий Жаббор тилидан ирод қилиниши асар тўқималарида муайян мантикий изчилликни намоён қилган. Асардаги энг характерли жиҳатлардан бири ҳам Жаҳонгир Мирзо ва Хонзода хонимнинг турмуш қуриш йўлидаги Соҳибқироннинг оқилона иш тутиши, узоқни кўзлаб қилинган сайъ-ҳаракатлар авлодлар олдида юксак масъулиятни тақозолайди, мана бу лавҳада психологик тасвирнинг аналитик усулидан фойдаланган:

«Боғи Нақши жаҳонга жўнашдан олдин чилласининг охирги кунни Хонзода хоним Оққиз билан боғ айланишга чиқдилар. Кўндан бери сайрга чиқишолгани йўқ. Улар кайфиятлари чоғ, чорчаманларни оралаб, боғ ўртасидаги зилол ҳовузга яқинлашдилар.

Хонзода хоним гулбоғчаларга меҳр билан тикилди. Гулбоғчалар орасидаги кирмизи қу ташланган йўл бошига келганда қаср ва унинг ёнидаги чинорларга қаради. Каради-ю... юраги орқага тортиб кетди! Не кўз билан кўрсинки, қаср ёнида ҳамиша савлат тўкиб турадиган икки чинорнинг бири – чапдагиси, ўша Жаҳонгир Мирзо, боласи, деб таърифлаган «бола-чинор»... жойида йўқ эди!

- Маликам! Тобингиз қочдиму?.. – жон ҳолатда сўради Оққиз, кўз ёригандан сўнг ниҳолдеккина бўлиб қолган Хонзода хонимнинг қўлларидан тутар экан. Малика сал гандиралаклагандай туюлди. – Нечун безовталандингиз?

- Оқ!... Чинор... Чинор қани? Анови чинорларнинг бири?..

- Ҳа... уми? Қурибди-да... – жавоб қилди Оққиз бепарво.

- Кеча қўчириб ташладилар. Муҳаммад Султон туғилмасидан олдин қурий бошлаган экан ўзи... Нимагадир Хонзода хонимнинг юраги шувиллаб кетди»[4].

Мазкур психологик лавҳада англашиладики, умри тугаб бораётган Жаҳонгир Мирзо ҳақидаги суюклисининг тасаввурлари бироз унғайсизлик келтириб чиқаради. Аслида ҳам шундай бўлади. Бунинг натижасида одамнинг бир кун келиб умри поёнига етишини тасаввурига сиғдирилмаслик ёш жувонга сира тинчлик бермайди. Ёзувчи асар охирида икки қалб ҳақида жуда изтиробли ва сира англаб бўлмас дийдор – ғанимат эканлигини ифодалайди. Психологик таранг картиналар негизида Соҳибқироннинг ҳам руҳий ҳолатини ойдинлаштиришга ҳаракат қилган. Баъзи ўринларда такрор лавҳалар тетралогия сюжет мантиқига салбий таъсир қилиш ҳолатлари учрайди. Аммо воқелик онг ва туйғу нисбатида умумий жиҳатларга раҳна солмайди. «Мали-

кам тобингиз қочдиму?» риторик саволининг ўзиёқ Жаҳонгир Мирзога бўлган буюк ва ҳаққоний муҳаббатнинг ички соғинчга эврилишини пайқаган Оққиз бадий тўқима бутунлигини таъминлашга хизмат қилган. Баён ва таҳлилда ёзувчи жиддий тайёрганликни бошидан кечиришга муваффақ бўлган.

Тетралогианинг биринчи китобида сўз юритилган жамики воқелик аналогиясида инсон қалбининг биз билмаган синоатларга тўлалиги, жўмард йигитнинг аянчли тақдири, Соҳибқирон қалбини ўртаган узил-кесил воқеалар, метин иродани диний ва дунёвий илмлар, чексиз ғайрат, шижоат билан тўлдириши ўқувчини асло бефарқ қолдирмайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, Муҳаммад Али тетралогида ҳарб юришларни тасвирлашда фақат хабар хронотопидан унумли фойдаланади. Мисол учун «қўшин юборилди», «жанг бошланди», «музаффар бўлди», «таслим бўлди», «тор-мор қилди», «ишғол қилди» каби феълли бирикмалар шулар жумласидандир. Бу эса эпопеяда юқорида қайд этганимиздек, оила ва қариндош-уруғ ўртасида кечадиган бадий хронотопи бадий концепция тугаллигини таъминлашга мантиқий урғу берилади. Гурганж қалъасининг ишғол қилинишида аклу заковат била ниш тутишини Жаҳонгир Мирзо юрак-юрагидан ҳис қилади. Чунки у ерда инсон қони бегуноҳ тўкилиши сира мумкин эмаслигини астойдил хоҳлаганлигини билиш қийин эмас. Чиройу малоҳатда тенгсиз бир малика Хонзода хонимнинг муҳаббатини инсоний мардлик билан қозониш нияти Жаҳонгир Мирзонинг ҳамиша диққат марказида бўлади. Бу ўринда бадий психологизмнинг монологик типидан унуфли фойдаланади адиб. Айниқса, ёр қалбини фақат илму заковат билан забт этиш одати уни олға қараб етаклайди. Бир қарашда ушбу асарнинг ўнинчи бобидан бошлаб кўпгина тасвирлар – муҳаббат ва уни забт этишга қаратилганлигини эътироф этиш лозим. Хоразм маликасининг узоқ-яқиндан келган совчиларни бирин-кетин рад этишида муайян ҳикматни туйиш мумкин бўлади. Яъни унинг ҳақиқий тимсолини тасаввур тарозусида англаёзган икала ошиқ-маъшуқ ҳаётга муҳаббат билан баҳо беради. «Дунёни – гўзаллик қутқаради» ибораси айнан бу ёш қалбларга ҳам тааллуқли эканлиги кундек равшанлашади. Соҳибқирон ишқдан роҳат ололмаган Хонзода хонимни бир ёстиққа бош қўйган умр йўлдоши Жаҳонгир Мирзонинг онаси бошқа иккинчи укасини Мироншоҳ Мирзога никоҳлайди. Мироншоҳ Мирзо Хонзода хонимдан етти ёш кичик бўлади. Ундан туғилган ўғил фарзандга Халил Султон дея исм қўядилар.

Тетралогиянинг яна бир муҳим кирраларидан бири психологик конфликт турининг асар тўқималарининг кўплаб жойларида воқеликни атайин қизиқарли бўлиши учун киритилганлигида қабариб кўринади. Психоанализ Эрих Фром инсон характери, унинг хусусиятлари ҳақида шундай ёзади: «Инсон зиддиятларга тўла шароитлар таъсирида яшаб келади. Шу боис у, яъни инсон яхшилик ва ёмонлик, муҳаббат ва нафрат каби қарама-қарши категориялар ёки ҳар доим ҳам унда етарли даражада бўлавермайдиган инстинкт ва ҳар доим керагидан ортиқ даражада бўладиган ўз «мен»ини юқори қўйиш каби зиддиятли ҳолатлар билан идрок этилиши мумкин. Бепоен олам олдида ўзини ёлғиз ва тарихий зарурият олдида ожиз сезиши, бежилов муносабатларга таъсир ўтказоолмаслигига иқрор бўлиши кишида экзистенциал эҳтиёжларни келтириб чиқаради. Ушбу эҳтиёжларни қондириш киши учун табиий эҳтиёжларни қондириш каби зарур. Агар уларни қондириш имкони бўлмаса, киши куч ишлатишни лозим топади».[5] Мазкур талқинни асардаги қаҳрамонлар тийнатиға нисбатан қўллайдиган бўлсак масала моҳияти янада равшанлашади. Чунончи асарда Амир Ҳусайин ва унинг ҳамтовоқларига қаратилган ишора янглиғ қабул қилиш мумкин. Негаки, асарда жангнинг илк илдизлари айнан шу нуқтадан куртак отади. Бироқ нияти бузуқ, ёвуз, фасоҳатсиз бир кишининг қилмишига яраша жазоланиши асарнинг янада ишонарли ёритилишига замин ҳозирлаган. Баъзи ўринларда адиб бадий тўқимаган зўр вақт ажратади. Имкон қадар тарихий ҳақиқатни қайта тиклашга интилади. Ҳаддан ортиқ бадий тўқима ҳам асарнинг поэтик қийматиға акс таъсир этиши ҳақиқат.

Умуман, тетралогиянинг энг муҳим жиҳатлардан бири Жаҳонгир Мирзонинг психологик ҳолати юксак маҳорат билан ифодаланган. Адиб айрим бобларда тасвирдаги такрорларға – қайта эслаш, ҳикояни чўзиб талқин қилиш ҳолатларига йўл қўяди. Бироқ тетралогиянинг умумий бадий концепцияси яхлит манзарасига бу каби жузъий камчиликлар рахна солмайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Муҳаммад Али. Жаҳонгир Мирзо. Тетралогия. – Т, Наврўз. 2019 йил, -Б.87-88.
2. Ботирова Ш. Улуғбек Ҳамдам романларида бадий психологизм. Филл.фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси. –Қарши. 2019. Б.106.

3. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. –Т., Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 2015. –Б. 205.

4. Муҳаммад Али. Жаҳонгир Мирзо. Тетралогия. –Т., Наврўз. 2019 йил, –Б.87-88

5. Фром Э. Гуманистический психоанализ. Спб.: Питер, 2002. С.32.

Толиб НАЖМИДДИНОВ,
*ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти таянч докторанти
(Ўзбекистон)*

БОРХЕС ИЖОДИДА ШАРҚ АФСОНАЛАРИНИНГ БАДИЙ ТАЛҚИНИ

Аннотация: Мазкур мақолада аргентиналик ёзувчи Х.Л.Борхеснинг ижодида хос муҳим жиҳатлар, эссе жанри, унинг ижодида Шарқ мавзуси, афсона ва асотирлар, хаёлий фантастика жанри, мифология ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: жанр, эссе, мифология, афсона, бадий тафаккур.

XX аср Европа ва Америка мамлакатларида китоблари энг кўп нашр қилинган ва ўқилган мутафаккир, аргентиналик файласуф Хорхе Луис Борхес Ғарб ва Шарқ мавзусини ўзаро синтез қила олган, адабиётда бир неча жанрларни уйғунлаштириб, унга янги анъаналар кирита олган ижодкордир. У асарларида авангард, классик ҳамда модернизм ғояларини бирлаштириб, янги фалсафий мактаб йўналишини ярата олди. Антик давр ва ҳозирги замон адабиёти, кўпгина халқларнинг фалсафий ҳамда диний-мистик таълимотларини ўрганган адиб ижоди нафақат эстетик завқ, балки теран илм-маърифат бериши билан ҳам қадрлидир.

Буюк Борхес жамиятда умуман аҳамиятга эга бўлмаган ғоя ва тушунчаларга урғу бериш орқали унга янгича мазмун ва мантиқ бағишлай олиш қобилиятига эга. Бу борада унинг “Хаёлий махлуқотлар китоби” асари ўрта асрлардаги энг машҳур бестиария жанрининг⁴⁰² энг ёрқин намунаси ҳисобланади. Катта ҳажм-

⁴⁰² Бестиарий жанри (лат. bestia - “ҳайвон”) – турли ҳайвонлар наср ва шеърятда, асосан, аллегорик ва ахлоқий мақсадларда батафсил тасвирланган ўрта

га эга бўлмаган ушбу асарда ҳаётда содир бўлмайдиган асотир, афсона ва қарашларни тасвирлайди. Дунё бўйлаб тўпланган афсона ва асотирлар ўз сирларини очади, бизга фазо ва вақт аро саёҳат қилиш имкониятини беради.

Китоб энциклопедик усулдаги эсселар тўплами бўлиб, унда ҳаёлий махлуқотларнинг қисқача тавсифи, уларнинг келиб чиқиш манбалари ҳамда афсоналарнинг изоҳини ўқиш мумкин. Китобда 120 дан ортиқ дунё халқлари фольклори, маданияти ва адабиёти қаҳрамонлари тасаввур маҳсули сифатида талқин қилинган болиб, бу мавзу файласуфларнинг ўрганиш ва тадқиқот объектига айланди.

Асар “илмийлик” хусусиятига қарамай, муаллиф томонидан берилган қизиқарли ва ўзига хос ифода усули асардаги бадий тасвирни юзага келтирган.

У ёшлигиданоқ кўп тилларни ўрганишга қизиқиши ва китоб ўқишга иштиёқи муқаддас китобларнинг илоҳий ғояларидан баҳраманд бўлишига сабаб бўлди. Будда, Ши Хуанди, Имом Ғаззоллий, ал-Бухорий, Амир Темур, Зардўшт, Фаробий, Ибн Сино, Умар Ҳайём, Шанкари, Баҳодиршоҳ Зафар, Муқанна, Бобур ва Шарқнинг бошқа алломалари ижоди, Шарқ халқларининг афсона, эртак, матал ва дostonлари таъсири унинг ижодида яққол намоян бўлади. Унинг ижодида “Шарқ” мавзуси алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур асардаги кичик эсселарнинг аксарияти Шарқ халқларининг минг йиллик афсона ва асотирларининг холисона, янги талқини ҳисобланишининг ўзиёқ фикримиз исботидир.

Шарқ билан боғлиқ “Ҳаёлий махлуқотлар китоби” асарида келтирилган бир нечта эссе-ҳикоялар таҳлилига эътибор қаратсак:

Асардаги “Бахамут” (Бахамут – гиппопотамус (бегемот) мифологиясининг арабча модификацияси⁴⁰³) эссесида унитилган кичик араб афсонасини қайта бадий талқин қилади:

“Гиппопотамус ҳақидаги миш-мишлар араб саҳросига қадар борди; у ерда унинг қиёфаси ўзгартирилди, бўрттирилди. Араблар уни фил ёки гиппопотамус (бегемот)дан тубсиз денгизда сузувчи балиққа менгзашган...

асрларга оид зоологик маълумотлар тўплами (расмлар билан).

⁴⁰³ предмет ёки ҳодисанинг асли моҳияти сақланган ҳолда янги хоссалар пайдо бўлиши билан намоян бўладиган шаклий ўзгариши. Русча-ўзбекча луғат. Тошкент: Ўзбек Совет энциклопедияси. 1 том. 1984. 566 б.

Бахамут ҳақидаги ислом афсонасига кўра:

Худо Ерни яратди, лекин Ерда ҳеч қандай пойдевор йўқ эди, шунинг учун у ер остида фариштани яратди. Фариштада ҳам тиргак йўқлиги учун унинг оёқлари остига ёқут тоғни бунёд қилди. Аммо қоялар учун ҳам асос керак ва шу зайилда тоғларни кўтарувчи – қулоқ, бурун, оғиз, тил ва оёқлари бўлган, тўрт минг кўзли буқани яратди. Буқанинг пойдевори вазифасини Бахамут балиғи бажарди. Бахамутнинг пойини сув ва қоронғулик билан тўлдирилди. Сув ва қоронғулик чегарасидан ошиб ўтишга инсоннинг ақли ожизлик қилади. (Тарж. Т.Н)⁴⁰⁴

Бахамут биринчи марта араб мифологиясида пайдо бўлган. У ердан унинг феъл-атвори тезда яҳудий маданиятига сингиб кетган ва “Бегемот” номи билан учрайди⁴⁰⁵. Араб мифологиясига кўра, у “етти олам”ни, осмоннинг ердан юқорига бўлинишини ҳамда улар орасида ўзаро алоқани бўлишини, бир-бири билан чамбарчас боғланишини кўрсатган (кўзга кўринадиган еттита астрономик жисмларни – Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн, Қуёш ва Ой назарда тутилмоқда).

Бу образ араб космографиясининг кўплаб манбаларида учрайди, хусусан, Якут ал-Ҳамавийнинг географик ишларида, қадимги араб тарихчиси Ибн ал-Варди (“Мўъжизалар дурдонаси ва ғаройиботларнинг ўзига хослиги”) асарларида. Борхес бу эссени ёзиш жараёнида бир қанча манбаларга мурожаат қилгани табиий. Жумладан, Борхесни илҳомлантирган асосий манба бу – “Минг бир кеча” эртагидир. Асарнинг 496-чи кечасида Исо алайҳи саломнинг номаълум улкан балиқни кўрган ҳикояси бўлган.⁴⁰⁶

Шу билан бирга Борхес Э.Лейн⁴⁰⁷нинг “Ўрта асрлардаги араб жамияти” асаридаги Бахамут тасвирини ҳам прототип сифати-

⁴⁰⁴ Хорхе Луис. Борхес. Собрание сочинений в четырех томах. 3 том. – Санкт-Петербург: Амфора, 2011г. 142- стр.

⁴⁰⁵ Библиянинг “Қадимги Аҳд” китоби, “Донишмандлик китоблари” боби, “Эгамиз яна Айюб5га гапиради” – Айюб 40 боб, 10-19 бўлимларида.

⁴⁰⁶ Минг бир кеча. Араб эртаклари. Тошкент: Гослитиздат ЎзССР. 5 том. 1962. 150 б.

⁴⁰⁷ Эдвард Уилям Лейн (1801-1876) – инглиз шарқшуноси, таржимон, саёҳатчи. У “Минг бир кеча” эртақларининг таржимони. Қоҳирада Мансур Аффанди номи билан танилган. Унинг Мисрга саёҳати давомида 100 дан ортиқ расмларни ўз ичига олган Миср ҳақида батафсил маълумот берувчи “Замонавий мисрликлар анъаналари ва қизиқишлари” асари машҳур. У инглизча-арабча луғат ҳам нашр этган.

да қабул қилади. Э.Лейннинг ўзи ҳам бу афсоналар тасвирларини Космолог⁴⁰⁸ Ал-Қазвиний⁴⁰⁹нинг китобиларидан олган. Унинг қайд этишича, “улкан буқа” (ар-Райян)ни кўтариб турган ва бағрида Ёқут тоғлари жойлашган маҳлуқ (Бахамут) тасвири араб халқларининг тасаввур оламининг бойлиги кўрсатади. Коинот тузилишининг бундай кўриниши XIII асрда ғайриоддий бўлмаган. Ушбу матнлар космик балиқ ва буқани табиат ҳодисалари, хусусан, сув тошқинлари ва денгиз сатҳини ушлаб туриш ҳамда зилзилалар билан боғлайди. Балиқ ва буқа ўз жойидан кўзғалиши интиҳо, якунини белгилаган, Қиёмат куни келишини англатган.

“...Араб эртакчилигида бу афсонанинг давоми мавжуд: унга кўра улкан балиқ остида денгиз, денгиз остида ҳаво бўшлиғи, ҳаво бўшлиғининг тубида олов, олов тагида оғзида олти жаҳаннам жойлашган Фалак номли илон бор.

Қоянинг буқа устида, буқа Бахамут, Бахамут эса ниманингдир устида мавжуд деган тушунча самовий (космологик) назарияларнинг асоси сифатида Худо борлигини исботловчи манба бўлиб хизмат қилади.” (Тарж. Т.Н)⁴¹⁰

Эссенинг сўнггида Бахамутдан ташқари яна иккита маҳлуқот тасвири ҳам бор: улкан буқа ва Фалак номли илон. Бу маҳлуқотлар ҳам дунё яратилиши ва она заминда ҳаёт бўлишини белгиловчи омиллардан биридир. Асарда Бахамут кўтариб турган Буқа тасвири – ўрта асрлардаги Ислон космографиясидаги космик буқа ҳисобланади. Қадимги манбаларда бу маҳлуқ турли хил шаклларда (буқа, ярим ҳўкиз, ярим тўнғиз шаклида, тўрт минг шохи, оёқлари, кўзлари, қулоқли ҳайвон) тасвирланган. Унинг нафас олиши океан тўлқинларини бошқарган. Э.Лайннинг тавсифига кўра буқанинг номи “Куята”, у худо томонидан “Ёқут” тоғини ушлаб туриш учун яратган. Бунга қадар, ер турли йўналишда айланувчи йирик

⁴⁰⁸ Космология – бутун оламнинг хусусиятлари ва эволюциясини ўрганадиган соҳа ҳамда мавжуд дунёни яратилиши (космогония) ва йўқ қилиниши (эсхатология) ҳақидаги диний афсоналар мажмуи.

⁴⁰⁹ Абу Яҳё Зокария ибн Муҳаммад ал-Қазвиний (1203-1283) араб олими ва ёзувчиси. Унинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумот сақланиб қолган. Ал-Қазвинийнинг “Яратилган мўъжизалар ва ғалати маҳлуқотлар” ва “Шаҳар обидалари ва инсоният янгиликлари” асарлари шартли равишда космография ва география деб номланди. Иккала асар ҳам бадий тасвир ва хариталар билан тўлдирилган

⁴¹⁰ Хорхе Луис Борхес. Собрание сочинений в четырех томах. 3 том. – Санкт-Петербург: Амфора, 2011г. 142- стр.

жисм эди ва уни барқарор қилиш учун барча қатламлар (Фалак илони, Фаришта, Ёқут тоғи, Куята, Бахамут, сув ва туман (қоронғулик) керак бўлган. Яна бир махлуқот бу Фалак илонидир. Фалак – Араб эртакларида (“Минг бир кечада”) тилга олинган улкан илон. Бахамут афсонасида олов олами остида яшайдиган кучли махлуқот. Бу жонзот ҳалигача яшайди, охират келгач ер остидан чиқади, унинг вазифаси охиратда гуноҳкорларни жазолаш, қийноққа солишдир, деган қарашлар мавжуд. Айтишларича, оғзида дўзах ўтларини кўтарган бу улкан илон Аллоҳнинг чексиз қудратидан инсоният кўрқмаганида у бутун борлиқни ютиб юборади.

Борхес Бахамут образини яратиш учун жуда кўп манбаларга мурожаат қилган ва шу сабали ҳам у яратган Бахамут ҳеч бир эътироз ва саволга ўрин қолдирмайди ҳамда Шарқ халқларига хос бўлган она сайёра ҳақидаги дастлабки тасаввурларни шарҳлайди.

Борхесга хос бўлган муҳим бир жиҳат бу асарда ҳам ўз аксини топган. Борхес асарларини тушуниш ва тасаввур қилиш кўп билиш ва кўп ўқишни талаб қилади. Асардаги ҳар бир ҳикояни тўлиқ англашнинг ўзидаёқ 10 яқин изоҳни талаб қилади. Қуйидаги эссеси ҳам ўзига хос бўлиб, ҳаёлингизни Ҳиндистоннинг олис манзиллари томон етаклайди.

“А Бао А Ку”⁴¹¹ эссесида маҳаллий қишлоқлардаги кўплаб кекса одамлар ёшлигида Абанг Аку ҳақида эшитишган, бир ўлчамни бошқасига боғлайдиган (боқий ва фоний дунё) айланма зинапоя ҳақидаги воқеа сюжет қилиб олинган. Афсонага кўра илгари юлдуз маъбудлари томонидан тузоқ сифатида қўлланилган зина, кейинчалик уларга мазкур борлиққа кириш имкониятини берган. Руҳонийлардан бири бўлган, бечора Абан Аку бошқа ҳилқатга ўтиш чоғида вафот этади. Бора-бора номи А Бао А Куга ўзгаради ҳамда афсонага айланади. Энг қизиғи Борхес бу сюжет орқали ўзининг анъанавий услубига, яъний руҳ ва учинчи ўлчамга кўп бора мурожаат қилади, унинг сирли ҳолатларини бадий бўёқларда тасвирлайди:

“Қадим замонлардан бери Ғалаба минораси⁴¹²нинг айлана зинапоясида инсон руҳининг барча сояларига сезгир бўлган ва А

⁴¹¹ А Бао А Ку — Ғалаба минораси айлана зинапоясида яшайдиган ҳаёлий мавжудот. А Бао А Ку — бу шаффоф, мовий тусли, ялтировчи жонзот.

⁴¹² Читтор (Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмидаги шаҳар)нинг рамзи бўлган “Ғалаба минораси” ёки Жая Стамбҳа. Мевар ҳукмдори Ран Кумбҳа томонидан 1440-1468 йилларда Малва султони Маҳмуд Шоҳ устидан қозонилган ғалаба (1440 йил) шарафига бунёд этилган минора. Ўн йилга яқин вақт давомида қурилган бу минора 37,2 метр бўлиб, 9 қаватдан иборат. Саккизинчи қаватгача 157 поғонали ва тор доирали, айлана зинапоядан кўтарилади, 9 қават кўтар-

Бао А Ку номи билан маълум бир жонзот яшайди. Одатда у пастки зинада ухлайди, лекин одам яқинлашганда, унда сирли ҳаёт уйғонади ва шундан сўнг ички илиқ ёруғлик бу жонзот танасида порлайди. Шу билан бирга, унинг гавдаси ва деярли шаффоф териси ҳаракатлана бошлайди. Бирор киши айлана зинапоядан кўтарилгандагина А Бао А Кунинг онги уйғонади, кейин бу жонзот зинапоядан кўтаралаётган зиёратчиларнинг авлодлари томонидан энг уваланган зинапоянинг четига ёпишиб олади, уларнинг орқасидан эргашади”. (Тарж. Т.Н)⁴¹³

А Бао А Ку – самовий руҳ бир қанча вақт давомида инсон эътиқоди “карма” тасарруфида бўлиб, у осмон зинасининг ибтидосида мавжуд. Ва ушбу руҳ қалб поклиги ва комиллигига эришмагунча озодлик нашидасига эришмаган. Малайзиялик тадқиқотчи Ғани Исмоил ушбу айланма зинани чақалоқнинг онаси билан боғлайдиган йўлдошига ўхшатади. Бу инсониятни коинот билан боғлиқлигини англатади. Борхесни А Бао Ку ҳақида ёзишга ундаши мумкин бўлган яна бир қизиқ манба бу Р.Киплингнинг “Жунгли китоби”да қисқача эслатиб ўтилган, Вижай Стамбҳа минорасидаги кўтарма айвон (балкон)да яшовчи арвоҳ сюжетиدير.

Борхес хаёлий фантастика услуби билан катта таъсирга эришади; унинг насрида бу услуб кундалик воқелик билан чамбарчас боғлиқ. Борхес асарлари мутолааси, тадқиқи кишини бир вақтнинг ўзида ҳайрат ва чегарасиз тасаввурга етаклайди.

Борхеснинг асардаги ҳар бир ҳикояси ҳам қўплаб изоҳларни талаб қилсада, ўқувчига мифологик образларнинг қўплаб талқинларини, туб аҳоли томонидан тотемга айланишининг асл сабабларини, илдизини кўрсатади ҳамда бу маҳлуқотлар бўйича ажойиб тасаввур уйғотади.

Бу асардан яна шу жиҳат англашиладики, Борхеснинг хаёлий маҳлуқотларга бўлган қизиқиши – илмий хотирани, энциклопедик тасаввурни бойитишга хизмат қилган (“Жаннат ва жаҳаннам” ҳамда “Тушлар китоби” каби асарларини мисол қилиш мумкин).

ма айвон (балкон), ундан водийнинг гўзал манзараси ва янги Читтор шаҳри кўринади.

⁴¹³ Хорхе Луис Борхес. Собрание сочинений в четырех томах. 3 том. – Санкт-Петербург: Амфора, 2011г. 137- стр.

Шунингдек, асарда таниқли мавжудотлардан ташқари, ўқувчи кам учрайдиган махлуқотлар тасвирини ҳам топади. Масалан, осмонда ҳаракатланаётганда, қуёшга ҳамроҳ бўладиган “Абту ва Анет”⁴¹⁴ балиқларини олайлик:

“Барча мисрликлар яхши билишади, Абту ва Анет – қуёш маъбуди”⁴¹⁵нинг кемаси олдида отлар каби сузиб юрувчи, иккита бир хил катталиқдаги муқаддас балиқдир.

Бу ҳаракатнинг охири йўқ — тонг қоронғусида шарқдан ғарбга томон само бўйлаб сузади, тунда эса кема тескари йўналишда ҳаракат қилади.” (Тарж. Т.Н)⁴¹⁶

Қадимги Миср мифологиясида баъзи балиқ турлари илоҳий ва муқаддас деб эъзозланган, масалан, бу балиқлар Гелиополис⁴¹⁷ шаҳри худоси – Нейт маъбудасининг балиғи. Балиққа сиғиниш мисрликлар орасида кенг тарқалганлиги сабабли у ердан балиқнинг кўплаб мўмиёлари топилган.

Қадимги миср манбаларида Абту ва Анит балиғининг Ра қайиғида сузаётган ва унга йўл кўрсатганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Ҳосилдорликнинг бу балиқлар билан боғлиқлиги ҳақида ҳам афсоналар бор. Нил сувларида яшовчи балиқлар сув орқали яшил ранг (ҳаёт) тарқатувчилари бўлган. Баъзи манбаларга кўра, тунда улар Қуёш худосини Дуат⁴¹⁸га олиб борган. Икки дунё оралиғида суза олиши сабабли бу балиқлар кейинчалик ҳомила ва яралиш тимсолига айланишган. “Абту” сўзи қадимда “ғарб” тушунчасини, қуёшнинг ботиш томони ва қоронғи дунёга ўтиш нуқтасини англатган.

Юқорида айтганимиздек, у Шарқ халқларининг фалсафасини, маданиятини, маънавий ва маърифий дунёсини яхши билган, ўрганган. Хусусан, хитой фалсафаси ва диний таълимотлари

⁴¹⁴ Абту - Анет билан бирлаштирилган балиқ худоси, миср мифологиясининг ҳаёлий мавжудотлари, кундалик вақтни, кун ва туннинг ўзгаришини англатган. Биргаликда улар Қуёш маъбудининг кемаси олдида фалакда сузиб, уни хавфдан огоҳлантириш ва ҳимоя қилиш вазифасини бажаришган.

⁴¹⁵ Амон-Ра - Буюк қуёш худоси ва фиръавнларнинг бош илоҳи, ҳомийси, бу дунёнинг яратилиши сабабчиларидан бири.

⁴¹⁶ Хорхе Луис Борхес. Собрание сочинений в четырех томах. 3 том. – Санкт-Петербург: Амфора, 2011г. 138- стр.

⁴¹⁷ Мисрнинг энг қадимги шаҳарларидан бири, замонавий Қоҳиранинг шимоли-шарқидаги жойлашган. Юнонлар “Атум” ва “Ра”ни Гелиос билан бирлаштиришган, шунинг учун шаҳар юнонча – “қуёш шаҳри” деб номланган.

⁴¹⁸ Қадимги Миср мифологиясида, ер ости дунёси. Қадимги Қиролликда Дуатнинг асосий худоси Анупис бўлган, аммо кейинчалик Ануписнинг баъзи қудрати Осирисга ўтиши уни йўлбошчига айлантирган.

ҳақидаги “Хитой аждарҳоси”, “Хитой тулкиси”, “Шарқ аждарҳоси”, “Юз Бош”, “Ши Хуанди” каби бир қанча асарларини мисол тариқасида келтириш мумкин. “Юз Бош” эссесида ривоят сюжети асос қилиниб, бунда буддизм дини, Хитой маданияти, фалсафий таълимотларини таҳлил қилган.

Борхес олам ва одам ўртасидаги боғлиқликка, ҳаёт ва тириклик моҳияти каби масалаларга Шарқдан жавоб излайди. Унинг: “Шарқ менга дунё сирларини, инсон моҳиятини, ҳаёт фалсафасини ўргатди. Мен Шарқдан қарздорман”, дейиши ҳам Шарққа ҳурмат ва эҳтиромда бўлганлигидан далолат.

Зебунисо АМИРҚУЛОВА,

*Термиз давлат университети ўқитувчиси, эркин тадқиқотчи
(Ўзбекистон)*

ҲИКОЯДА- ТАРИХИЙ ШАХСЛАР ОБРАЗИ

Аннотация: Ушбу мақолада таниқли ҳикоянавис Раҳимжон Отаевнинг “Йўриқ” номли тарихий ҳикоясида келтирилган Маҳмуд Кошғарий образининг бадий талқини тарихий воқеалар асосида ифодалаб берилган.

Калит сўзлар: тарих, ҳикоя, адабиёт, образ, ижодкор, тарихий шахс, тарихий воқеа, Маҳмуд Кошғарий, Хусайн Сўфи.

Азал-азалдан маълум: миллатнинг дарди башариятнинг дарди, аъмоли, қолаверса, фахри, ифтихори даражасига кўтарилсагина, бир миллат ёзувчисини қийнаган, қалбини ўртаган дард, муаммолар ёки кишида фахр-ифтихор туйғусини жунбушга келтирган омиллар ўзга эл-юрт одамлари, китобхонлари қалбини ҳам туғёнга солса, ўй-мушоҳадаларга тўлдирса ёки қувонтирса, у чинакам санъат намунаси бўла олади. Бахтимизга, ана шундай асарлар, хусусан, ҳикоялар яратилияпти.⁴¹⁹

Сўз санъати ҳисобланмиш бадий адабиётнинг етакчи хусусиятларидан унинг ижтимоий онг шаклларида бири эканлиги билан изоҳланади. Адабиёт сўз воситаси билан образ яратганлиги сабабли санъатнинг бошқа турларига нисбатан ҳаётни ва ин-

⁴¹⁹ У.Норматов. Бугунги ҳикоячилигимизда қаҳрамонлик анъанаси. Ўзбек адабиётшунослигида таҳлил ва талқин муаммолари. Қарши. 2016.

сонни мумкин қадар тўлароқ, ифодалаш имконига эга. Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чулпон “Адабиёт надир?” номли мақоласида адабиётнинг аҳамияти ҳақида тўхталиб шундай деб ёзган: “Ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилиб турғон вужудимизга, танимизга сув-ҳаво не қадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қора кирлар ила кирланган руҳимиз учун ҳам шул қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса – миллат яшар. Адабиёти ўлмағон ва адабиётининг тараққийсига чалишмаган ва адиблар етиштирмағон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолуб, секин-секин инқироз бўлур...”⁴²⁰

Юқорида келтирилган фикрлар асносида шунинглашимиз керакки, адабиёти бор миллат ўлмайди, адабиёти бор халқ мангу яшайди.

Тарихий шахс образини яратиш йўлида ўзбек ҳикоянавислари олиб борган изланишлар, аввало, ҳикоя жанрининг табиатига боғлиқ. Агар сўнгги йилларда ҳикоя жанрида бошқа сафдошларига қараганда баракали ижод қилган сермахсул ижодкор Раҳимжон Отаевнинг ижодига назар ташлайдиган бўлсак, унинг мустақилликдан кейинги йилларда баракали ижод қилганлигини кўрамиз. Унинг сўнгги йилларда ёзган ҳикояларининг деярли аксарияти тарихий шахслар ҳаёти билан боғлиқ, десак муболаға қилмаймиз.

Таниқли ҳикоянавис Раҳимжон Отаев тарихий жанрда бир қатор ҳикояларда тарихий шахслар образини акс эттирди. “Ҳадди Искандарий”, “Занжирбанд шер”, “Ўзбек отеллоси”, “Қорасув”, “Дийдор” каби ҳикоялари шулар жумласидандир.

“Маҳмудлар” туркумининг биринчи ҳикояси “Йўриқ” деб номланади. Бу ҳикоя буюк тилшунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеага асосланади. Бизга яхши маълумки, Маҳмуд Кошғарий Марказий Осиёда илк Ўрта аср маданиятининг буюк арбобларидан бўлиб, тилшунослик соҳасида, хусусан, туркий тилларни ўрганиш соҳасида машҳур бўлди ва тарихда ўчмас из қолдирди. У XI асрда туғилиб, яшаб ижод этди.

Ҳикоянинг бошланғич қисмида Ясси қалъаси яқинидаги Янгикўрғон қишлоғидаги мачитнинг сўфиси Муҳаммад сўфи ўғли Хусайн сўфи қирчиллама қирқ ёшида, номаълум бир хасталикка чалиниб тўшакка михланиб қолиши ҳақидаги воқеа билан бошланади. Хусайн сўфи Муҳаммад сўфи ўғли Маҳмуд Кошғарийнинг отаси эди.

⁴²⁰ Тўхта Бобоев. Адабиётшунослик асослари. Т, 2002.

“Жума куни эди, одатдагидек жамоа билан намоз ўқиётганидан кейин халимхона билан зикрхона оралиғидаги хужрага мачитнинг имом хатиби, мутаваллиси, яна бир неча кунда- шундалар билан биргаликда нонушта қилди. Кейин қироатхонага ўтиб, бир муддат мутолаага мук тушди. Тўрт- беш саҳифа ўқиб-ўқимас кўз олдида ҳарфлар алланечук чаплашиб кетаверди. Толиқдим шекилли, дея уйига чиқиб, пешин намозига қадар чўзилиб ётди. Қанча ухлаганини билмайди, алоқ-чалоқ туш кўриб босинқираб уйғонди. Ўрнидан турганида...дабдурустан гандираклаб йиқилди.”⁴²¹

Бу фикрлар қарийб бир ойдан бери тўшакка михланиб қолган Хусайн сўфининг хаёлида кечган ўйлари эди.

Хусайн сўфи ўзини Худонинг суюкли бандаси сифатида, бир умр ҳалол, покиза умр кечириб, ўз ҳаётини Худонинг уйи-мачитда ўтказган бир тақводор киши сифатида албатта, ҳеч қачон ношукурчилик қилган эмасди, аммо бу бедаво дард каердан ёпишди, билмай қолди. Ўй-хаёллар исканжасида ётаркан, беихтиёр ёшлик чоғлари кўз ўнгидан ўта бошлади:

“Навқиронлик йиллари Бухорои шарифда ўтгани, машҳур мадрасида таҳсил кўргани ва бу мадрасининг обрўли мударриси шайхулислом Баҳриддин Бухорий ҳазратларига куёвлик мартабасига мушарраф бўлганлиги учун яратганга беҳад шукрона айтса арзирди. Ўн етти ёшида саврон қалъасидаги мадрасаларнинг бирини битириб арабу форс тиллари қатор ўз она тилида ўқиш ёзишни пухта ўзлаштирган Маҳмуд қоридек заковатли ҳайратомуз ўспиринга падари бузрукворлик бахти... Албатта булар Худонинг суйган бандасигагина насиб этади.”

Демак, юқоридаги фикрлардан буюк тилшунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг бобоси Муҳаммад сўфи бўлганлигини, отаси Хусайн сўфи эса йигитлик чоғларида Бухорода ўқиганлиги ва машҳур шайхулисломга куёв бўлганлиги ҳақидаги маълумотларни билиб оламиз. Аён бўладики, Маҳмуд Кошғарийнинг ота-болари ҳам илмли ва зиёли кишилар бўлган экан.

Муаллиф ҳикояда Маҳмуд Кошғарийнинг отасини тасвирлар экан “бир умр ҳалол, покиза умр кечириб, ўз ҳаётини Худонинг уйи мачитда ўтказган бир тақводор киши сифатида албатта, ҳеч қачон ношукурчилик қилган эмасди”, дея тасвирлайди.

Бизга яхши маълумки, бу даврда Моварауннаҳрда сомонийлар ўрнини қорахонийлар сулоласи эгаллаган, туркий адабий

⁴²¹ Шарқ юлдузи журнали, 2009. 2-сон, 52 б.

тил минтақада кенг урф бўла бошлаган эди. Аммо ҳали ҳам араб тилининг мавқеи ўз ўрнида эди.

-Ўғлим! – деди юраги тўлиқиб, ўғлига меҳр билан боқар экан.- Гапларимни жон қулоғингиз билан эшитинг, ўғлим! Ўн етти ёшингизда арабу форс тили билан бир қаторда она тилингизни ҳам минг карра пухтароқ билиб олдингиз. Аммо мана шу муқаддас заминда яшаб турган не бир ақлли зотлар ўз она тилларига бегонасираб қарасалар. Араб тилида ҳарқанча ўқиб, ёзишимиз мумкин, бироқ икки туркий бир-бири билан туркийда эмас бегона тилда гаплаша бошласа...она тилимиз энг сўнгги таянчидан жудо бўлгани шу! Билмадим бу аҳволда авлодларимиз, она тилимиз, умуман Ота Туркистонимизнинг ҳоли не кечади?! Сиздан ягона ўтинчим ҳам сўнгги васиятим: она тилимиз хазинасидаги жамики зарраю нуқраларнинг ҳар бирин кўзларингизга суртиб, йиғиб-териб, асраб-авайлаб, бир китобга жамулжам қилсангиз!”

Бу васият айтишимиз мумкин-ки, бутун дунёга маълум ва машхур “Девону-луғатит турк” асарининг майдонга келишида замин бўлган бўлса ажаб эмас. Муаллиф айнан ушбу ҳикоянинг диққат марказини Хусайн сўфининг ўғли Маҳмудга қилган йўриғига яъни васиятига қаратади. Ушбу васият бутун дунёга машхур олим Маҳмуд Кошғарийнинг келажакда етук фольклоршунос, этнограф ва тилшунос бўлишида муҳим йўриқ бўлди.

Кошғарий асари, ўзининг таъкидлашича, “олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда” тузилган. Унда кўп шевашуносликка оид қиёсий қоидалар, грамматик, морфологик, лексик, семантик аломатлар кўрсатилган. Асар фойдаланувчиларга осонлик туғдириш учун содда ва лўнда ёзилган. Унда қадим турк алифбоси, фонетик қонуниятлар, орфоэпик ва орфографик қодалар пухта тушунтирилиб берилган. Луғатда туркий сўз тузилиш анъанлари, жумладан, сўз тартиби, феъл шакллари, сўз этимологиясига оид фикрлар баён этилган. Муаллифнинг кўрсатишича, китоб 8 бўлимдан, муқаддима ва хулосадан иборат. Луғатда юзлаб киши исмлари, шаҳар ва қишлоқ, ўлка номлари, дарё, тоғ, яйлов, водий, дара, йўл, доvon, кўл, сой каби жуғрофий атамалар, турли қабила уруғ, элат, сайёра, юлдузлар, фасллар, тилга олинади. Унда изоҳланган грамматик кўрсаткичлар морфемалар ҳисоби ҳам мингга яқин. Туркий халқлар тарихига оид қадимий афсона ва ривоятлар, 300 га яқин мақол ва маталлар, ҳикматли сўзлар, 700 сатрдан ошиқ шеърий парчалар ушбу асар саҳифаларидан ўрин олган.

Бутун жаҳон аҳли эътироф этган ушбу қомусий луғатни ўрганишда, унинг XI асрда яшаган туркий халкларнинг тили, адабиёти, фольклор намуналари, урф-одатлари, анъаналарини акс эттирган қимматбаҳо, нодир асар эканлигини юқоридаги келтирилган фикрлар яққол акс эттириб турибди.

Маҳмуд Кошғарий муносиб фарзанд сифатида отасидан олган йўриқни у орзу қилганидан-да зиёда қилиб адо этди ва ўзидан кейинги авлодларга, туркий халқларга ноёб бир хазина асарни ёзиб, меърос қилиб қолдирди.

Олимжон ЖУМАОБОВ,

*ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
таянч докторанти*

РАМЗЛАРДА ҒОЯВИЙ-ЭСТЕТИК МАҚСАД

Аннотация. Мақолада бугунги замонавий адабиётимизнинг етук вакили Назар Эшонкул ҳикояларида ранглар орқали қаҳрамон ва ёзувчи руҳиятининг очиб берилиши, бу муайян мақсадга қаратилгани ва шу орқали адибнинг ботиний ва зоҳирий кечинмаларини баён этиши келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Рамз, мажоз, ранг, мумтоз адабиёт, Турсория, Хароба шаҳар сурати, шаҳар тимсоли, қизил, оқ, сариқ.

Назар Эшонқулнинг аксар ҳикояларида рассом ва рангли белгилар – рамзларни учратамиз. Хусусан, “Маймун етаклаган одам”, “Хароба шаҳар сурати”, “Санъат-1”, “Санъат-2”⁴²² асарларида ёзувчи мусаввир образи орқали ижтимоий оламга нисбатан ўзининг бадий-фалсафий қарашларини ифода этишга ҳаракат қилган. Ушбу ҳикояларда ўзига хос рамзий-мажозий унсурлар – сурат, ранг ва деталлардан моҳирлик билан фойдалангани, биринчидан, ўқувчининг бадий-эстетик дидини оширишга хизмат қилган, иккинчидан, ёзувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабатларда ўзига хос “тушуниш ва тушунилиш” майдонини яратишга хизмат қила борган. Бу орқали маълум маънода ўз аудиториясини яратишга уриниш кузатилаётганини ҳам ёзувчи муваффақияти сифатида баҳоласак, тўғри бўларди.

Шубҳасиз, бу поэтик воситалар адиб ғоявий-эстетик мақсадини ифодалаш ва қаҳрамон руҳиятини очишда қўл келган. Шу-

⁴²² Эшонкул Назар. Шафтоли гули. –Т.: Ўзбекистон, 2011.

нинг баробарида, кейинги даврда ёзилган адиб ҳикояларининг бадий жиҳатдан анча такомиллашишига олиб келган. Албатта, бу ўринда рассом ва сурат, рангларнинг бадий асарда бево-сита акс этирилиши борасида турли хил талқинларни ўртага ташлаш мумкин. Энг аввало, бу ёзувчининг ҳикоя яратишдаги концепсияси эканини таъкидлаб ўтиш зарур. Яъни, адиб ўзининг маълум маънодаги услубини ҳикояга тизимли равишда киритишга муваффақ бўлган. Иккинчидан, бу ўзига хос маъноларни ташишга хизмат қилган. Айтайлик, ёзувчи ўзининг мақсад-муддаоларини рассом образи ва портретдаги ранглар орқали ўқувчига кўрсатиб беришга интилади.

Биринчи навбатда, ушбу рассом ва ранглар билан боғлиқ ҳикояларнинг кетма-кетлигини маълум маънода кўз олдимизга келтириб, рассом қиёфаси билан боғлиқ ҳолатларни тизимлаштириб олиш зарур. Адабиётшунос олим Умарали Норматовнинг “Умидбахш тамойиллар” китобида, адибнинг “Маймун етаклаган одам” ҳикояси ҳақида сўз юритаркан, “Назар Эшонкул кейинги олти-етти йил мобайнида ёзган талай ҳикояларида асосан ўша асардаги ғояни турли кўринишларда давом эттирди, маънисиз ўтган умр манзаралари таҳлили билан банд бўлди”⁴²³, шунинг баробарида, “Ўзбек ҳикоячилигида янги даврни бошлади”, дея унга юксак баҳо беради. “Маймун етаклаган одам”, “Санъат-1”, “Санъат-2”, “Хароба шаҳар сурати” ҳикояларини кетма-кетликда ёзилганини қайд этсак, Умарали Норматовнинг фикри тўла асосини топади, шунинг баробарида ушбу ҳикоялар тизимида ўқувчи рассом ва ранглар моҳиятини англашга интила боради. Адабиётшунос олим Умарали Норматовнинг фикрига ҳамоҳанг тарзда ёзувчининг кейинги даврларда ёзилган асарларини ўқиб-ўрганиб, таҳлил қилишга уриндик.

Масалан, “Хароба шаҳар сурати” ҳикоясида ҳам рассом сурати орқали турли хил қарашлар акс этганини сезамиз. Биринчидан, бу ёзувчининг ўзига хос концепциясини англатса, иккинчи томондан, сурат орқали жамият ва инсон қалбидаги курашни, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий қарама-қаршиликларни бадий акс этириб берган.

Шу маънода адиб “Хароба шаҳар сурати” ҳикояси аввалида шундай тасвирларни беради: “Суратда ҳали меъёрига етмаган

⁴²³ Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000. 39-бет.

хира бўёқлар фонида вайронага айланган шаҳар бурдаланган жасаддек бўрттириб тасвирланганди. Суратдаги бирдан-бир менга ёқадиган манзара ҳам аслида мана шу хароба эди: бу шаҳарни ким вайронага айлантирган, ким уни ёқиб кул қилган, мен буни ҳам билмасдим, эҳтимол, рассомнинг ўзи ҳам билмагандир. У бозорбоп ва одамларнинг эътиборини тортиш учун шунчаки хаёлига келган харобани чизиб ташлаган, таъсир ҳамда ваҳм бағишлаш учун манзарага қўнғир ва сариқ бўёқларни роса чаплагандир”⁴²⁴.

Албатта, бу ўринда адиб нега айнан хароба шаҳар суратини бермоқда? Бундан мурод-мақсад не? Нега айнан бош қахрамонга хароба манзараси ёқади?, деган саволлар ўқувчида уйғониши табиий. Ҳикоя аввалида, ёзувчи “Тўё рассом суратларни ўзининг кийимидан андоза олиб чизгандай”, дея таъкидларкан, бутун бошли суратга “умидсизлик ва тушкунлик” ранглари ўрнашиб қолганини келтириб ўтади. Шунинг учун бу ўриндаги қўнғир ва сариқ рангларини тушкунлик ва изтироб белгилари сифатида кўрсатсак бўлади.

Ёзувчи рассом нигоҳи билан суратга разм соларкан, унда тирикликдан дарак берувчи бирон гиёҳ ҳам қолмаганини, ундан дуд ҳиди анқиб туришини изчил бериб боради. Ёзувчи “Турсория” деб атаган шаҳар қачонлардир улуғвор ва гўзал бўлгани унинг қолдиқларида акс этиб туриши ровийнинг хаёлини банд этиб, шу хусусда тинимсиз ўйларкан, ундан бир ёруғлик излайди. “Шаҳарнинг тош деворлари бориб туташган тепалик узра қорачиқдай қизғиш шуълани кўришингиз мумкин”⁴²⁵. Қоралик узра қизғиш томчи дафъатан учраши ҳам ёруғлик рамзи бўлиши баробарида, бу шаҳарнинг бекорга ғарот этилмаганини исботлайди. Масалан, қизил ранг ўзбек адабиётида қон, яъни эрк, озодлик ва хурлик рамзи сифатида талқин этилади. Шундай экан, қизғиш шуъла ҳам ушбу шаҳарнинг эрк тимсоли сифатида гавдалантирилган. Баъзи ўринларда қизил ранг шодлик, бахтиёрлик ва висол каби тушунчаларни ифода этиши ҳам таъкидланса-да, “Бошқа бир томондан қараганда, ушбуранглар турмушда (кийим-кечак мисолида), ҳаётда (махсус байроқлар, рамзлар мисолида) кайфиятга таъсир қилиш, руҳлантириш ва бошқа мақ-

⁴²⁴Эшонқул Назар. <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/nazar-eshonqul/nazar-eshonqul-haroba-shahar-surati-hikoya/>

⁴²⁵ Эшонқул Назар. Шафтоли гули. – Т.: Ўзбекистон, 2011. 109-бет.

садларда ҳам хизмат қилиб келган”⁴²⁶ини адабиётшунос олима Каромат Муллаҳўжаева ҳам таъкидлайди.

Аслини олганда, Назар Эшонқул “Миллий тикланиш” газета-сида чоп этилган суҳбат чоғида шундай деганди: “Менга: “Одам ўз умрининг рассоми, ҳар ким қандай яшаса, шундай сурат чизади, кунларни, умрни, умрнинг фассларини чизади”⁴²⁷.

Рус тадқиқотчиси Константин Паустовский таъбирича, “Ёзувчилик ҳунар ва машғулоти эмас”⁴²⁸. Демак, суратдаги айрим унсурларга қараб, унда адибнинг қалби, дунёқараши ва ижтимоий жараёнларга нисбатан фикри ўз аксини топган, дейиш мумкин. Масалан, дуд ҳиди жуда ачимсиқ бўлгани ва ёниб-ўчган жойдан чиқишини инobatга олсак, бу ҳам ёзувчининг ғарб адабиётини пухта ўрганганини, ўзидан қониқмаётганини, хароба шаҳарнинг дуди бутун вужудини эгаллаб, кўнглига изтироб солаётганини кўрсатади.

Яна бир эътибор қаратиш мумкин бўлган жиҳатлар шундан иборатки, ҳикоядаги рангларнинг жуда очлиги, хиралиги ва унинг ортиқча даражада чаплаб ташланганлиги айрим фикр мулоҳазаларни пайдо қилади. Хусусан, чаплаб ташланган “кўнғир ва сариқ бўёқлар” мумтоз адабиётимиз анъаналарига мувофиқ айрилиқ кайфиятини англатишини инobatга олсак, бунда адибнинг руҳий изтироблари ифода этилганини англаш қийин эмас.

Айниқса, жаҳон адабиётида кўп кузатиладиган ва ёзувчи томонидан кашф этиладиган макон Назар Эшонқулнинг ушбу аса-рида – Турсория қиёфасида намоён бўлади.

“Мен суратдаги вайрона шаҳарга ўзимча Турсория деб ном қўйиб олгандим; нега айнан Турсория, буни ҳам ҳозир изоҳла-шим қийин, эҳтимол, бу номда ҳеч қандай маъно йўқтир ва бу ном хотиржамнинг қайсидир бурчагида тун қўйнида лип этиб ёнган аланга каби ўз-ўзидан туғилгандир.

Турсорияни қай мақсадда харобага айлантиришган, нега унда тирикликдан дарак берувчи бирон гиёҳ ҳам қолдиришмаган, буни ҳам билмасдим”⁴²⁹.

Албатта, бадий адабиётда Габриел Гарсия Маркеснинг Ма-конда, Уильям Фолкнернинг Якнапатоф, Мурод Муҳаммад Дўст-нинг Галатепа сингари адабий маконлари машҳур. Шунинг

⁴²⁶ Муллаҳўжаева К. Ғазалда ранг жилоси. Филология масалалари. 2003, 3-4 сон.

⁴²⁷ Назар Эшонқул. Мендан “мен”гача. – Т.: Академнашр, 2014. 121-122-бетлар.

⁴²⁸ Паустовский К. Рождение рассказа. – Москва.: изд. Рус. язык, 1979, стр 134.

⁴²⁹ Эшонқул Назар. Шафтоли гули. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 108-бет.

учунми Назар Эшонқулнинг ушбу асарида Турсория шахри ниҳоятда хароба кўринишида берилгани ҳам бевосита қаҳрамоннинг руҳий олами, унинг дарду изтироблари шу шаҳарга кўчиб тушгандек таассурот беради.

Ҳикояни синчиклаб ўқиган киши унда шаҳарга хос ҳар бир деталга эътибор беради: кенг тош кўча, тегирмон, одамлар, миноралар. Ваҳоланки, адиб ҳикоя давомида Турсория ҳақида яқин одамларига гапириб беришини таъкидлаб, шундай дейди: “Мен уларга Турсория ҳақида, унинг яшил боғлари, зангор осмони, туман қоплаган тош кўчалари, одамзотнинг қудратини намойиш этиш учун қурилган миноралари, шаҳардан узоқларда ҳам ҳиди уфуриб турадиган худди қизлари каби дуркун ва нафис гуллари, қирмизи тулпорлар миниб юрадиган йигитлари, хаёлдан кўйлак қилиб кийган қизлари, ҳилол билан бирга ҳилпирайдиган туғлари, саҳар чоғлари хўрозлардан ҳам олдин одамларни уйғотадиган азонлари ҳамда боланинг кўзлари каби тиниқ ва маъсум дарёлари ҳақида гапириб берар ва буларни Турсория бошқаларнинг ҳам эътиборини тортсин дея кўпинча ўзим тўқирдим”⁴³⁰. Ушбу шаҳарнинг адиб томонидан тасвирланган қиёфаси ҳам албатта, ҳеч кимни ортиқча қизиқтирмагани, ҳайратга солмаслиги табиий ҳол. Негаки, аслида, ҳикоя давомида сурат қаҳрамоннинг ички дунёси, қалб кечинмалари, руҳий оламини кўрсатувчи восита сифатида хизмат қилаётганини англашиб борилади.

Масалан, бош қаҳрамон бутун ўй-фикрларини эгаллаган ўша Турсория шахри ҳақида сайловлар жараёнида ҳам депутатларга савол беради. Ёки илмий иши раҳбаридан ҳам бу хусусда сўрайди. Лекин сиёсий фаол кишиларнинг безътиборлиги кузатилган бўлса, профессор ҳикоя қаҳрамонининг умрини еб битираётган ва уни аллақандай мавҳум шаҳарга нисбатан қарашларини ўзгартиришга уриниб кўради. Албатта, бош қаҳрамоннинг шаҳар тимсоли ҳақидаги қарашлари миясига ўрнашиб қолгани ҳам кўпгина мушоҳадаларга ундайди.

Назар Эшонқул ҳикояларини ўқиб бўлгач, китобхон беихтиёр уни ўйлашга тутинади. Демак, ҳикоя ўқувчи онгида “яшаш” да давом этади. Бу ҳам бевосита китобхоннинг рамзларга боғлиқ тафаккур тарзидир. Муҳими эса асардаги ҳар бир детал ёзувчининг ғоявий-эстетик мақсади сифатида бўй кўрсатади.

⁴³⁰ Эшонқул Назар. Шафтоли гули. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 110-бет.